

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 23

Серія:

**ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ
(мовознавство)**

Кіровоград – 2000

ББК 81.411.4-922.2

НЗ4

УДК 808.3-2.801.5

Наукові записки. – Випуск 23. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2000. – 180 с.

ISBN 966-7401-44-8

До наукових записок увійшли статті, у яких розглядаються загальнотеоретичні питання граматики української мови, досліджується формування і становлення граматичних категорій класів слів, дериваційні і трансформаційні процеси у структурі частин мови, характеризується формально-синтаксична, семантико-синтаксична і комунікативна структура реченнєвих конструкцій, з'ясовуються питання правопису тощо.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів та студентів філологічних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Вихованець Іван - член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор.
2. Дмитрук Віталій - кандидат філологічних наук, доцент (відп. секретар випуску).
3. Клочек Григорій - доктор філологічних наук, професор.
4. Лучик Василь - доктор філологічних наук, професор.
5. Манакін Володимир - доктор філологічних наук, професор.
6. Марко Василь - доктор філологічних наук, професор.
7. Ожоган Василь - доктор філологічних наук, професор (відп. редактор випуску).
8. Панченко Володимир - доктор філологічних наук, професор.
9. Поляруш Олег - кандидат філологічних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Адреса редакції: 25050 м. Кіровоград, вул. Шевченка, 1, тел. 22-56-74

ISBN 966-7401-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ДЕЯКІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Іван Вихованець (м. Київ)

У статті аналізуються основні принципи українського правопису, звертається увага на деякі розбіжності і різнотлумачення у підходах до написання деяких одиниць, зокрема чужомовних.

The article presents the analysis of the main principles of Ukrainian orthography and some distinctions and explanations in the approaches to writing some elements, of foreign origin ones in particular.

Дотепер трапляються розбіжності й різнотлумачення стосовно підвалин українського правопису. Зокрема, у підручнику “Сучасна українська літературна мова” для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів України (1997 р.) підкреслено, що в основу української орфографії покладено два головні принципи – фонематичний і морфологічний [СУЛМ 1997: 89]. На фонетично-морфологічний принцип чинного нині українського правопису вказує професор С. Єрмоленко [Єрмоленко 1995: 32]. Професор О. Тараненко стверджує, що чинний правопис найповніше поєднує фонематичний у своїй основі характер і традицію функціонування [Тараненко 1997: 15]. Порівняймо також висловлювання мовознавців із діаспори. Академік Ю. Шевельов зазначає, що досі правопис наш був щодо своїх провідних формулювань методологічного характеру мішаним, найчастіше поєднуючи фонематичний принцип із морфофонетичним [Шевельов 1997: 69]. Іншої думки дотримується професор А. Горняткевич, обґрунтовуючи, що “український правопис побудований на морфонемічному принципі, а не фонематичному, як дехто помилково вважає” [Горняткевич 1995: 31].

Для витлумачення спрямованості нашого правописотворення потрібно з’ясувати, яку кількість принципів варто вирізнити і в якому реальному співвідношенні вони перебувають. Отож сучасні українські правописні правила можна згрупувати в кілька сукупностей написань, що ґрунтуються на певних принципах. Ці принципи відбивають фонологічну, фонетичну і граматичну структуру сучасної української літературної мови та історичні обставини формування її правописних норм. У правописі сучасної української мови закріплено три основні принципи: фонемний (або фонематичний), фонетичний та історичний (або традиційний).

За визначальний принцип українського правопису маємо підстави вважати фонемний, який охоплює написання, де ті самі літери абетки

позначають фонемні незалежно від усіх їхніх звукових видозмін (варіантів чи варіацій) у тій чи тій фонетичній позиції. Усі видозміни фонем передаємо на письмі тільки за її типовою реалізацією, сильною позицією, у якій фонема не зазнає позиційних фонетичних перетворень, типових у слабких фонетичних позиціях. Сильна фонетична позиція приголосних виявляється перед голосними або сонорними приголосними, а сильна позиція голосних фонем – під наголосом. Унаслідок урахування саме сильної фонетичної позиції кожному морфему, що складається з тих самих фонем, завжди пишемо однаково. Теорію українського фонемного правопису сформулюємо в такий спосіб: 1) у сучасній українській мові спостерігаємо чергування звуків, зумовлені їхньою слабкою фонетичною позицією; 2) звуки, що чергуються в цих позиціях, репрезентують ту саму фонему; 3) літери сучасної української літературної мови звичайно позначають не звуки, а узагальнені звукотипи, інваріанти, які об'єднують позиційні фонетичні ряди звуків-варіантів у тотожні функціональні одиниці – фонемні. Фонемні написання передають лише істотне з функціонального погляду в нашому мовленні. А отже, дають змогу надати неоднорідній звуковій варіантності єдиного на письмі вигляду. Фонемний принцип українського правопису є найважливішим та найпоказовішим і ґрунтується на єдності “фонема – адекватна їй літера”.

Фонетичний принцип, другий щодо значущості в нашому правописному кодексі, виявляється в тому, що на письмі спеціально відбиваємо позиційні чергування звуків, спричинені їхньою слабкою фонетичною позицією. Відповідно до фонетичного принципу пишемо: а) *с-*, а не *з-* перед *к, п, т, ф, х* у префіксальних словах типу *списувати, спитати, спотворювати, стинати, сходити*; б) літеросполуки *-зтв-, -цтв-, -зьк-, -цьк-* у похідних словах *убозтво, нарубощтво, запорізький, козацький* і под.; в) різноманітні спрощення груп приголосних.

Написання, що ґрунтується на історичному принципі, не зумовлені ні фонемним складом морфем, ні вимовою звуків. Відповідно до цього принципу пишемо, наприклад, літери *е, и, о* у словах, де ці літери позначають відповідні ненаголошені голосні: *левада, леміш, лепеха, кишеня, лиман, лопух* та ін. У цих випадках вибір написання здійснюємо на основі традицій, а не правописного фонемного правила збереження відповідності фонем і літер або відображення фонетичного позиційного чергування. Традиційно прийнято в українському правописі передавати фонемосполуки */ja/, /jy/, /je/, /ji/* літерами *я, ю, є, ї*, а фонемосполуку */шч/* – літерою *шч* та ін.

На тлі трьох основних принципів українського правопису необхідно висвітлювати написання запозичених слів, що становлять окрему сферу

правопису. Тут використовують два способи їхнього орфографічного оформлення: транскрипцію (фонемну і фонетичну) і транслітерацію.

Кілька слів про дискусійні питання стосовно правопису чужомовних слів і застосування основних принципів орфографії. Зокрема, правопис на фонемній основі відбиває фонологічну структуру нашої мови. З цього боку потрібно розв'язувати суперечки щодо поширення літери *ʀ* у відповідних запозичених словах. Фонема /*r*/ в системі українських фонем не входить до їхньої центральної ланки, становлячи периферійний елемент фонологічної системи сучасної української літературної мови. Її і відповідну літеру *ʀ* використовуємо порівняно рідко. Надуживання фонемою /*r*/ призведе до руйнації типового звукового образу української мови. Традиційно закріплене вживання фонemi /*z*/ замість фонemi /*g*/ у мові-джерелі є закономірним явищем і не суперечить структурі української мови. У нових же запозиченнях не потрібно нехтувати пошуки адекватного відбиття фонемної структури запозиченого слова, зокрема фонemi /*g*/. Це питання варто подати ширше, вказавши на наявність у сучасній мовній практиці хиб щодо вживання літер *z* – *ʀ* – *x* у передаванні іншомовних слів з літерами *h* – *g*. Літеру *h* треба передавати літерою *z*, а *g* – літерою *ʀ*. Проте в писемному мовленні останнім часом нерідко натрапляємо на написання літери *x* там, де в іншомовних словах *h*: *Ханс*, *ноу хау*, *Хавел* і под. Такі явища породила орієнтація на російські зразки, яких уже необхідно позбутися.

Другим прикладом негараздів чинного українського правопису є негативна роль його правил у звуженні діапазону використання фонemi /*u*/ в запозичених словах. Таке звуження під впливом нав'язаного правопису досить помітне й у власне українських словах. Надмірне вживання фонemi /*i*/ замість /*u*/ в українських і запозичених словах веде до поступової заміни середньоукраїнської шестикомпонентної системи голосних на п'ятикомпонентну і виразного прямування /*u*/ до фонологічної периферії з майбутнім перетворенням цієї фонemi на комбінаторний варіант фонemi /*i*/. Утручання правопису в систему сучасної української мови і через те виразне відсування фонemi /*u*/ на периферійніше, ніж їй належало б, місце у фонологічній підсистемі спричинили звуження фонологічного контрасту голосних /*u*/ та /*i*/, змінюючи не тільки загальну звукову палітру голосних української мови, їхнє функціональне навантаження, а й посилюючи фонологічну роль палаталізації. Правописна “агресія” літери *i* стала причиною усунення фонemi /*u*/ на початку українського слова і надмірного вживання літери *i* в чужомовних словах. Засобом урівноваження і якоюсь мірою навіть надання гармонії співвідношенню літер *u* та *i* стало б,

наприклад, поширення так званого правила дев'ятки (тобто написання літери **и** після певних приголосних) на власні назви.

Варто вказати також на таке явище в чинному правописі, як неоднакове написання низки спільнокоренових чужомовних слів, оформлених засобами нашої мови. У словах *артерія*, *колонія*, *матерія* і под. Після літери **і** стоять йотовані літери на позначення фонемосполук /j + a/, проте в похідних від них словах подають у правописі літеросполуку **іа**, що спотворює фонемну структуру спільнокоренових слів.

Окремі правописні правила ґрунтуються на спеціальних принципах. З-поміж них вирізняємо: а) власне морфологічний принцип у нетрадиційному витлумаченні, який пов'язаний із правописом службових морфем, що відображають структурування морфологічних парадигм і функціонування граматичних категорій; б) лексико-морфологічний принцип, що регулює різне написання частин мови, наприклад прислівників та іменників із прийменниками: *Згори долинає курликання журавлів*, *З гори видно річку*; в) словотвірний принцип, який, зокрема, застосовують при написанні складних іменників (наявність чи відсутність сполучного голосного “о” або “е” у складних іменниках спричиняє написання цих слів разом або через дефіс, пор.: *пилосмок* і *вагон-їдальня*); г) власне синтаксичний принцип, пов'язаний, зокрема, із членуванням тексту на висловлення і вживанням великої букви на позначення абсолютного початку речення і початку речень після крапки або інших кінцевих реченнєвих пунктуаційних знаків; г) лексико-синтаксичний принцип, орієнтований на розрізнення слова і словосполучення. Пор.: *вищезгаданий* (написання разом) і *уже вище згаданий* (написання окремо); д) семантичний принцип, що регулює правила вживання великої і малої літери відповідно у власних і загальних назвах; е) фонетичний принцип у поєднанні з морфемним (перенос слова по складах, проте іноді з урахуванням морфемної структури складу), на якому побудовано правила переносу частин слова, та ін.

Зупинимось на правилах написань, що увіходять до сфери власне морфологічного принципу. Ідеться передовсім про дискусійні питання граматичного оформлення категорії іменникових відмінків. Найбільші труднощі постають у правописному врегулюванні закінчень родового відмінка іменників жіночого і чоловічого роду однини. Родовий відмінок однини іменників жіночого і чоловічого роду типу *молодости*, *радости*, *стурбованости* трапляється принаймні на половині української території (пор. АУМ, т. 1, с. 190; АУМ, т. 2, с. 174). Норма чинного українського правопису пропонує закінчення **-і**, а тепер правописна комісія зробила

деякі поступки, щоправда, з великими обмеженнями, і на користь закінчення **-и**. Це не відбиває реального стану справ, про що свідчить обшир функціонування цих іменникових форм. Окрім того, власне морфологічний критерій доповнює переваги використання закінчення **-и** з функціонального погляду, оскільки таке закінчення диференціює грамеми родового і давального відмінків. А з фонологічного боку закінчення **-и** значно знижує рівень палаталізації приголосних, коли візьмемо до уваги продуктивність використання родового відмінка безприйменникового і прийменникового як типового відмінка синтаксичної прикметникової і прислівникової транспозиції. Викликає невдоволення і нечіткість правописних правил стосовно окреслення реальних мовних співвідношень закінчення **-у** та **-а** в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду, а також надуживання закінчення **-у** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду. Конкуренція родового відмінка іменників чоловічого роду однини із закінченням **-у** сприяє помітному витісненню давального відмінка із закінченням **-у** і поширенню закінчень **-ові**, **-еві** не тільки на назви істот.

А тепер кілька загальних зауваг. Як слушно зазначає академік Юрій Шевельов, “правопис не повинен воювати з мовою і накидати їй те, що їй чуже. Посутнє завдання правопису – формулювати, як писати те, що є в мові, а не реформувати мову засобами правопису” [Шевельов 1995: 9]. Отже, вихідними сутностями для правопису мають бути фонологічна, фонетична і граматична структури сучасної української літературної мови, а не орієнтовані на зміну цих структур правописні правила. Необхідно гармонійно поєднувати відтворення за допомогою правописних правил фонологічної, фонетичної та граматичної підсистем нашої мови і збереження усталених, апробованих часом, традиційних написань. Регулювання правописних норм має ґрунтуватися на неодмінному врахуванні минулих набутків усного й писемного українського слова і тенденцій сучасного мовного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Горняткевич 1995 – Горняткевич А. (Виступ) // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 31.
- Єрмоленко 1995 – Єрмоленко С. Я. Зміни закономірні, поступові, але не революційні // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 32.
- СУЛМ 1997 – Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк., 1997. – С. 89.
- Тараненко 1997 – Тараненко О. О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису // Український правопис: Так і ні. – К., 1997. – С. 15.

Шевельов Юрій. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису // Мовознавство. – 1995. – № 2 – 3. – С. 9.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іван Вихованець – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України.

Наукові інтереси – функціональна граматика.

ДЕРИВАЦІЙНА ОНОМАСІОЛОГІЯ ЯК НОВИЙ НАПРЯМ У ТЕОРІЇ НОМІНАЦІЇ

Володимир Олексенко (м. Херсон)

На основі дериваційно-ономасіологічного підходу подається спроба аналізу деяких похідних лексичних одиниць, досліджується процес номінації за допомогою ономасіологічних понятійних категорій.

On the basis of derivative-onomasiological approach the author analyzes some derivative lexical units and researches the nomination process by means of the onomasiological notional categories.

Найновішим і найменш дослідженим у теорії номінації є напрям, що дістав назву дериваційна ономасіологія, яка вивчає акти номінації у сфері похідних одиниць. Він ґрунтується на тісній взаємодії ономасіології та словотвору.

Ономасіологічний підхід до вивчення похідних одиниць започаткували праці М. Докуліла [Dokulil 1958; Dokulil, Kuchar: 1962]. У російському мовознавстві він був продовжений безпосередньо О. С. Кубряковою, Р. С. Манучаряном, Л. О. Шкатовою та ін.

Основою найменування, називання М. Докуліл вважає ономасіологічну категорію. Він трактує її як двочленну сутність, що включає ономасіологічну базу, яка визначає понятійний клас, родове поняття, й ономасіологічну ознаку, що вказує на видові відмінності, які виділяють істоту, предмет, дію, процес, стан з-поміж інших, що належать до одного понятійного класу.

Так, наприклад, значна частина похідних іменників відображає ономасіологічну категорію діяча, ономасіологічну базу якої формує поняття “людина”, а ономасіологічна ознака визначається як постійно, професійно виконувана дія, пор.: *копач* – людина, яка копає, *заспівувач* – той, що заспіває, *сіяч* – той, що сіє, *доповідач* – той, що доповідає тощо. Словотвірна модель фіксує місце опорного компонента – ономасіологічної

бази, внаслідок чого інтерпретація деривата тим, хто слухає, ніби починається з пізнання його ядра і сприйняття всіх інших компонентів моделі як його ознак [Кубрякова 1981: 75].

Здається, що в аналізі всіх подібних явищ продуктивний не тільки синтаксичний підхід, пов'язаний із встановленням синтаксичного джерела мотивації, але й підхід ономазіологічний, номінативний. Суть останнього полягає в тому, щоб семантику похідного розглядати в термінах ономазіологічних, понятійних категорій. А це передбачає вивчення способів відображення в структурі похідного загальнокатегорійних значень, значень кардинальних частин мови і їх різновидів, тобто підхід від значень частин мови і їх головних номінативних функцій у складі висловлювання. Таким чином, видається можливим довести існування прямої залежності між утворенням нової синтагматичної послідовності, універба, і вираженням нею нового типу мовного значення – словотвірного [Кубрякова 1981: 81].

Словотвірне значення відповідає інформації в похідному слові, яка пов'язана з тим, яка функція приписується аргументові або яким чином здійснюється це приписування. Функція рівнозначна тут змінному компоненту похідного слова, яким є ономазіологічна ознака, аргумент – детермінуючому компоненту, яким виступає ономазіологічна база.

Оскільки виокремлення зазначених властивостей було результатом осмислення похідного як особливої одиниці номінації і застосування до неї ономазіологічного аналізу, трактування словотвірного значення між базою і ознакою теж може розглядатися як ономазіологічна, тобто та, що йде від аналізу того, що повинно бути визначено в акті словотворення, до аналізу того, якими лінгвістичними засобами це досягається.

Вперше такий підхід був запропонований М. Докулілом, який у його класичному тепер описі словотворення чеської мови поставив своїм головним завданням визначити, як сприймається “значення похідного слова у зв'язку з його словотворчою формою” і чому адекватне відображення словотворення можливе тільки в тому випадку, якщо визнавати, що “при словотворенні завжди має місце творчий акт називання” [Dokulil 1962: 191]. Відповіді на поставлені питання М. Докуліл пов'язує з тим, що формування похідного слова “відбувається за допомогою так званих ономазіологічних категорій, тобто основних постійних категорій, які створюють у даній мові основу називання” [Dokulil 1962: 196].

В акті номінації словотворчого порядку мають місце дві різні логічні операції – мисленнєве підведення позначуючого під відомий клас явищ,

тобто категоризація й ототожнення позначуючого, по-перше, і його мисленнєве порівняння з іншим предметом чи явищем дійсності, по-друге. Перша операція відповідає вибору ономазіологічної бази позначуючого, друга – його ознаки. Перша зумовлює виявлення формуючої частини похідного, друга – відправної. Перша є актом класифікації, друга – актом встановлення асоціативних зв'язків. Із цього приводу Б. О. Серебренников зазначав: “Перш ніж дати назву будь-якому предметові, необхідно спочатку знати те, що ти збираєшся називати” [Серебренников 1977: 16].

У цьому плані вибір ономазіологічної бази позначення рівнозначний не тільки простому виділенню того, що підлягає позначенню, у вигляді окремої сутності, але і її ототожненню у вигляді предмета, процесу, якості чи властивості. Вибір бази свідчить про те, що людина прийняла рішення відносно належності позначуючого ним явища до того чи того понятійного класу – класу предметів чи осіб, процесів чи станів, властивостей або якостей. Ця операція зумовлена змістовим завданням словотвірного акту, тобто вона спричинюється конкретними потребами того, хто говорить, у позначенні тієї чи тієї реальності або поняття про неї.

Навпаки, вибір ономазіологічної ознаки означає вибір тієї індивідуальної характеристики, яку дане позначуюче має на відміну від інших предметів цієї ж понятійної категорії, і водночас такою, яка нагадує людині інший знайомий їй предмет чи явище.

Таким чином, при ономазіологічному підході до похідних одиниць словотвірне значення може бути визначене як таке, що називає тип зв'язку між тим, що осмислюється як ономазіологічна база, і тим, що сприймається як ономазіологічна ознака, за тієї обов'язкової умови, що в кожній словотвірній моделі ролі ознаки і бази чітко детерміновані, будучи закріпленими, відповідно, за відправною і формулюючою частинами похідного згідно з типом фіксованого відношення. Оскільки в судженні тип фіксованого ним відношення виражений предикатом, а похідне може розглядатися як перетворений аналог судження про предмет, передбачуване трактування дозволяє зв'язати словотвірне значення з тріадою “судження про предмет → поняття про предмет → мотивована назва предмета”, передбачуючи, що в називанні предмет похідним словом словотвірне значення служить аналогом предикативного зв'язку між суб'єктом чи об'єктом вихідного судження або ж її наявності.

Словотвірне значення виникає в акті найменування як результат встановлення визначених відношень між тим фрагментом дійсності, якому ми хочемо дати назву, і тим, з яким ми його порівнюємо.

Залежно від потреб того, хто говорить, похідні слова утворюються як слова різних частин мови, бо досить часто під “впливом функціональних потреб” трапляється транспозиція однієї частини мови до іншої –

відбуваються міжкатегорійні переходи. На важливість таких процесів у мові вперше звернув увагу Ш. Баллі, який зазначав, що “замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків” [Баллі 1955: 143]. Віднесене до того чи того класу слів, похідне слово стає носієм його загальнокатегорійної граматичної семантики.

Похідні дієслова мають більш регулярні, більш загальні значення, кількість яких відносно невелика; похідні іменники розвивають величезну кількість спеціальних значень, пов’язаних тісно з предметним світом, вони характеризуються такими різноманітними значеннями, що можуть класифікуватися на різноманітних засадах. Різноманітність і багатство лексичних значень у сфері іменника призводить до того, що кожен новий похідний іменник підводиться не стільки під семантичний розряд слів, загальний ряд значної серії слів, але й під вузькі семантичні класи.

Ономасіологічну базу похідних іменників можуть формувати такі поняття, як “людина”, “тварина”, “комаха”, “конкретний предмет”, “дія”, “процес”, “стан”, “ознака”, “властивість” тощо.

При утворенні похідних іменників опредмечення часто пов’язане з лексикалізацією і фразеологізацією похідного, виняток тут становлять лише віддієслівні *nomina actionis*.

Мотивуюче слово виступає в акті найменування і як представник своєї частини мови, і як представник окремого лексико-семантичного розряду.

Візьмемо у ролі мотивуючих слів прикметники із значенням кольору і розглянемо, які із словотвірних значень можливі при мотивації ознакою цього класу. Реалізуються процесуальні значення “робити...” – *синити, білити*; “ставати...” – *синіти, біліти*; у цих випадках предикат вказує одночасно і на “дієслівність” форми, і на тип реалізованого відношення. Представлені і предметні значення: імена конкретних предметів (*білок, жовток*); назва хвороби – *жовтуха*, назви абстрактних імен – кольорові позначення – *жовтизна, голубизна*.

Семантичний компонент “здійснювати дію” або ж “набувати”, “проявляти” – наслідок всього процесу транспозиції з однієї частини мови до іншої (*білий* – *біліти*, *далекий* – *даль*, *спати* – *спальня*, *сірий* – *сіризна*). Транспозиція, зазначає Ю. С. Степанов, – це “таке мовне явище, коли мовна одиниця або мовний знак, не змінюючи свого основного “речового” значення, змінює граматичне значення” [Степанов 1981: 185]. Якщо ж будова похідного слова зумовлена наявністю визначеного відношення

його ономасіологічної бази до ономасіологічної ознаки, а база й ознака можуть однаково створюватися як за рахунок формуючої, так і за рахунок відправної частин похідного, питання про роль дериваційного афікса в семантичній структурі похідного може розв'язуватися тільки при розгляді питання про те, вираженню яких із цих компонентів він служить [Кубрякова 1981: 136].

При даному підході стає очевидним, що в різних типах похідних різні афікси використовуються нетотожним чином, а саме: вони можуть відігравати три семантичні ролі. Одна з них – роль оформлювача ономасіологічної бази, друга – ономасіологічної ознаки, третя – визначеного типу відношень між ними. У першому випадку словотворчі форманти виступають як категоризатори або класифікатори, у другому – як модифікатори, у третьому – як релятори.

Словотворчі форманти – модифікатори – беруть участь у формуванні ономасіологічної ознаки похідних слів. Такі, звичайно, оцінно-експресивні суфікси, а також локативні, темпоральні і привативно-негативні префікси.

Таким чином, беручи участь в утворенні похідного слова, дериваційний афікс може формувати або його ономасіологічну базу (тоді основи мотивуючих слів виступають як змінні щодо тієї самої постійної величини суфікса), або його ономасіологічну ознаку (тоді він сам маркує будь-яке із ознакових значень, напр.: оціночне чи квантифікуюче, і він може виступати в ролі вказівного на наявність зв'язку між ономасіологічною базою й ономасіологічною ознакою або ж на її характер).

Функціональний план похідної одиниці, як правильно підкреслює А. Бартошевич, визначається “використанням її в мові з новим значенням порівняно із значенням мотивуючого слова” [Бартошевич 1972: 86].

Характерною рисою ономасіологічних досліджень є визначення основи номінативних процесів. Хоч сама по собі ідея розглядати формування похідних номінативних одиниць як результат згортання компресії певної вихідної конструкції виникла в науці набагато раніше [Буслаєв 1959: 79 – 81; Бенвенист 1974: 103 – 105], саме в 70-ті – на початку 80-х років XX століття вона стає основою в розвитку дериваційної ономасіології.

Різне тлумачення природи мотивуючих лексичних одиниць, а також механізму самої деривації зумовлює й виникнення різних концепцій породження номінативних одиниць.

Так, з погляду І. С. Торопцева, будь-який словотвірний акт складається з двох етапів. На базі уже наявних у мові лексем виникають поняття, які стають значенням номінативних одиниць, тобто спостерігаємо лексичну

деривацію – процес такого вираження і закріплення ідеального змісту у звукових оболонках, внаслідок якого виникають нові лексичні одиниці [Торопцева 70: 246].

Аналізуючи подібний підхід, О. С. Снітко зазначає, що формування поняття як форми психічного відображення можливо уявити як результат сукупності суджень, ядром якої виступають судження про найсуттєвіші ознаки об'єкта: основними прийомами формування поняття є не тільки визначення, а й абстракція, узагальнення, порівняння [Снітко 89: 23].

Створення поняття, таким чином, не можна зводити до однієї дефініції. Про це свідчать і результати психологічного експерименту, пов'язаного з вивченням формування понять [Выготский 1982; Лурия 1979].

Основою в дослідженнях ряду лінгвістів [Мартынов 1982; Кубрякова 1986; Вихованець 1988] є ідея інтерпретації номінативного акту як послідовної трансформації певної вихідної структури – предикативного знака – у знак непередикативний. Постійно діючі механізми семантичної конденсації забезпечують дериваційні процеси, які здійснюються відповідно до існуючих, а також потенційно можливих словотвірних моделей.

Певна “вихідна” одиниця, а також моделювання етапів її перетворення виступають як засоби метамовного опису в процесі утворення номінативних одиниць, зокрема похідного слова, як логічні прийоми інтерпретації лексичної семантики похідних номінативних знаків.

Побудова нової конструкції як важливий метод лінгвістичного аналізу похідного слова широко використовується в працях мовознавців В. Дорошевського, М. Гоновської, Ю. Л. Гінзбурга, Н. Ф. Клименко, О. С. Кубрякової та ін. і дає змогу розкрити не тільки формальні, а й семантичні особливості похідних номінативних одиниць, найскладніші аспекти взаємозв'язку похідної та вихідної одиниць, природу дериваційних значень. Ефективність цього методу зумовлена тим, що корелюючи з похідним словом описова конструкція виступає як експліційний спосіб об'єктивації певної ономазіологічної структури. Наприклад, *школяр* – “той, хто навчається в школі”, *читач* – “той, хто читає”, *писар* – “той, хто пише”.

Найважливішою умовою номінативного акту є селекція, вибір тієї чи тієї реалії з безлічі явищ, що сприймаються людиною в навколишній дійсності.

Усвідомлення, на відміну від сприйняття, має соціальний характер та зумовлюється суспільною практикою носіїв мови. Отже, будь-який предмет усвідомлюється людиною остільки, оскільки він стає для неї

суспільним предметом, а разом з цим виникає установка на створення назви.

Експериментальні дослідження психологічних основ номінації показують, що інтенція найменування є тим головним моментом, завдяки якому наша свідомість під час сприйняття нового явища знаходить для нього місце в системі досвіду номінатора, містить його серед знайомих переживань [Узнадзе 1966: 231 – 233]. Це місце зумовлюється, по-перше, тим, з якими іншими явищами воно об'єднується, по-друге – тим, яким явищем протиставляється. Ось чому психічним корелянтом майбутньої номінативної одиниці стає певний комплекс асоціацій.

Серед усіх асоціацій, що виникають у суб'єкта, він, здійснюючи акт номінації, обирає пучок найважливіших з позицій свого завдання, які, викристалізуючись, осмислюються як певні ознаки позначуваного, релевантні для створення номінативних одиниць. Вибір цих ознак не можна назвати абсолютно довільним, бо він опосередкований загальною установкою номінатора.

Установка – це явище індивідуальної психіки, але вона, в силу соціальної природи людини, лежить в основі створення стереотипів, тобто на вибір елементів структури, з якої утворюються номінативні одиниці, впливають готові зразки, що існують на ґрунті мови.

Об'єктивація ознак реалії за допомогою значущих мовних одиниць (морфем, лексем) на основі правил їх комбінації, що здійснюються під впливом готових зразків, пов'язана з виникненням внутрішньої форми номінативних одиниць.

Сформована в процесі індивідуальної мовленнєвої діяльності номінативна одиниця не стає, природно, відразу фактом парадигматики мови, а проходить стадію стандартизації в синтагматичі і потенційно може заступатися іншою номінативною одиницею, що має іншу внутрішню форму. Проте цей процес не може продовжуватися безкінечно, бо суспільство зацікавлене в сталості мовних одиниць (з метою забезпечення взаєморозуміння між членами мовного колективу).

Важливим етапом акту номінації є закріплення за створеною номінативною одиницею значення, тобто здатності співвідноситися з існуючим у свідомості людини відображенням певної реалії, що в свою чергу завершує процес формування поняття.

Поняття виробляються під час спільної діяльності людей, а це забезпечується передусім актом номінації, тобто на базі виділених та закріплених у внутрішніх формах дискретних елементів уявлень відбувається подальший процес узагальнення, абстракції, порівняння,

тобто процес формування поняття.

Саме до таких висновків приводить аналіз діалектичних взаємозв'язків когнітивної та номінативної діяльності людини.

Розв'язання проблеми породження номінативних одиниць та багатьох інших питань теорії номінації відіграє важливу роль у розробці загальнолінгвістичної проблеми "дійсність – мислення - мова".

БІБЛІОГРАФІЯ

- Балии 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 143.
- Бартошевич 1972 – Бартошевич А. К определению системы словообразования // ВЯ. – 1972. № 2. – С. 86.
- Бенвенист 1974 – Бенвенист Э. Синтаксические основы именного сложения // Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 103 – 105.
- Буслаев 1959 – Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – С. 79 – 81.
- Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К., 1988.
- Выготский 1982 – Выготский Л. С. Мышление и речь // Собр. соч. – М., 1982. – Т. 2. – С. 28.
- Кубрякова 1986 – Кубрякова Е. С. Номинативный аспект речевой деятельности. – М., 1986.
- Кубрякова 1981 – Кубрякова Е. С. Типы языковых значений // Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – С. 75.
- Лурия 1979 – Лурия А. Р. Язык и сознание. – М., 1979.
- Мартынов 1982 – Мартынов В. В. Категории языка. – М., 1982.
- Серебренников 1977 – Серебренников Б. А. К проблеме "язык и мышление" (всегда ли мышление вербально?) // СЛЯ. – 1977. – Т. 36. – № 1. – С. 16.
- Снітко 1989 – Снітко О. С. Проблема породження номінативних одиниць у сучасній ономаціології // Укр. мовознавство. – 1989. – № 6. – С. 23.
- Степанов 1981 – Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – С. 185.
- Торопцев 1970 – Торопцев И. С. Очерк русской ономазиологии: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1970. – С. 246.
- Узнадзе 1966 – Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. – М., 1966. – С. 231 – 233.
- Dokylil 1958 – Dokulil M. K základnim otazkam tvoreni slov. – O vedeckem poznani soudobych jazyku. – Praha, 1958.
- Dokylil 1962 – Dokylil M. Tvorení slov v ieľtínm. – Praha: Nakl. Is. akad. vmd., 1962. – Sv. 1. – S. 191.
- Dokylil, Kuchar 1962 – Dokulil M., Kuchar I. Vatah jazyka a mysleni ve structure pojmenovani // Problemy marhisticke jazykovedy. – Praha, 1962.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Володимир Олексенко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Херсонського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси – функціональна граматика.

СЛОВОТВОРЧІ МОЖЛИВОСТІ НАЗВ СПОРІДНЕННЯ ТА СВОЯЦТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Оксана Микитин (м. Івано-Франківськ)

Стаття присвячена аналізу словотворчих можливостей лексико-семантичної групи іменників на позначення назв споріднення і свояцтва, зроблена спроба кваліфікації семантичних і структурних особливостей похідних, утворених від названих одиниць.

The article is devoted to the analysis of word-formative possibilities of the noun lexico-semantic group as for the indication of relationship names. The author also qualifies semantic and structural peculiarities of the derivatives, formed from the mentioned lexical units.

Лексико-семантична група іменників на позначення назв споріднення та свояцтва об'єднує: а) слова, які позначають власне родичів (*батько, мати, дочка, син, дід* тощо); б) слова, які називають людей, родинні зв'язки між якими виникли внаслідок шлюбу (*зять, свекор, невістка* тощо); в) слова-назви осіб, які вступили або вступають у шлюб (*наречений, молода, чоловік, дружина* тощо); г) слова, які виникли у зв'язку з християнським обрядом хрещення (*хрещеник, хрещениця, кум, кума* тощо). До назв споріднення зараховуємо також іменники типу *первісток, маля, зведеня, приймак*, які є конкретизованими назвами споріднення й функціонують поряд із більш загальними синонімічними назвами (пор.: *дитина – первісток* “перша дитина у сім'ї”).

Лексико-семантична група “назви споріднення та свояцтва” посідає щодо давності походження й стійкості одне з перших місць у ряді інших тематичних груп [Бурячок 1961: 3]. На сучасному етапі ця група лексики не поповнюється новотворами [Мойсеев 1963: 130 – 132].

Основна частина іменників цієї лексико-семантичної групи – стилістично нейтральні і належать українській літературній мові. Марковані іменники становлять не більше 20 % усіх назв споріднення та свояцтва, напр.: *вуйко* (діал.), *жона* (нар.-поет.), *муж* (заст., уроч.), *отець* (діал.), *первісток* (розм.), *фійн* (діал.) та ін.

Назви споріднення та свояцтва – це 102 різноструктурних іменники. Майже половина назв споріднення є непохідними: *мама, тато, син, дід, баба* тощо. З-поміж похідних іменників переважають відіменникові утворення, причому більшість з них є похідними від іменників цієї ж лексико-семантичної групи: *вітчим, кума, пасинок, внука* та ін. Значно

рідше трапляються відприкметникові, віддієслівні, відчислівникові та відзайменникові назви споріднення: *братова, хрещеник, наречений; жених, сват, сваха; свояк* тощо.

Отже, назви споріднення неоднакові щодо семантичних, стилістичних, структурних властивостей.

Іменники аналізованої групи неоднорідні й щодо частоти їх використання. За даними “Частотного словника сучасної української художньої прози” (К.: Наук. думка, 1981) найбільшою частотністю відзначаються іменники *батько* (536), *мати* (475), *дружина* (180), *мама* (227), *син* (434), *діти* (270), *дід* (213), *жінка* (450), *чоловік* (485), *баба* (147), *брат* (191), *дочка* (132). З частотою вживання того чи того іменника пов’язана його прагматична характеристика. До назв споріднення належать слова, пов’язані із важливою для життя кожної людини сферою – родинними стосунками. Проте не всі особи за спорідненням відіграють однаково вагому роль у людських стосунках. Найбільше спілкуються у повсякденному житті з власне родичами (*батько, мати, дід, баба, син, дочка*), особами, родинні зв’язки між якими виникли внаслідок шлюбу, але які є членами однієї сім’ї (*чоловік, жінка, дружина*). А такі іменники, як *сваяк* (2), *кума* (2), *хрещениця* (1), *дівер* (0), *пращурка* (0) називають осіб, які у житті кожної людини відіграють не першочергову роль.

Назви осіб аналізованої лексико-семантичної групи характеризуються тим, що одному денотату нерідко відповідають кілька номінацій, які відрізняються відтінками в значенні, стилістичним забарвленням або частотою вживання (пор.: *батько, отець* (діал.), *тато, неньо* (діал.); *мама, мати, ненька* (пестл.); *племінник, небіж, кузен* тощо).

У пропонованій статті ставимо за мету простежити словотворчі можливості іменників, що називають осіб за спорідненням та свояцтвом, зробити аналіз структурних та семантичних особливостей похідних, які утворені від назв споріднення.

Іменники-назви осіб за спорідненням та свояцтвом служать базою для утворення похідних трьох лексико-граматичних класів: іменників, прикметників, дієслів.

Похідні іменники відзначаються великою різноманітністю семантики. Регулярно утворюються похідні іменники із зменшено-пестливим значенням, причому іменники кожного роду мають свої словотвірні суфікси. Частина суфіксів однак є спільною для похідних усіх трьох граматичних родів.

До зменшено-емоційних суфіксів, які утворюють іменники чоловічого роду від назв споріднення, належать суфікси *-ок-, -к-(о), оньк-(о)*

(-еньк-(о), -унь-, -унь-(о), -усь-, -ик-, -ець-, -чик-, -ась-, -ць-(о), -аи-, -очк-(о) (-ечк-(а)): зятьок, близнючок, первачок, женишок; свекорко, стрийко, татко, діверко; тесонько, зятенько, чоловіченько; братунь, дідунь; татуньо, синуньо; дідусь, татусь; дідусьо, татусьо; братик, зятик; кумець, братець; братчик, кумась, кумцьо, синаш; чоловічечко, дядечко, таточко тощо.

Похідні жіночого роду утворюються з допомогою суфіксів **-оньк-(а) (-еньк-(а)), -к-(а), -очк-(а) (-ечк-(а)), -ун-(я), -ус-(я), -ц-(я), -інк-(а), -ул-(я), -лс-**: кумонька, невістонька, матонька, свашенька, внученька; бабка, дядинка, дитинка, донечка; вуйночка, свашечка, мамочка; матуня, бабуня; мамуся, бабуся, тітуся; мамця, кумця; матінка; сестриця; мамуля, доця тощо.

Словотворчими формантами демінутивних іменників середнього роду виступають суфікси **-к-(о), -лс-, -ячк-(о)**: внучатко, малятко, небожатко, внуча; подружжячко тощо.

Приєднання зменшено-емоційних суфіксів супроводжується такими морфонологічними явищами: а) чергуванням кінцевих приголосних твірної основи к // ч, х // ш, ц // ч: *свояк* – *своячок*, *сваха* – *свашечка*, *племінниця* – *племінничка*; б) чергуванням приголосних за твердістю м'якістю: *тесть* – *тесонько*, *мати* – *матінка*, *зять* – *зятик*; в) усиченням мотивуючої основи: *батько* – *батенько*, *невістка* – *невісточка*, *свекруха* – *свекрівонька*, *дочка* – *доця*, *тітка* – *тітуня*.

Українські назви споріднення породжують незначне число збільшено-оцінних іменників, які утворюються здебільшого з допомогою суфіксів **-иськ-(о), -иц-(е)**, рідше – з допомогою суфіксів **-ег-(а), -ер-(а), -уг-(а), -уган-, -яг-(а)**: *бабисько*, *дідисько*, *свекрушисько*; *свекрушище*, *бабище*; *бабега*, *бабера*, *дідуга*, *дідуган*, *чолов'яга*. Суфіксація супроводжується у певних випадках чергуванням кінцевих приголосних твірної основи (*чоловік* – *чоловічисько*, *свекруха* – *свекрушище*) або їх усиченням (*чоловік* – *чолов'яга*).

Похідні іменники зі значенням збірності виникають на базі тих твірних, що є назвами близьких родичів. Серед похідних переважають утворення із суфіксами **-ств-(о) (-цтв-(о), -івств-(о))**: *бабство*, *братство*, *дитинство*, *жіноцтво*, *свояцтво*. Окремі похідні засвідчені з суфіксами **-в-(а), -от-(а), -ин-(а), -инн-(я), -й-(а) (-івй-(а), -і-(я), -(в)-ор-(а), -аиш-(я))**: *братва*, *жонва*, *дітва*, *жінва*, *жінота*, *бабота*, *бабня*, *пасиння*, *браття*, *предків'я*, *братія*, *дітвора*, *браташися*. Значення збірності властиве і деяким складним похідним, проте в таких словах збірність виражає сукупність не однорідних осіб, а осіб, які об'єднані спільною ознакою –

виконують ту саму функцію, пор.: *братство, жіно́та – отець-ненька, батько-мати, отець-ненька – батьки*.

Назви споріднення та свояцтва, що є іменниками чоловічого роду, виступають твірними для похідних іменників жіночого роду. Найпродуктивнішими утвореннями із вказаним значенням є похідні із суфіксами **-к-(а)** (*близнючка, внучка, діверка, небіжка, первачка, пращурка, родичка*) та **-0с-** (*вдова, внука, кума, небога, теща, фіїна* тощо). Нечисленними похідними представлені іменники із суфіксами **-иц-(я), -н-(а), -ин-(а), -ух-(а), -их-(а), -ниц- (-ениц-(я))**: *пасербиця, хрещениця, вуйна, стрийна, кузина, свекруха, синиха, племінниця, своякиня, своячениця*.

Суфіксальним способом утворюються й похідні, що називають недорослих дітей або молодих людей. Найпродуктивніші суфікси **-ен-(я), -ч-(а), -0с-** (*внученя, синеня, дитинча, дитя, небожа, внуча* тощо), із суфіксами **-енк-(о), -івн-(а)** засвідчені окремі утворення (*мачушенко, мачухівна*).

Серед похідних іменників виділяється група субстантивів, які дублюють лексичне значення твірних і відрізняються від них лише стилістичним забарвленням. Пор.: *брат* “1) кожен із синів щодо ін. дітей того самого батька чи матері; 2) близька, своя людина; одностороннє, друг; 3) одн., у кличн. в. *брате* фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чол. статі; 4) член реліг. братства; чернець – *братуха* “фам. брат (у 1, 3 знач.)”. Похідні, що стилістично модифікують семантику твірного, утворюються з допомогою суфіксів **-к-(а), -ин-(а), -юк-, -0с-, -ухн-(а), -ух-(а), -к-(о)**, уніфіксів **-вак-, -лах-(и)**: *свашка, женишина, чоловічина, зведенюк, батя, свекрухна, братуха, братко, дітвак, дітлахи*.

Від назв споріднення з допомогою префікса **пра-** утворені іменники *прабаба, прадід, праотець, прамати, прародич, прапредок, правнук, правнука, правнучка*, які позначають віддалені ступені споріднення. Здатність префікса **пра-** до редуплікації проявилась у похідних *прапрадід, праправнук, прапрабаба, праправнучка* і под.

У межах іменників виділяється група слів-найменувань осіб, живих істот, які подібні до осіб, названих твірними, за виконуваною функцією (*мачуха, пасинок, побратим, братан, посестра, вітчим, мамка, матка, маточка*), пор.: *мамка* “годувальниця, нянька”, тобто жінка, яка виконує функції мами; *матка* “найбільша, єдина на всю сім’ю бджола, що відкладає яйця”, тобто бджола, якій відводиться та ж роль у бджолиній сім’ї, що матері в родині. Похідні, що є назвами рослин (*братки, мачушник, брат-і-сестра, сестрики*), подібні до твірних наявністю якоїсь

суттєвої ознаки чи властивостей. В основі таких найменувань лежить метафоризація. Ось як пояснює назву *мати-й-мачуха* О. Потебня: "...Рідна мати любить, як літнє сонце гріє, а мачуха не любить — холодна, як зимове сонце, як зима. Саме цей погляд ліг в основу назви тієї рослини, про яку я кажу. Особливість її, спільна з багатьма іншими рослинами, полягає в тому, що верхня поверхня її листя блискуча й холодна, а нижня, незелена й білувата, м'яка, тепла, ніби вкрита білим павутинням. Таким чином, рослина є і "матір'ю", і "мачухою" [Потебня 1955: 51]. Зазначені іменники утворюються переважно суфіксальним способом (з допомогою суфіксів **-к-, -ик-, -очк-(а), -ух-(а), -им-, -ан-**), рідше — префіксально-суфіксальним (з доп. префікса **на-** та суфікса **-ок-**, преф. **по-** та суф. **-им-**), префіксальним (з доп. преф. **по-**), шляхом складання слів.

Назви споріднення виступають твірними для складних назв осіб типу *батьковбивець, дітогубець, баболюб, дідовод*, які є суфіксальними композитами із суфіксами **-ець-, -ц-(я), -ос-**. У таких похідних твірні іменникова та дієслівна основи поєднуються з допомогою сполучного **-о-**.

На базі назв споріднення та свояцтва утворюються й абстрактні іменники *батьковбивство, жінковбивство, мужовбивство, синоббивство, дітонародження*, які також є суфіксальними композитами із суфіксами **-ств-(о), -енн-(я)**. Твірні іменникова та дієслівна основа поєднуються з допомогою сполучного **-о-**.

Похідні іменники, які породжуються назвами осіб за спорідненням, можуть мати й інші значення: "місце, територія" (*вітчизна, вітчизна, батьківщина*), "спадок" (*бабизна, бабівщина, дідизна, материзна, свекрівщина*), "хвороба" (*дитинець*).

Серед похідних прикметників виділяємо присвійні та відносні ад'єктиви. Присвійне значення передають здебільшого ад'єктиви із суфіксами **-ів-, -їв- (-ов-, -ев-, -єв-), -ин-**, яким властива чітка спеціалізація. Так, суфікси **-ів-, -їв- (-ов-, -ев-, -єв-)** поєднуються тільки з основами іменників II відміни: *батьків, братів, дідів, дядьків, кумів, мужів, пасинків, татів, шуринів, швагрів* тощо, а суфікс **-ин-** — з основами іменників I відміни: *бабин, внуччин, вуйнин, донин, дядинин, доньчин, кузинин, сестрин, тецин, тетин* тощо.

Прикметникові похідні з відносним значенням утворюються з допомогою суфіксів **-ськ- (-івськ-, -инськ-), -н-, -нї- (-єрнї-), -яч-**: *бабський, братський, жіноцький, батьківський, дідовський, дядьківський, сестринський, жіночний, чоловічий, дитинний, дітний, братній, братерній, матерній, подружній, синовній, зятній, чоловічий, отчий, баб'ячий, дитинячий, дитячий* тощо. Складні відносні прикметники

мають здебільшого твірну іменникову та дієслівну основи, які поєднуються з допомогою сполучного **-о-**, композиція основ супроводжується суфіксом **-н-**, пор.: *дітолюбний, женолюбний, братолюбний*.

Назви споріднення утворюють невелику групу дієслів, значна частина яких відзначається обмеженою сферою вживання. Вони використовуються переважно в розмовному мовленні, що спричинено у деяких випадках наявністю у дієслівній семантиці забарвлення фамільярності, зневажливості. Окремі похідні дієслова є застарілими словами.

У творенні дієслів найактивнішу участь бере суфікс **-ува-**: *бабувати, батькувати, дідувати, кумувати, подругувати, свашкувати*. Зазначені дієслова мають значення “бути кимсь, поводитися, як особа, названа твірним іменником”. Це ж саме значення виражають і дієслова з іншими словотворчими формантами: із суфіксом **-и-** (*бабити*), із суфіксами **-и-**, **-а-** та постфіксом **-ся** (*своячитися, сестритися, женихатися, куматися, родичатися*).

Дієслівні похідні зі значенням “ставати подібним до особи, названої твірним іменником” утворені суфіксальним (*дитиніти*), префіксально-суфіксальним (*збабіти*), суфіксально-постфіксальним (*дитинитися*) та префіксально-суфіксально-постфіксальним (*збабитися*) способами.

Ряд дієслів мають значення “прийняти в сім’ю на правах того, хто названий твірним іменником”: *усиновити, удочерити*. Дієслова *мамакати* (“часто говорити “мама”, кликати маму”) та *батькувати* (у значенні “лаяти, сварити, образливо згадуючи при цьому батька”) виражають нетипові значення.

Аналіз словотворчих можливостей назв осіб за спорідненням засвідчив, що іменники лексико-семантичної групи “назви споріднення та свояцтва” найактивніше утворюють похідні іменники та прикметники, рідше – дієслова. Серед способів творення похідних слів переважає суфіксація. Інші способи (префіксальний, префіксально-суфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, словоскладання, основоскладання) представлені обмеженим числом похідних.

Твірні іменники-назви споріднення та свояцтва неоднакові щодо лексико-семантичних, структурних, стилістичних та частотних особливостей. Зрозуміло, що й у словотворчому відношенні виявляють вони себе по-різному. Найактивніше утворюють похідні різних частин мови твірні іменники, що називають осіб-власне родичів або тих осіб, що є членами однієї родини. Такі твірні є здебільшого й найчастотнішими,

немаркованими у стилістичному відношенні та непохідними за структурою. Так, твірне *брат* породжує 36 дериватів, *баба* – 27, *мати* – 21, *батько* – 20, *дід* – 17, *сестра* – 15, *син* – 14, *жона* – 12. Пор., наприклад, набір похідних з різними словотворчими формантами, утвореними від іменника *брат*: *братство*, *братва*, *браття*, *братія*, *братство*, *браташиця*, *братиха*, *братик*, *братець*, *братчик*, *братусь*, *братунь*, *братуньо*, *братонько*, *братечко*, *браток*, *братуга*, *братина*, *братко*, *братій*, *братуха*, *братки* (росл.), *брат-сестриця* (росл.), *брат-і-сестра* (росл.), *братан*, *побратим*, *братовбивець*, *братовбивця*, *братовбивство*, *братів*, *братній*, *братський*, *братерній*, *братерський*, *братолобний*, *братати*. Мікросистема таких похідних являє собою словотвірну парадигму [Грещук 1995: 12]. Нерідко з тим чи іншим значенням вживаються кілька похідних. Так, наприклад, серед похідних, утворених від іменника *тато*, значне число синонімічних похідних з пестливим значенням: *татко*, *татонько*, *таточко*, *татунь*, *татуньо*, *татусь*, *татусьо*, *татенько*, *татечко*, *татульо*, *татцьо*.

Частина назв осіб за спорідненням стали твірними тільки для похідних іменників та прикметників. Пор., наприклад, склад похідних, утворених від іменників *чоловік*, *свекруха*, *зять*: *чоловічина*, *чоловіцтво*, *чоловіченько*, *чоловічечко*, *чоловічок*, *чоловічище*, *чоловічисько*, *чолов'яга*, *чоловіків*, *чоловічий*, *чоловічний*; *свекрівонька*, *свекрушисько*, *свекрушище*, *свекрухна*, *свекрухня*, *свекрушина*, *свекрушин*; *зятенько*, *зятик*, *зятко*, *зятьок*, *зятчок*, *зятів*, *зятній*.

Від іменників *вітчим*, *муж*, *теща*, *шурин* засвідчені лише похідні присвійні іменники; *вітчимів*, *мужів*, *тещин*, *шуринів*, а від іменників *сваха*, *зовиця*, *первісток*, *родак* – тільки іменникові похідні: *свашенька*, *свашечка*, *свашка*; *зовичка*, *зовухна*; *первісточка*; *родачка*.

Деякі назви споріднення та свояцтва взагалі не беруть участі в словотворенні. Це здебільшого назви осіб з похідною основою (*близнючка*, *діверка*, *пращурка*, *трійня*, *братова*, *синова*, *хрещениця*, *наречений*, *молода*, *своячка* тощо) та маловживані іменники (*фіїн*, *ладо*, *пасербиця* тощо).

Таким чином, лексико-семантична група “назви споріднення та свояцтва” в цілому ж є однією з найактивніших у словотворчому відношенні серед інших груп іменників.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бурячок 1961 – Бурячок А. А. Назви спорідненості та свояцтва в українській мові. – К.: Наук. думка, 1961. – С. 3.
Грещук 1995 – Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1995. – С. 12.

Мойсеев 1963 – Мойсеев А. И. Термины родства в современном русском языке / Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1963. – № 3. – С. 130 – 132.

Потебня 1955 – Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Цит. за виданням: Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. шк., 1955. – С. 51.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Микитин – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Наукові інтереси – лексикологія і словотвір.

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗРЯД ІМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ЗБІРНОСТІ ТА ОДИНИЧНОСТІ У ДІАЛЕКТІ ЛЕМКІВ

Стефанія Панцьо (м. Тернопіль)

На матеріалі лемківських діалектів аналізуються словотвірні засоби вираження іменниками значень збірності та одиничності у співставленні з нормами літературної мови.

On the material of Lemky dialects there has been given an analysis of word-formative means of nouns expressing the meaning of collectiveness and singleness in comparison with literary standards.

До збірних іменників належать слова, які означають сукупність однакових (або подібних) осіб чи предметів як одне неподільне ціле, що протиставляється одиничності та множинності [Закревська 1976: 83; Ковалик 1958: 18 – 55].

На думку І. Матвіяса, до збірних доцільно зараховувати лише ті іменники, які мають семантичні і граматичні ознаки збірності, зокрема, відповідні типи словотворення та особливості зв'язку з числівниками [Матвіяс 1974: 20]. Збірними назвами у суто словотворчому розумінні є лише ті, які мотивовані назвою однієї істоти або одного предмета, що є членом однорідної сукупності [ССУЛМ 1979: 91].

Збірні назви успадковані ще від праслов'янської мови-основи [Ковалик 1958: 26]. Багато таких утворень знала староукраїнська мова [Черкес 1991: 101]. Досить широко представлена категорія збірності в сучасних слов'янських мовах [Черкес 1991: 101]. Українська мова теж має значну кількість поміна *kollektiva*, причому в говорах, порівняно з літературною мовою, розряд збірності відзначається більшою різноманітністю

[Закревська 1976: 82]. Подібне явище спостерігається в російській, польській, чеській мовах [Закревська 1976: 83].

Залежно від категорії роду збірні іменники бувають чоловічого, жіночого і середнього родів. Об'єднуючись в один словотвірний розряд (СР) з модифікаційним значенням збірності, похідні іменники розрізняються серед словотвірних типів: а) назви групи людей, б) назви сукупності тварин, в) назви сукупності дерев та інших рослин, г) назви сукупності предметів [Закревська 1976: 82 – 100; Сикорская 1972: 13].

Діалектний матеріал дозволяє розглядати похідні структури *nomina collectiva* у межах назв істот і назв неістот з урахуванням формантної та мотиваторної частин, відповідно виокремлюючи словотвірні типи (СТ).

Словотвірними засобами збірності в лемківському діалекті виступають суфікси **-ин-а, -от-а, -ств-о, -'а, -інн-я, -в-а, -анн-я, -н-я, -няк-, -нок-, -анк-а, -ав-а, -ів-а, -овн-я, нуль суфікса**.

Nomina collectiva істот репрезентується одинадцятьма словотвірними типами. Іменники – назви істот утворилися за допомогою **-ин-а, -ств-о, -от-а, -ів-а, -ав-а, -овн-я, -інн-я, -'а, -н-я, -ін-е, -в-а, нуль суфікса**.

СТ з суфіксом -ин-а маніфестований дериватами на позначення назв групи людей (*родина, челядина* – “молодь у селі”). Один збірний іменник утворено за допомогою суфікса **-ччина** (*криввачина* – “недолугі парубки”), який містить емоційно-оцінну (негативну) характеристику. Наприклад: *А пониже села сама ядліучина / чертіз'ки парібци сама криваччина //* (СМ, 125); На позначення назв сукупності тварин функціонують деривати *гадина* – “птиця”, *живина* – “дріб”, “худоба”, *звірина, німина* – “звірі”, *меришина* – “недобрі коні” (від *мерша* “падаль”), *худобина* – “худоба”, *яловина* – “ялівки”, напр.: *Попід границ'у с'а йаловина пасла* (УКСС № 7, 230).

СТ з суфіксом -ств-о в літературній мові характеризується найбільшою продуктивністю серед дериватів, що означають людський колектив як збірне поняття [ССУЛМ 1979: 91]. У досліджуваному діалекті він представлений такими похідними одиницями: *мацьотство* – “малі діти”, *мужство* – “рядові у війську”, *фраїрство* – “парубоцтво”, *чемерство* – “голодні діти”. У дериватах *мацьотство* та *чемерство* наявна емоційно-виразова сила збірності – передаються людські почуття: симпатія, ласка, тепло у структурі *мацьотство* та незадоволення, іронія у структурі *чемерство*.

СТ з суфіксом -от-а непродуктивний. Він маніфестований кількома словотвірними структурами: *бабота, жеброта, ляшота* – “поляки”, *мацьота, песта*. Суфікс **-от-а** у збірних назвах осіб у говорі має

зневажливе забарвлення (*бабота, жеброта, ляшота*), позитивне забарвлення (*мацьота*).

Інші словотвірні типи непродуктивні: з суфіксом **-іvj-а** (*дробелячів'я* – “вівці і кози”, *пташів'я* – “птаство”), з суфіксом **-ав-а** (*дробелява* – “дрібнота” (про істот)), з суфіксом **-овн-я** (*дідовня* – “старці”, “бідняки”), з суфіксом **-інн-я** (*створія*), з суфіксом **-’а** (*дітвоччя* – “дітвора”), з суфіксом **-н-я** (*бахорня* – “галасливі діти”), **нуль суфікса** (*каліч* – “каліцтво”, *ледач* – “ледачі діти”, *зіджда* – “голодні діти”), **-іш-** (*молодіш* – “молодь”), **-в-а** (*качва*).

Більшість суфіксів у поданих словотвірних структурах, крім основного значення збірності, додають похідним словам різних експресивних відтінків. Наприклад, суфікс **-овн-я** виражає негативну оцінку (*дідовня*), суфікс **-іvj-а** – позитивну оцінку (*дробелячів'я*), суфікс **-н-я**, **нуль суфікса** – негативну оцінку з відтінком незадоволення, зневаги, обурення. Пор., напр.: *Тота дідоун'а зас за чимси иде //*.

У лемківському діалекті, як і в інших південно-західних говорах української мови, у більшості випадків збірність у назвах істот виражається формою називного відмінка множини [Закревська 1976: 85]: *жени, дівки, парібци*.

Іменники – назви неістот зі значенням збірності репрезентовані словотвірними структурами з суфіксами **-ник-, -няк-, -ин-а, -анк-а, -инн-я, -j-а**.

У групі збірних назв предметів діалектологи виокремлюють назви для найменування рослинних масивів і групи дерев та кущів однієї породи (чи за якою іншою ознакою) [Закревська 1975: 93; Сикорская 1972:15; Черкес 1991: 11].

У сучасних слов'янських мовах для утворення таких назв використовуються суфікси **-ник-, -няк-, -j-а** [Закревська 1975: 39; Азарх 1975: 240].

У західноукраїнських говорах поширені суфіксальні утворення на означення сукупності дерев чи рослин із суфіксами **-ник-, -няк-, -ин-а, -j-а** [Закревська 1975: 94].

У діалекті лемків спостерігається аналогічне явище, лише тут наявні відмінності у продуктивності словотвірних типів та у використанні твірної бази.

СТ з суфіксами -нок-, -няк-. Для говорів карпатського ареалу, як зазначає Я. Закревська, найпоширенішими є збірні назви дерев, кущів, рослинних масивів з суфіксом **-ник-** [Закревська 1975: 94].

У лемківському діалекті суфікс **-ник-** виступає у таких похідних структурах: *березник, дубник, молодник* – 1) “молоді насадження”;

2) “молоді гілки”, *сливник, чатиник, щавник, яфьрник*.

З суфіксом **-няк-** засвідчена лише одна словотвірна структура: *малиняк*.

СТ з суфіксом -ин-а презентований дериватами на позначення гілок дерев і кущів певної породи: *берестина, березина, бучина, вербина, вільшина, галузина* – “сухе, поламане галуззя”, *крячина* – “кущі”, *липина, сучина* – “суччя”; на позначення сукупності дерев, лісу: *ворішина, дубина, ліщина, соснина, смеречина, ядлівчина* – “молодий ялиновий ліс”, *яфорчина* – “чорничник; на позначення збірних назв рослин, їх плодів, листя чи стебел та інших назв збірності: *дерачина* – “плоди ожини”, *зеленина, овоцина* – “фрукти”, *садовина, ярина, хабзина*.

У деяких лемківських говірках спостерігається вживання похідних структур з формантом **-ин-я**. Так, зокрема, за даними Словника Я. Рігера, у говорі села Родошиці фіксується деривати з суфіксом **-ин-я** (*берестиня* (29), *бучиня* (33)).

Твірними основами виявлених похідних структур виступають іменники, які називають породу дерев (*берест, береза, бук, верба, дуб* та ін.). При деривації відбуваються зміни у твірній основі (*воріх – ворішина*). Окремі назви мотивуються іменниками у формі множини (*овочі, сади, яфьри*).

У діалекті лемків, як і в деяких інших говорах південно-західного наріччя, функціонують омонімічні словотвірні структури, утворені від назв дерев різних порід з суфіксом **-ин-а**, які нерідко вживаються ще й на позначення деревини відповідних дерев [Закревська 1975: 96; Rieger 1995: 33]. Так, наприклад, у Словнику Я. Рігера зафіксована структура *бучина* у трьох значеннях: 1) “молодий буковий ліс”; 2) “деревина букова”; 3) “галуззя бука”, структура *смеречина* також функціонує у трьох значеннях: 1) “ліс смерековий”; 2) “галуззя смереки”; 3) “опалі голки смереки”. Подібне стосується утворень *дубина* (с. 46), *яличина* (с. 60). Для назви лісу однієї породи дерев часто використовуються також описові найменування, наприклад: *березина* – “дерево” і *березовий лісок*.

Деривати СТ з суфіксом -ин-а непродуктивні в українській літературній мові [ССУЛМ 1972: 93], проте вони поширені в польській і словацькій мовах та в північній діалектній українській зоні [Закревська 1976: 93]. Дослідження російських говорів на теренах Житомирщини засвідчує активність форманта **-ин-а** для утворення однорідних груп дерев і рослинних масивів під впливом північних говорів української мови [Дацків 1990: 119].

СТ з суфіксами -j-а, -’а репрезентують деривати на позначення рослин, їх гілок: *галузя, бодаця, дуб’я, гарносса* – “зім’ята солома”, *квітя*,

кірря – “кора”, *кима́ччя* – “обрубки дерев”, *колося*, *коля́чя*, *кона́ря*, *лип’я*, *луб’я*, *мали́няччя*, *пати́ччя*, *пру́тя*, *си́ряччя* – “сирі дерева”, *терня*, *ти́ччя* – “стебла”; на позначення відходів від рослин: *рі́жджа*, *щанб’я* – “тріски”; на позначення предметів посуду: *гратя* – “кухонне начиння”, *чере́пля*; на позначення предметів у широкому розумінні: *гір’я*, *моту́зя*, *напі́ря*, *парка́ня*, *рапу́тя* – “брухт”, *ря́ндя* – “ганчір’я”, *цу́ря* – “порвана одежа”. Твірними основами виступають основи іменників у формі множини (*бодаки*, *дуби*, *квіти*, *кимаки* і т. п.). У похідних структурах на позначення одягу наявна негативно-оцінна збірна назва (*цу́ря*).

СТ з суфіксом -анк-а охоплює збірні деривати на позначення листя, стебел, городніх культур, часто синонімічних: *бади́лянка*, *банду́рянка*, *би́лянка*, *нати́нянка* – “бадилля картоплі”, *морквя́нка*, *нати́нянка* – “листя моркви”; *бурача́нка*, *фасо́лянка* та ін. Подібні структури функціонують у бойківських, буковинських і закарпатських говорах [Закревська 1976: 88]. Назви листя, стебел городніх культур зрідка мають синонімічні деривати з суфіксом **-анк-а** і **-иц-я** (*морквя́нка* і *морквя́ниця*), **-анк-а** і **-ч-а** (*кукурича́нка* і *кукури́ча*).

СТ з суфіксом -инн-я. З нормативним в українській літературній мові суфіксом **-инн-я** на позначення листя, стебел рослин у діалекті лемків фіксується лише кілька похідних структур: *бобови́ня*, *рі́пачи́ня*, *цибу́ли́ня*.

За допомогою суфікса **-инн-я** (у діалекті без подовженого **и**) утворені також похідні структури на позначення предметів, зокрема *милови́ня* – “мильна вода”, *рі́зови́ня* – “опилки”.

Лемківський діалект не характеризується високою активністю творення збірних іменників. У лемківських говірках наявні слова, у яких поняття збірності виражається граматичною формою множини. Вони зрідка можуть вживатися паралельно з похідними суфіксальними структурами *грати* – *гратя*, *хлопи* – *хло́ння*, *дрі́б* – *дробеля́ва* та ін. У багатьох випадках збірність виражається тільки формою множини, наприклад: *жени*, *люди*, *дівки*.

У діалекті лемків трапляються безсуфіксні збірні назви жіночого роду (*калі́ч*, *леда́ч*, *ззі́джя*) з суфіксом **-ав-а**, які побутують і в інших говорах карпатського ареалу [Черкес 1991].

Особливістю похідних структур *nomina collectiva* є відсутність позиції максимальної продуктивності [Сикорская 1972: 16]. Співвідношення позиції продуктивності лемківського діалекту відрізняється від інших говорів української мови. У південно-західних говорах активними виступають словотвірні типи з суфіксами **-ств-о**, **-нок-**, **-в-а** [Закревська 1976: 82–101], у південно-східному діалекті з суфіксом **-няк-** [Сикорская

1972: 16], а у діалекті лемків — **-ник-, -ин-а, -'а**. У позиції повної непродуктивності знаходяться словотвірні структури з суфіксами **-няк-, -вор-а, -ій-а, -в-а**. Малопродуктивними у досліджуваному говорі виявилися утворення з формантом **-инн-я**.

Похідні структури на позначення збірності у лемківському діалекті охоплені 16 СТ. Малопродуктивними є СТ на позначення істот, проте вони представлені численнішим інвентарем суфіксів, ніж СТ на позначення неістот. Продуктивністю відзначаються СТ з суфіксами **-ин-а, -анк-а, -нок-, -'а** на позначення рослинних масивів та стебел рослин, що підтверджує дослідження Я. Закревської про активність цих формантів у південно-західній діалектній групі [Закревська 1976: 83].

Розряд збірності пов'язаний з розрядом одиничності. Одиничні іменники означають окремих, одиничний предмет, відокремлений від групи інших предметів, речовин, істот [Закревська 1976: 102].

На думку мовознавців, розряд одиничності в усіх слов'янських мовах є малорозвинений. Про деяку продуктивність його можна говорити лише стосовно людських колективів [Закревська 1976: 103]. У говорах української мови сингулятиви мають різне поширення: у північних говорах їх більше, у карпатських — менше [Закревська 1976: 103].

Як словотвірне поняття сингулятивність в українській мові має обмежену кількість словотворчих формантів для свого вираження, зокрема, це суфікси **-ин-а, -инк-а, -к-а**.

Я. Закревська зазначає, що південно-західні говори з погляду словотворчої структури іменників зі значенням одиничності “мають свої особливості, якими досить помітно відрізняються від інших українських діалектів” [Закревська 1976: 103]. У західних говорах у функції одиничних назв виступають іменники з формантами **-ин-а, -к-, -ок-, -ц-е, -j-а** [Закревська 1976: 105].

У діалекті лемків категорія одиничності охоплює незначну кількість похідних структур і представлена 5 словотвірними типами.

СТ з суфіксом -ин-а. Словотвірне значення одиничності в українській мові виражається дериватами з суфіксом **-ин-а** [ССУЛІМ 1979: 94]. Поширення утворень з суфіксом **-ин-а** обмежене територією північних говорів [Закревська 1976: 103] та межиріччям Айдара і Калитви південно-східного мовного пограниччя [Сикорская 1972: 16].

У діалекті лемків виявлено кілька сингулятивів з формантом **-ин-а**, які утворені від іменників назв дерев чи кущів (*верба* — *вербина*, *кряк* — *крячина* — “один кущ”, *липа* — *липина*, *свербогуз* — *свербогузина*), від назв однорідних предметів (*кимак* — “обрубок дерева” — *кімачина* — “один обрубок дерева”, *ружа* — *ружина*). Наприклад: *А там долоу під липиному стойіт жовнір з діучиноу* // (УНПЛ, 314). У деяких похідних структурах

спостерігається чергування задньоязикового **к** з шиплячим **ч** (*кряк* – *крячина*).

У більшості похідних структур, утворених за такою самою моделлю, суфікс **-ин-а** виконує експресивну роль. Дериват означає те саме, що й мотивуюче слово (*міхер* – *міхерина* – “горбина на тютюн”, *пас* – *пасина* – “поганий пояс”, *жебрак* – *жебрачина*, *кабат* – “спідниця” – *кабатина* – “спідничина”, *луд* – “одежа” – *лудина* – “одежина”). Ці деривати містять стилістичне забарвлення. Залежно від семантики твірного слова та від контексту, утворення з суфіксом **-ин-а** набули емоційно оцінної характеристики – позитивно-оцінної чи негативно-оцінної (*бабина*, *ледачина*), напр.: *Он а м'а вз'ала ледачина /ен/ што мі с'віта скоротила / / (УНКЛ. 73); Бо стара бабина / йак та коробина / а млада дівочка йако фійолочка // (СМ, 133).*

Похідні слова з формантом **-ин-а** *бабина*, *жебрачина*, *кабатина*, *міхерина*, *ледачина*, *пасина*, *лудина*, *ружина* семантично тотожні зі своїми твірними *баба*, *жебрак*, *кабат*, *міхер*, *ледач*, *пас*, *луд*, а тому тут суфікс **-ин-а** виступає не у значенні одиничності, а як засіб створення виразності, як експресивний формант [Бевзенко 1960: 128].

Отже, у функції одиничних назв утворення з суфіксом **-ин-а** у діалекті лемків фіксується рідко.

СТ з суфіксами -к-, -ок-, -ч-а, -'а. У лемківському діалекті, як і в інших західноукраїнських говорах, використовуються демінутивні словотворчі форманти для творення сингулятивів [Закревська 1975: 105]. Ця словотвірна модель представлена дериватами *зелинка*, *зеренко*, *волосок*, *колосок*, *папірок*, *пруток*, *кореник*, *мача* – “зернина маку”, *статча* – “одна корова, бик”, *бидля* – “одна корова, чи бик”, *травка* – “одна трава” тощо.

У досліджуваному діалекті трапляються також аналітичні форми сингулятивів – *єдно зеренко*, *єдна груля* – “картопля” і т. п., напр.: *Йєдно зеренко пішло долоу* (УНКСС № 7, 97).

Зважаючи на незначну кількість СТ, які представляють СР одиничності, утворення сингулятивів у лемківському діалекті не відзначається високою словотвірною активністю. Не виявляють широких потенційних можливостей і наявні словотворчі форманти. Творення одиничних назв має ті ж особливості, що й інші південно-західні говори [Закревська 1975: 105].

Скорочення джерел

СМ – Співаночки мої: Збірник народних пісень Пряшівського краю / Упор. Ф. Лазорин. – 1956. – 320 с.

УНКСС – Українські народні казки Східної Словаччини. – Пряшів, 1979. – 304 с.

УНПЛ – Українські народні пісні з Лемківщини / За ред. С. Грици. – К., 1972. – 403 с.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Азарх 1975 – Азарх Ю. С. Словообразовательная структура названий однородных групп деревьев в русском языке // Русские говоры (К изучению фонетики, грамматики, лексики). – М., 1975. – С. 240.
- Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Исторична морфологія (Нариси зі словозміни і словотвору). – Ужгород, 1960. – С. 128.
- Дацків 1990 – Дацків С. Л. Особенности словообразования сингулятивов в островных русских говорах Житомирской области // Проблемы взаємодії української та російської філології: Збірник наук. праць. – Тернопіль, 1990. – С. 119.
- Закревська 1976 – Закревська Я. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. – К., 1976. – С. 83.
- Ковалик 1958 – Ковалик І. І. Словотворча будова збірних і одиничних іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. VI. – С. 18 – 55.
- Матвіяс 1974 – Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. – К., 1974. – С. 20.
- Сикорская 1972 – Сикорская З. С. Суффиксальное словообразование имен существительных в украинских говорах юго-восточного языкового пограничья (междуречье Айдара и Калитвы): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1972. – С. 13.
- ССУЛМ 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 91.
- Черкес 1991 – Черкес Н. Д. До питання про функціонально-експресивне навантаження збірних імен в українських говорах в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 101.
- Rieger 1995 – Rieger Janusz. Słownictwo i nazewnictwo Lemkowskie. – Warszawa, 1995. – S. 33.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Стефанія Панцьо – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукові інтереси – проблеми словотвору і граматики.

“НАПРУЖЕНІСТЬ” СЛОВОВІРНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНИХ ВІДПЕРСОНАЛЬНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА -Н-ЙЙ

Майя Гураль (м. Чернівці)

Розглядаються словотвірні можливості структури російських професійних відпесональних прикметників, похідних від особових іменників на позначення назв осіб за родом діяльності, посади, професії.

The author considers word-formative possibilities of Russian professional adjectives, formed from personal nouns, as for the indication of person's activity, state and profession.

Серед особових іменників найбільшу групу становлять назви осіб за родом діяльності, посади, професії. Майже всі вони мотивують прикметники з суфіксами **-ск-**, **-ов-**, **-н-**. Найбільш продуктивним суфіксом в утворенні прикметників даного типу є суфікс **-ск-**. Такі прикметники, виражаючи родову належність або типову властивість, виявились протиставленими формам на **-ов-**, **-ин-** зі значенням індивідуальної належності та прикметникам на **-ий** з категорійно-присвійним значенням.

Професійні прикметники на **-н-ий** знаходяться у стані “напруженості” словотвірної структури. Термін “напруженість” структури належить проф. А. Д. Звереву. Під “напруженістю” словотвірної структури ми розуміємо розходження змістової (семантичної) і структурної мотивації. Зазначимо, що подібне явище отримало в лінгвістиці різне найменування — це розходження формально-змістових відношень у словотворі (О. А. Земська [Земская 1973], “конфліктні ситуації” (несумісність) — Є. І. Шендельс [Шендельс 1970]. Як приклади “конфліктних ситуацій” Є. І. Шендельс наводить вживання іменників, що мають лише форму однини, у множині (пор., *частоты, инициативы*), утворення ступенів порівняння відносних прикметників (*морейшее море, мостовая становилась все булыжнее*).

У мові спостерігаємо цілу низку похідних, які являють собою структури, формально співвіднесені з одними словами, а семантично — з іншими. Такі одиниці пронизують усю систему мови, на всіх її рівнях. О. А. Земська наводить ряд прикладів такого розходження відношень мотивованості. Серед них — префіксально-суфіксальні прислівники, що мають префікс **по-** та суфікс **-ому**, формально співвіднесені з відсубстантивними прикметниками, а семантично — з однокореновими іменниками. Це прислівники типу *по-дачному, по-циркового*. Пор. *дачный* — *по-дачному* (структурна співвіднесеність); *по-дачному* — “як на дачі” (семантична співвіднесеність). Розходження відношень формальної та смислової мотивованості спостерігаємо також і в прислівниках із суфіксом **-о**, формально утворених від основ відсубстантивних прикметників, а семантично пов’язаних з однокореновими іменниками: *водопадный* — *водопадно* — “как водопад”.

У ряд структур, семантично не співвіднесених з твірними, входять також прикметники, які утворені за допомогою префіксів приєднювального походження (*над-, под-, меж-, около-, при-, вне-*,

внутри-, после- та ін.). Такі ад’єктиви структурно співвідносяться з основою відсубстантивного прикметника, а семантично пов’язані із сполученням іменника з прийменником. Наприклад прикметник *околощитовидный* семантично пов’язаний з словосполученням “около щитовидной железы”, а мотивоване: “около + щитовидный”.

Проблему напруженості структури, невідповідності смислової та структурної мотивації можна, та й доцільно розглядати більш широко як проблему співвідношення форми та змісту мовних одиниць. Так, напруженість структури можна спостерігати і в інших випадках, як, наприклад, в структурах на *-а, -я* іменників спільного роду (*неряха, грязнуля, сирота, сластена*). Флексія *-а (-я)* — це показник іменників жіночого роду, однак імена типу *соня* і под. можуть вказувати і на особу чоловічої статі, тобто означати однаковою мірою осіб як жіночої, так і чоловічої статі. “Напруженість” структури присутня і у випадку використання іменників з нульовою флексією — найменування осіб за професією (типу *врач, директор, доцент*), які належать до групи іменників чоловічого роду, однак здатних означати і осіб жіночої статі. Пор.: *Врач Иванова, директор, подписала приказ...*

Схожа мовна ситуація виникає при утворенні деяких родових корелятивів в російській мові. Як відомо, в граматиці є випадки особливого утворення окремих родових форм: наприклад, від слів типу *индеец, кореец* (якщо виходити із моделі *испанец — испанка*) теоретично можливе утворення форм *индейка, корейка*, в реальній же мовній практиці ми вживаємо слова *индианка, корейка*; у слова *овчар* нема теоретично можливого корелята *овчарка*; особливе утворення родових корелятивів у слів: *балерина* — “солист балета”, *машинистка* — “переписчик на машинке” (теоретично можливе *машинист* уживається в мові з зовсім іншим значенням). Перед нами типові приклади “конфлікту”, “напруженості” форми та змісту.

Показовими в плані невідповідності форми та змісту є випадки мовленнєвої енантосемії. Пор.: *Ох, и умен!* (= “глуп”); *Ну и чистый!* (о грязном костюме, внешнем виде человека), *Здравствуйте!* (с осуждением) й под.

Відперсональні прикметники на *-н-ый* є прикладом використання в словотворенні готових структур, семантично не завжди пов’язаних з твірною основою. “Напруженість” структури таких ад’єктивів полягає в тому, що формально вони співвідносяться з особовими іменниками, а семантично — з назвою тієї “дії” (“справи”), котрою зайнята особа. Це викликано тим, що у сучасній російській мові суфікс *-н-* функціонує у

мові як “предметний”, такий, що виражає відношення майже виключно до неістот, переважно неконкретних предметів. Однак це не означає, що прикметники зовсім не можуть допускати семантичне співвідношення з твірним особовим іменником. Враховуючи біфункціональність твірних іменників із значенням професії, слід зазначити, що закономірним є й те, що прикметники, мотивовані такими основами, можуть співвідноситись або ж із сигніфікативним значенням останнього, а це, відповідно, впливає на семантику похідного: у різних випадках семний склад буде різним; разом з тим при тому самому наборі сем може змінюватись їхня ієрархія: ядерні перейдуть у розряд периферійних і навпаки; зміниться при цьому й опорна сема. Ось чому необхідно враховувати той факт, що семантика похідних прикметників від назв осіб може трактуватися двоюко:

“такий, що відноситься до денотативного значення імені”. У цьому випадку контекст підтримує сему “особа” (Пор.: *льноводческая бригада* – бригада льноводов; *геологическая партия* – партия геологов);

“такий, що співвідноситься з сигніфікативним значенням особового імені”. При цьому сема “особа” нейтралізується (Пор.: *льноводческое хозяйство* – хозяйство, специализирующееся на льноводстве).

На думку І. Б. Шатуновського, відперсональні прикметники на **-ний** (*инженерный, слесарный, ретроградный* та подібні) мотивовані все-таки іменами осіб, але “тільки сигніфікативним, а не денотативним значенням останніх” [Шатуновский 1980: 164]. На наш погляд, таке категоричне твердження не відбиває реальної ситуації. Якщо брати до уваги, що такі похідні структури співвідносяться лише з сигніфікативним значенням особового імені, то сема “особа” в структурі прикметників на **-ний** не повинна бути присутня. Однак у сучасній російській мові немало таких ад’єктивів, які зберігають тісний зв’язок з твірним іменником, а тому зберігають сему “особа” у своїй семантичній структурі. Зазначимо, що серед таких слів є й нові слова, котрі зафіксовані в словниках “Новое в русской лексике. Словарные материалы” та “Новые слова и значения”. Це такі прикметники, як *легководолазный, зооинженерный, референтный*. Ми схильні до думки, що прикметники на **-ний** від особових професійних імен можуть співвідноситись як з денотативним значенням, так і з сигніфікативним значенням твірного імені.

Пор.: *пчеловодный съезд* – съезд пчеловодов (зв’язок з денотативним значенням особового імені) і *пчеловодный инвентарь* – “инвентарь, используемый в пчеловодстве” (зв’язок з сигніфікативним значенням іменника). Доволі часто, на нашу думку, можливі випадки двоякого осмислення контексту вживання прикметників на **-ний**: в одних випадках,

коли можлива перифраза з особовим іменем, ми говоритимемо про зв'язок прикметника з денотативним значенням твірного особового імені, в іншому вигляді осмислення, коли така перифраза неможлива (тобто в семантичній структурі прикметника сема “особа” нейтралізується, або приглушується), ми будемо говорити про відношення до сигніфікативного значення імені. При цьому основним, вичерпним джерелом інформації про значення ад'єктивів є контекст, саме сполучуваність прикметників у тексті.

У групі “професійних” прикметників, що заходяться у стані “напруженості” структури, розглядається семантика прикметників, що включають у свою структуру особове “професійне” ім'я, але семантично співвідносяться з іменниками — назвами неістот (*санитарный, штукатурный, ювелирный, костюмерный, парфюмерный, гримерный, ветеринарный, пекарный, кулинарный*), а також семантика прикметників на **-н-ий**, співвідносних з особовими іменниками — найменуваннями осіб за професією (типу *акционерный, столярный, инженерный*). У таких прикметників в більшості випадків семантичний і структурний зв'язок різнонаправлений: структурно вони зв'язані з особовим іменником — найменуванням особи за професією, родом її діяльності, а семантична мотивація у них інша. Значення відношення до особи здебільшого передають прикметники з іншими словотвірними суфіксами. У мові існують паралельні форми прикметників, мотивовані тією самою основою особового іменника, але утворені за допомогою різних соловотвірних суфіксів. Частіше — це паралельні утворення на **-н-ий** і **-ск-ий**, рідше на **-ов-**, **-ев-**, **-ий**: *слесарный — слесарский, токарный — токарев, плотничный — плотничий — плотницкий, языковедный — языковедческий, кузнечный — кузнецкий — кузнецов — кузнечий* та інші. У названих вище паралельних утвореннях прикметників від основ іменників — назв осіб за професією часто відбувається диференціація значень: прикметники з суфіксами **-ск-**, **-ов-**, **-ий** передають головним чином значення “який належить особі” або “властивий особі чи групі осіб”, прикметники ж із суфіксом **-н-** передають інші відношення до особи чи її діяльності, а також якісні значення. Пор.: *акционерские взносы* — “взносы акционеров” і *акционерная форма* — “основанная на акциях”; *портновская мастерская* — “принадлежащая портному” і *портняжное дело* — “относящееся к шитью одежды”. Іноді прикметники, що включають одну твірну основу — “професійне” ім'я, але різні суфікси, передають однакові значення. Пари слів, які мають ту саму твірну основу, те саме значення, але відрізняються суфіксами,

розглядаються лінгвістами по-різному. Так, наприклад, А. І. Смирницький, О. С. Ахманова вважають такі приклади морфологічними чи словотвірними варіантами слів. К. С. Горбачевич, Ф. П. Філін вважають такі мовні одиниці самостійними словами, які виникли у мові завдяки паралельним словотвірним засобам. Ми трактуємо спільнокореневі прикметники з різними суфіксами, які близькі або тотожні за значенням, як спільнокореневі синоніми.

Особове професійне ім'я виступає інколи для прикметника і “семантично твірною” і “структурно твірною” основою. Прикметники на **-н-ий** від іменників — назв осіб за професією здатні передавати найрізноманітніші значення, які тільки можуть передавати відносні прикметники. Це значення “відношення до діяльності особи, вказаної в твірній основі”: наприклад, *Подростком я освоил **столярное дело*** (Ф. Углов); *Тогда астролог подвел его [Дицерона] к **гончарному кругу**...* (“Комсомольское знамя”). Значення “належності тому, хто вказаний у твірній основі”: ***Почтальонный флигель** устроен на скорую руку и очень неудобен для обитателей, составляющих все почтовое население* (Решетников); ***почтальонный флигель** — “флігель, який належить поштарям”*. Часто у таких прикладах значення прикметників уточнюється іменником конкретного значення, який означає предмет володіння.

Передаючи значення “який складається з осіб, указаних у твірній основі”, відперсональні прикметники з суфіксом **-н-** на відміну від прикметників з іншими словотвірними формантами, завжди поєднується з таким означуванням прикметником, який вказує на сукупність осіб, котра включає усіх осіб, названих основою прикметника. Пор.: ***минерная рота*** (всі мінери), ***саперный батальон*** (усі сапери), ***экспертная комиссия*** (всі експерти).

Прикметники даного типу можуть мати і значення “призначений для...”. Однак виражають вони призначеність не окремій особі (особам), а групі, класу осіб, зв'язаних однаковою діяльністю. пор.: ***Поля Германии этой весной вспахивались бомбами, снарядами, саперными лопатами, гусеницами танков, а не плугами, засевались не зерном, а костями и осколками*** (А. Покрышкин).

“Професійні” прикметники на **-н-ий** отримують значення властивості, якщо сполучаються з означуванням словом, що передає ознаку, яка виділяє особу з ряду інших або властива усім особам даної категорії, виражає внутрішню притаманність особі. “Категорійна властивість завжди включає елемент порівняння, який створений у результаті як виділеної тієї самої ознаки в осіб однієї категорії, так і переносу ознаки з однієї особи на

іншу [Зверев 1981: 185]. Наприклад, структури **виртуозный стиль игры, виртуозный танец, профессиональный тон** можуть бути трактовані за допомогою перифраз “подібно особі, вказаній у твірній основі”, тобто “властивий віртуозу, професіоналу”. Прикметники можуть передавати і якісні значення, якщо втрачають семантичний зв’язок з твірним особовим іменником, напр.: *Чистый вздох стекловдуши из глуши гусь-хрустальной задержался в игрушке модернистки кустарной* (А. Вознесенский); ...*И, похоже, система скорее готова стать профессиональной попрошайкой, чем разуть глаза и сделать вывод: торговый порт в Лиенае важен не только для Латвии* (“Огонек”). Прикметники *кустарный, профессиональный* у наведених прикладах передають якісні значення, а тому в їх семантичній структурі сема “особа” нейтралізується.

Враховуючи контекстне вживання прикметників, відмічаємо значення, які не зафіксовані словниками сучасної російської мови (зокрема, **гончарная поговорка, инженерная зарплата** в окремих контекстах набувають значення “який відноситься до роду осіб, вказаних в основі твірного іменника”).

Таким чином, суфікс **-н-** порівняно легко сполучається з основами професійних іменників тому, що сема “особа” в них не знаходиться на передньому плані, вона відсунута далі центру структури слова семами “фах”, “професія”, “звання” та ін. А тому структурний та семантичний зв’язок з особовим іменем в більшості випадків у таких ад’єктивів різнонаправлений, а це, у свою чергу дозволяє нам вважати відперсональні прикметники з суфіксом **-н-**, мотивованих професійними іменами, формами, що знаходяться у стані “напруженості” структури.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Зверев 1981 – Зверев А. Д. Словообразование в современных восточнославянских языках. - М.: Высшая шк., 1981. - С. 185.
 Земская 1973 – Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. - М.: Просвещение, 1973.
 Шатуновский 1980 – Шатуновский И. Б. Денотативное и сигнификативное значение имен лица и отношения мотивации // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы III респ. научн. конф. - Ташкент, 1980. - Ч. 2. - С. 164.
 Шендельс 1970 – Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике: На материале глагольных форм современного русского языка. - М.: Высш. шк., 1970.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Майя Гураль – кандидат філологічних наук, асистент кафедри російської філології Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми словотвору.

ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА ХРОНОЛОГІЧНО МАРКОВАНОЇ ЛЕКСИКИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ)

Галина Гайдученко (м. Херсон)

У статті на матеріалі української історичної прози другої половини XX століття подається спроба кваліфікації граматичної структури іменників-історизмів та архаїзмів.

On the samples of the Ukrainian historical prose of the second half of the 20th century the author presents an attempt to qualify grammar structure of nouns-historisms and archaisms.

В українських історичних романах другої половини XX ст. найчисленнішим у складі хронологічно маркованої (застарілої) лексики є граматичний клас іменників.

Іменник *князь* високопродуктивний у словотвірному плані. У досліджуваних творах зафіксовані такі його деривати: *князювання, княжна, княжич, княгиня, княжа*: ... *князь Володимир Мономах, ставлячи в перші роки свого князювання переміст через Дніпро, керував не приховано високими призначеннями сеї споруди, а передусім дбав про потреби значно великі, важливі з погляду щоденності* (П. Загребельний); *Що княгиня хоче?* – *наполягав тивун, та княжик ніби й не учув* (І. Білик).

Значна кількість іменників-історизмів віддієслівного походження: *виталище, спочивальня, ложиця, мийня*.

Виталище – місце перебування, походить від давньоруського слова “витати” – жити, напр.: *У задушиному виталищі прихожанського дому повно людей*”. *Освітила порожнє виталище – зім’яте, поспіхом кинуте; Княгиня Ольга відчинила двері, зайшла до виталища* (Р. Іванченко).

У значенні “спальня” вживаються лексеми *ложиця, спочивальня*: *Вольг увірвався до її ложиці попри всіляке попередження покоївок*” (Р. Іванченко); *Тільки коло спочивальні великокняжої вони спинились і випустили чашицю Гладіку* (І. Білик).

Приміщення, призначене для купання або миття, називалося *мийнею*: *Князівська мийня була недалеко; Низенька, дерев’яна, як усі мийні у слов’ян* (Р. Іванченко).

Застарілих іменників прикметникового походження в українських історичних романах небагато.

Назва *сіряк* мотивується за ознаками “колір” та “матеріал” і вживається у досліджуваних творах на позначення одягу типу “свити”, виготовленого із сукна сірого кольору: *Хлопцеві чи то від нетерпіння, чи таки з холоду тремтіли пальці, дарма що був одягнений у цупкий сіряк* (І. Білик).

Сучасна літературна мова зберегла слово *сіряк* у значенні “старовинний верхній довгополий одяг із грубого сукна” (СУМ, IX, 232).

Зі сторінок історичних романів другої половини ХХ століття вимальовується яскрава картина про податкову систему, що склалась на Україні в різні історичні періоди. Письменники використовують субстантивовані іменники на позначення різних видів податків: *Нові тягла без кінця падають на киян: і мостове, і переїзне, і за коня, і за корову* (Р. Іванченко); *Данини звались: поволокове, поральне, сторожеве, подимне, помічне, поддушне, повозове, подворове, разове, мостове, поборне, переводне* (в горах і пущах), *митне, позовне, присяжне, торгове, ланове, польове, лісове, станове, рогове, пішний слід, погоня, підвода, просіка, нарубне, чопове, обідне, млинове* (від водяних млинів, *сухомельщина* – од млинів порушуваних вітром, кіньми або волами) (П. Загребельний).

У цьому ж романі виявлено менономени з досить прозорою семантикою *квітний, травний*: *У перший день місяця квітного вони дісталися табору* (І. Білик); *В літо 438-е місяця травневого Богдан Гатило вертався з далекої раті* (І. Білик), власне лексичний архаїзм *сніжний* на позначення грудня та архаїзм *костричник* на позначення жовтня: *Так він працював темними вечорами цілий костричник і цілий листопад, а в сніжному припинив* (І. Білик).

Словосполучення моделі “прикметник + іменник” частіше всього із суспільно-політичної сфери, напр.: *Найстарший з Ольговичів Михайло Чернігівський, князь чадолюбивий і марнослашний, не почувавшись на силі стати на суперництво за Київ, як то чинили його попередники, прагнув добути під свою руку Новгород* (П. Загребельний); *Печаль душу сушить, коли згадаєш за долю отих отроків смердівських*” (Р. Іванченко).

Іноді той самий іменник подається у сполуках з різними прикметниками: *Навіть найстаріший ратник не пригадував, щоб не якийсь там боярин, а й сам Великий князь Велеслав забирався на ладдю тоді, коли ратні можі й косаки долали плавом крижану воду* (І. Білик); *Кара від князів і мужів княжих за татьбу й пожоги* (Р. Іванченко).

Особливе місце в історичних романах II половини ХХ століття відводиться іменникам **власним назвам**. Серед них досить поширена група історизмів-топонімів, що зберігають етнокультурну маркованість.

На сторінках романів використовуються такі омоніми: *Вишгород, Дубно, Заруб, Звенигород, Корсунь, Лубеч, Любар, Острог, Паволоч, Переяслав*: *Даю тобі погост під Вишгородом. Два села даю* (Р. Іванченко).

Місто *Вишгород* неодноразово згадується в літописах, починаючи з 946 року. Поширена у слов'ян назва на позначення поселення, розташованого на підвищеному місці пор.: пол. *Wyszogrod*; чеш. *Vysehrad* (С. Роспонд). За формою ця назва – складне ім'я утворене з вищого ступеня порівняння прислівника та іменника *город*.

Топонім *Дубно* – місто у Волинській землі. Перший запис цієї назви засвідчений у Лаврентіївському літописі під 1100 роком. Назва є короткою формою прикметника чоловічого роду від давньоруського дубний (дубовий) (І. Срезневський): *З Чигирина до Корсуня через Смілу, далі на Білу Церкву, Паволоч, Любар, Острог, Дубно...* (П. Загребельний).

Місто *Заруб* вперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1069 роком. У структурі цього топоніма виділяється префікс *за-* досить частотний у східнослов'янській топонімії та основа – *руб*. Назва давньоруського міста *Заруб* походить від давньоруського “*зарубь*” “*засіка із повалених дерев*” (С. Роспонд): *Заруб-городець* – руський град (Р. Іванченко).

Перша літописна згадка про топонім *Тьмутаракань* з'являється в “Повести временных лет” під 988 роком, декілька разів ця назва згадується в “Слові о полку Ігоревім”, запозичена з тюрських мов. Фасмер реконструює вихідну для давньоруського прототипу *Тьматоркань* від тюркського *тамап* тюркський титул. Походження самих титулів, що лягло в основу назв міст, не зовсім зрозуміле: *Гліб, котрий метався то в Тьматорокані, то в Новгороді – доки не упокоївся в зирянських лісах* (Р. Іванченко). Окрім назви міста *Тьматорокань* вживається *Тьматороканська земля*: *Всі отакі, як Ярополк, убієнний божою рукою... альбо Олег Гориславич, котрий відторгнув Тьматороканську землю й віддав її грекам* (Р. Іванченко).

Досить часто на сторінках досліджуваних романів згадується назва *Лубеч*: *... полонивши, замкнула доживати вік свій у Лубечі* (П. Загребельний).

Одне з найдавніших руських міст, що згадується у 882 році у “Повести временных лет”. В основу назви покладено, мабуть, давньоруське *любь*, *льбый* – “дорогий, милий”.

Серед давньоруських міст фіксується три під однією назвою – *Звенигород*. Про Звенигород, місто в Київській землі, що згадується в Іпатіївському літописі під 1097 роком, говориться на сторінках роману

І. Білика “Гнів Перуна”: *Маленький, верткий, бистроногий, він (Ярополк) задоволено оглянув свою рать і повів їх на Звенигород*” (Р. Іванченко).

Назва ця складається з двох компонентів: *звени* – форма наказового способу та *городь* – часто вживаний другий компонент топооснови в складі складних топонімів. Здаються переконливими такі пояснення у С. Роспонда, який пропонує два можливих тлумачення назви: перше – в момент наближення ворога дзвонили тривогу; друге – у межі міста знаходилась церква, в якій при наближенні небезпеки били дзвони (С. Роспонд).

Один раз у текстах досліджуваних романів зафіксована назва міста *Одрекс*: *Ходив війною на вежі половецькі, на Одрекс, Чернігів* (Р. Іванченко).

Є підстави вважати, що це місто знаходилося у Чернігівській землі. Згадки про нього були в “Поученні Владимира Мономаха” під 1096 роком. Назва утворена від гідроніма Одра. Мабуть можна погодитись з С. Роспондом, що вся гідронімія від топооснови *Одр* походить від давньої індоевропейської основи *uod-r* (С. Роспонд).

Місто в Київській землі Треполь у романі І. Білика “Гнів Перуна” має варіант *Триполь*: *Ось помину давні вали за Триполем* (Р. Іванченко).

Назва засвідчена в “Повести временных лет” під 1093 роком. За своєю структурою – це складний топонім, перший елемент якого *Тре-* походить від давньоруського *три, тре, трь* для позначення підсилення (І. Срезневський). Другий елемент – *поль*, виник із давньоруського *поле* (відкрите місце, поляна, луг, поле, степ).

Назву одного з найстаріших руських міст *Ізборськ* подибуємо в романі Р. Іванченко “Отрута для княгині”: *Хочу додому... До Ізборська... Хоче померти у своїй землі* (Р. Іванченко).

Назва ця може походити від слов’янської власної назви *Ізбор*, від якої за допомогою суфікса *-ьскъ* утворений давньоруський ойконім. На таку можливість вказує С. Роспонд. Можливе й друге пояснення назви міста. Його можна пов’язати безпосередньо з давньоруським *изборь*, що має значення “вибір” (І. Срезневський). У цьому випадку назву міста можна трактувати як “місто вибране для поселення”.

Досить часто на сторінках вище названого роману згадується місто *Іскоростень*: *Потрібно було будь-що перейняти царівну – вона не може добути до Іскоростеня* (Р. Іванченко).

С. Роспонд виводить назву міста *Іскоростень* від праслов’янського *korsta*, наближеного до польської *chrosta*, чес. *krasta* “чарівна місцевість”. Назва *Іскоростень* морфологічно членується як *із-корость-зе-нь*. Топонім *Ізкоростень* виник в результаті аглютинації префікса *із (ic)* та топооснови

корост поширеною частотною фіналю **ень** на східнослов'янській території (С. Роспонд).

Історизм *Пересічень* – місто в Київській землі. Назва ця згадувалась у Новгородському літописі під 922 роком. Походить від “пересічена місцевість”, порізана чим-небудь, річками, канавами, пролісками: *Дерев'яні вежі Пересічня, вали й тереми княжого града танули в сонячній імлі* (Р. Іванченко).

Назва *Берестьє* утворена від давньоруської основи *берест*, поширеної суфіксом **-ѣје**: берест-**ѣје**. Ця основа зберігається в слові “*береста*”. Ст. укр. *берест*. Вихідною для давньоруської *берест* стала праслов'янська форма *berstje*, узагальнювальне значення слова в'яз (С. Роспонд). Напр.: *За цей час не єдиножди, пройшов наскізь землі в'ятичів, кивичів, смолян, вивільнян, од ляхів Володимир, і Берестьє* (Р. Іванченко).

У слов'янській типології широко представлені імена від тієї ж основи. Особливо частотними вони є в Україні.

У романі П. Загребельного “Євпраксія” знаходимо топонім з похідною основою берест – *Берестов*: *Спокійно сіли в Берестові, послали старшому братові вимогу* (П. Загребельний).

Малочисельною в українських історичних романах другої половини ХХ століття є група архаїзмів, виражених дієсловами.

Переважно це дієслова, що засвідчують діяльність людини чи окремих частин людського тіла: *відати, веліти, баяти, глаголити, гласити, зорити, ректи, трапезувати*.

Слово *відати* у досліджуваних романах вжито у двох значеннях “*мати відомість про щось*”: *Нам скажуть про це в путі, ухильно відмовив ротмістр, може справді ще не відаючи, куди має мене попроводити* (П. Загребельний) та в значенні “*володіти розумінням чогось*”: *Зітхнула Журина, відаючи гаразд, що примхам Євпраксії немає меж* (П. Загребельний).

У значенні “*наказувати*” вжито архаїзм *веліти*: *Забушу було звелено щодо жінок твердо: “Зневажати!”* (П. Загребельний).

У цій семантичній групі виявлено цілі синонімічні ряди архаїчної лексики. Найчисельніший синонімічний ряд дієслів у значенні “*висловлювати думку*”: *баяти, глаголити, гласити, ректи*: **Баяли**, *що русичі давно чомусь не ходять у болгарську землю...* (Р. Іванченко); *А предківський закон гласить: зрадників вирубувати з коренем; Рік увесь народ: – всі однодушно* (П. Загребельний).

Ще до праслов'янської спадщини належить дієслово *баяти*. Ст. сл. **баяти** “*розповідати байки, замовляти, заворожувати, закликати*”:

Багатозначність слова **рѣчь** свідчить про те, що дієслово **рѣчи** – *ректі* в давньоруській мові було одним із головних дієслів на позначення процесу говоріння “казати, ректи”, напр.: *Не рѣци: “маєтність моя”, а глаголь: “Доручено мені на мало днів, я ж, мов ключар, доручене роздаю за веліннями вищими”* (П. Загребельний).

Архаїзми *гласити, глаголити* є похідними від слів *глас* та *глагол*, що запозичені з старослов’янської через давньоруську мову. Ст. сл. **глаголь** – “слово, мова”, *глась* є закономірним південнослов’янським відповідником до др. *голос*.

У значенні “глядіти”, “дивитись на щось” зафіксована лексема зоріти: *Вишата зорив і зорив на захід, звідки наближалась підмога неприятелів* (І. Білик).

У значенні “побачити” – лексема *уздріти* та її фонетичний варіант *вздріти*: *Стрижак спершу нічого не побачив, тому видовжив шию, зазірнув до скриньки, але знов не побачив нічого, присунувся ближче і вже аж на самому дні **вздрів** розпростану, вичинену під пергамент телячу, мабуть, шкуру* (П. Загребельний).

Архаїзму *трапезувати* відповідає в сучасній мові дієслово *їсти*: *На острові великого озера, довкола якого кружляли вулиці града Василькова, воєвода Янь Вишатич **трапезував** із вояками* (Р. Іванченко).

До синонімічного ряду, домінантою якого є слово “названий”, належать дієприкметники *наречений, зовомий*: *Кий був перевізником? Пощо ж честь така перевізнику, що град іменем його **наречений**; Від нього ж і град, Києвом **зовомий***” (Р. Іванченко).

Синонімом дієслова “обідніла” виступає архаїзм *оскудніла*: *Не оскудніла розмислом Русь* (Р. Іванченко).

Отже, історизми-іменники становлять найбільш чисельну серед виразально-зображальних засобів лексики історичних романів другої половини XX століття. Клас дієслів представлений обмеженою кількістю лексем переважно старослов’янського походження.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Гайдученко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Херсонського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси – проблеми лексикології.

БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА ТА ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ “ПРОСТІР” З ІНШИМИ СЕМАНТИЧНИМИ ПОЛЯМИ

Олена Кардашук (м. Чернівці)

У статті зроблена спроба з'ясувати проблему взаємозв'язку лесем семантичного поля “простір” з іншими семантичними полями з огляду на багатозначність переважної кількості одиниць названого поля.

The author tries to clarify the problem of the lexemes of the semantic pitch “prostir” correlation with other semantic pitches taking into consideration most lexemes of the pitch polysemy.

У кожному з фрагментів лексичної парадигми входить значна кількість таких семем, які, з одного боку, є елементами певного фрагмента, іншого поля, групи, а з іншого боку, утворюють структуру лексеми, багатозначного слова. При визначенні статусу семантичного об'єднання слів із значенням простору ми виходили з того, що базовою одиницею є семема, тобто лексико-семантичний варіант – такий підхід у літературі кваліфікують як лексико-семантичний). Прихильники іншого підходу, лексико-семантичного, обирають лексему базовою одиницею дослідження. При аналізі мовного матеріалу неможливо у більшості випадків знехтувати одним із цих підходів.

У кожному ЛСВ лексем прикметників визначаємо на основі видосеми першого порядку (B_1) ядерні семи, тим самим ми підтверджуємо думку, що структурне утворення (поле, мікрополе, лексико-граматична група), а тепер і лексико-семантичний варіант (ЛСВ) має ієрархічну будову, ядерні й периферійні зони.

Отже, ядерні семи – мінімальні компоненти, які поняттєво, на рівні сем, співвідносяться з головними категоріями системи універсальних засобів відношення людини до світу – простором, часом, кількістю, якістю або ж з їх основними комбінаціями (інтенсивність, вік тощо) і є диференційними ознаками семем.

Ці категорії репрезентують найважливіші параметри класифікуючої діяльності людини, у термінах якої оцінюються предмети та явища навколишнього середовища, тому і є закономірним віддзеркаленням цих понять у смисловій структурі того чи того ЛСВ просторових прикметників – одиниць виміру властивостей світосприйняття.

Категорії класифікуючої діяльності людини відбиваються в семантиці аналізованих лексем просторової семантики у більшості випадків не в “чистому”, а в модифікованому, конкретизованому вигляді. Поняття **простір** реалізується в підкатегоріях — ‘протяжність’, ‘форма’, ‘характер поверхні’, ‘особливості простору’, ‘локація’ тощо. У тлумачних словниках такі семантичні фіксуються, у більшості випадків, першими серед інших значень. Таким чином, на основі словникових дефініцій окреслюємо лексико-семантичні варіанти лексем-прикметників різних підгруп за ядерними компонентами їх смислової структури.

Структуру значення лексем, семантичних яких входять до МП ‘протяжність’, становлять лексико-семантичні варіанти, диференційовані за такими ядерними семантиками (для зручності спостереження будемо аналізувати, де це можливо, антонімічні пари). У лексемі *широкий* визначаємо такі ЛСВ за ядерними семантиками: ‘протяжність’ ЛСВ₁ “який має велику ширину” (*широка₁ дорога*); інтенсивність ЛСВ₂ “який посідає великий простір” (*широке₂ село*); кількість ЛСВ_{3,5} “великий кількісно; значний обсягом” (*широке₃ коло*); (*широка₅ нарада*); необмежений ЛСВ₄ “який має великий розмах, нічим не обмежений” (*широкий₄ хід*).

За допомогою компонентного аналізу лексеми *широкий* було з’ясовано, що ЛСВ₁, ЛСВ₂, ЛСВ₄ у своєму семантичному складі мають просторові семантики (‘протяжність’, ‘необмежений’, ‘параметри’ тощо). У ЛСВ₁ ядерна і периферійні семантики — просторові; у ЛСВ₂ ядерна семантика ‘інтенсивність’, а всі інші семантики просторові. Аналіз семантичного складу словникових дефініцій ЛСВ₄ підтвердив наше припущення, що хоча ЛСВ₄ з ядерною семантикою ‘необмежений’ відноситься до МП ‘особливості простору’, але контекстне вживання ‘широкий’₄ виявляє потенційну можливість реалізації периферійних “непросторових” семантик (‘рух’, ‘час’, ‘ширину’) (*вузьке₁ крісло*); ‘обмеженість’ ЛСВ₂ “який має дуже обмежені можливості; неширокі межі” (*вузькі₂ відносини*); ‘кількість’ ЛСВ₃ “який охоплює небагато або небагато” (*вузьке₃ коло любителів*).

Спостереження за семантичним складом окремих ЛСВ у структурі лексеми *вузький* дозволило 1) виявити ядерні семантики; 2) встановити, що немає послідовної співвіднесеності ЛСВ антонімічних лексем *широкий* / *вузький* (у складі лексеми *вузький* відсутній ЛСВ ‘інтенсивність’); 3) показати, що антонімічні відношення окремих ЛСВ *широкий* / *вузький* формують як ядерні семантики (‘необмежений’ (‘обмежений’), так і периферійні (у *широкий*₁ / *вузький*₁ з ядерною семантикою ‘протяжність’ антонімічні відношення побудовані на протиставленні семантик ‘великий’ / ‘малий’).

У семантичному складі лексеми *великий* визначаємо за допомогою компонентного аналізу такі ЛСВ за ядерними семантиками: ‘значний за всіма па-

раметрами” ЛСВ₁ “значний своїми розмірами, величиною” (*світ великий*₁); ‘кількість’ ЛСВ₂ (*великі*₂ *гроші*); ‘вік’ ЛСВ₃ “який вийшов з дитячого віку” (*великі*₂ *діти*); ‘інтенсивність’ ЛСВ₄, ЛСВ₅, ЛСВ₇ “який набагато переважає звичайний рівень, звичайну міру” (*великі*₃ *духом*); (*великий*₄ *гнів*); (*велика*₆ *людина*); ‘соціальна значимість’ ЛСВ₆ “який має важливе значення” (*велика*₅ *мета*).

Отже, ми бачимо, що до СП ‘простір’ входить лише *великий*₁, усі інші ЛСВ можуть бути віднесені до різних семантичних полів. Характерною рисою семного складу СВ₁ ‘значний за всіма параметрами’ є його ‘об’ємність’, тобто велика кількість просторових сем (‘за довжиною’, ‘за висотою’, ‘за глибиною’ тощо).

У лексемі *малий* визначаємо такі ЛСВ: ‘незначний за всіма параметрами’ ЛСВ₁ (*малі*₁ *камінці*); ‘кількість’ ЛСВ₂ (*мала*₂ *дружина*); ‘вік’ ЛСВ₃ (*мала*₃ *дитина*); ‘час’ ЛСВ₄ (*мала*₄ *година*); ‘інтенсивність’ ЛСВ₅ (*мала*₅ *мука*); ‘соціальна значимість’ ЛСВ₆ (*мала*₆ *посада*).

Спостереження над антонімічною парою *великий* / *малий* показало, що антонімічні відношення формуються на протиставленні ядерних сем окремих лексико-семантичних варіантів і в цьому випадку носять послідовний характер.

У лексемі *високий* визначаємо такі ЛСВ: ‘протяжність’ ЛСВ₁ “який має велику відстань знизу вгору” (*високі*₁ *дерева*); ‘локація’ ЛСВ₂ “який знаходиться на далекій або значній відстані від землі, від якої-небудь поверхні” (*високе*₂ *небо*); ‘кількість’ ЛСВ₃ “дуже великий, значно більший від звичайного кількості” (*висока*₃ *температура*); ‘інтенсивність’ ЛСВ₄, ₅ “дуже добрий, відмінний, розвинений” (*висока*₄ *надійність*); ‘соціально значний’ ЛСВ₆ “важливий за своїм значенням” (*високе*₆ *товариство*).

Серед ЛСВ, що входять до структури лексеми *високий*, *високий*₁, ₂ належать до СП ‘простір’ (МП ‘протяжність’, МП ‘локація’); ЛСВ₃, ₄, ₅, ₆ утворюють інші семантичні поля. У лексемі *низький* спостерігаємо співвідносні антонімічні лексико-семантичні варіанти: ‘протяжність’ ЛСВ₁ “який має малу відстань від нижньої частини до верхньої” (*низька*₁ *стеля*); ‘локація’ ЛСВ₂ “який міститься на невеликій, близькій до землі” (*низьке*₂ *небо*); ‘кількість’ ЛСВ₃ “невеликий, незначний щодо кількості, сили” (*низькі*₃ *заробітки*); ‘інтенсивність’ ЛСВ₄ “який не досяг певної норми, рівня” (*низькі*₄ *врожай*), “негідний, підлий” (*низьке*₅ *життя*); ‘соціальна значимість’ ЛСВ₆ “у класовому суспільстві” (*низький*₆ *стан*).

Аналіз лексем *короткий* / *довгий* виявив, що, по-перше, вони мають різний кількісний склад ЛСВ, по-друге, протиставлення формується не

на ядерних, а на периферійних семах (‘малий’ / ‘великий’. Порівняємо:

– *короткий*: ‘протяжність’ ЛСВ₁ “який має малу довжину” (*коротка*₁ *шия*); ‘час’ ЛСВ₂ “який триває недовго, короткочасний” (*коротка*₂ *нарада*); ‘кількість’ ЛСВ₃ “стисло викладений, висловлений” (*коротке*₃ *описання*).

– *довгий*: ‘протяжність’ ЛСВ₁ “який має велику довжину” (*довга*₁ *лінія*); ‘час’ ЛСВ₂ “який посідає великий відрізок часу” (*довгі*₂ *вечори*).

Спостереження над лексемами, які окремими семемами (ЛСВ) входять до МП-1 ‘протяжність’ показало, що всі аналізовані лексеми мають антонімічні пари, що доповнює нашу Модель семантичного поля ‘простір’ (МП-1 ‘протяжність’). Деякі з цих ЛСВ втрачають понятійну співвіднесеність з категорією простору й виходять поза рамки семантичного поля простір (*короткий*₃, *короткий*₂; *низький*₂, *низький*₃; *малий*₂, *малий*₃, *малий*₄, *малий*₆; *великий*₂, *великий*₃, *великий*₆; *високий*₃, *високий*₆; *вузький*₃; *широкий*₃ тощо).

Найбільше це стосується ЛСГ₁ ‘за всіма параметрами’ (МП ‘протяжність’), тому що лексеми, представлені в цій групі, мають розгалужену внутрішню структуру, та й значення окремих ЛСВ мають об’ємніший абстрактний характер, що й викликає появу різних асоціацій, на базі яких будуються нові значення.

До МП ‘локація’ належить невелика кількість семем, що утворюють антонімічні пари.

Порівняємо склад ЛСВ за ядерними семами лексеми *далекий*: ‘локація’ у ЛСВ₁ “який знаходиться, відбувається на великій відстані” (*далекий*₁ *берег*); ‘протяжність’ у ЛСВ₂ “який має велику протяжність” (*далека*₂ *дорога*); ‘час’ у ЛСВ₃ “віддалений великим відтинком часу” (*далеке*₃ *дитинство*); ‘віддалений у роді’ у ЛСВ₄ (*далекий*₄ *родич*); ‘байдужий’ у ЛСВ₅ “спрямований у далечінь, байдужий, холодний” (*далекий*₅ *погляд*); з лексемою *близький*: ‘локація’ ЛСВ₁ “який є або відбувається на невеликій відстані” (*близькі*₁ *села*); ‘протяжність’ ЛСВ₂ “який простягається на невелику відстань” (*близька*₂ *дорога*); ‘час’ ЛСВ₃ “який незабаром настане, наблизиться, здійсниться у часі” (*близька*₃ *година*); ‘прямі родинні стосунки’ ЛСВ₄ (*близький*₄ *родич*); ‘відомий’ ЛСВ₅ (*близьке*₅ *і зрозуміле*); ‘подібний’ ЛСВ₆ “дуже схожий, подібний до чого-небудь” (*близький*₆ *до оригіналу*).

У лексемах *далекий* / *близький* спостерігаємо досить розгалужені структури ЛСВ, де між ЛСВ₁, ₂, ₃, ₄ (*далекий* / *близький*) мають місце антонімічні відношення, що формуються на протиставленні сем ‘великий’ / ‘малий’. Семема *далекий*₃, *близький*₃ антонімічної опозиції не

утворюють. У похідних ЛСВ₂ (*далекий*₂, *близький*₂) простежуємо трансформацію просторових сем: ‘протяжність’ / ‘локація’.

У структурі лексем *верхній* / *нижній* за ядерною семою визначаємо ЛСВ_{1, 2, 3} ‘локація’. Порівняємо:

– *верхній*: ‘локація’ ЛСВ₁ “який міститься, знаходиться зверху, вище чого-небудь” (*верхня*₁ *полічка*); ‘локація’ “який одягається поверх вбрання” (*верхній*₂ *одяг*); ‘локація’ ЛСВ₃ “близький від витоків, початку річки” (*верхня*₃ *течія*);

– *нижній*: ‘локація’ ЛСВ₁ “який міститься внизу” (*нижня*₁ *полічка*); ‘локація’ ЛСВ₂ “який одягається під верхній одяг” (*нижня*₂ *білизна*); ‘локація’ ЛСВ₃ “близький до гирла річки” (*нижня*₃ *течія*).

Наприклад: *Сходи мали ще й ту особливість, що нижня частина їх під час сходження брала всі ноти нижньої октави, а верхня – верхні.* (О. Чорногуз).

Особливість ЛСВ_{2, 3} (*верхній*_{2, 3} / *нижній*_{2, 3}) полягає в їх залежності від певного іменника, і це, на нашу думку, лише модифікації ЛСВ₁.

Непохідні лексеми, семеми-прикметники, у структурі МП ‘локація’ охоплюють, за нашими спостереженнями, невелику групу. Поповнюють це поле деякі семеми (*низький*₂, *високий*₂ тощо), що за ЛСВ₁ були віднесені до МП ‘протяжність’; окремі семеми належать і до інших мікрополів (*близький*₂, *близький*₃, *близький*₄, *близький*₅; *далекий*₂, *далекий*₄ тощо).

У мікрополі ‘особливість простору’ розглянемо прикметники безмірний, безмежний, закритий, відкритий, рівний. Лексеми *безмірний*, *безмежний*:

– ‘необмежений простір’ ЛСВ₁ “який неможливо або важко виміряти” (*безмірні*₁ *степи*); “який не має видимих меж” (*безмежні води океану*); інтенсивність ЛСВ₂ “надзвичайно сильний, глибокий” (*безмірне*₂ *почуття*); (*безмежна*₂ *віра*).

У лексемі *закритий* визначаємо такі ЛСВ за ядерними семами: ‘замкнений’ ЛСВ₁ “який має верх і бокові стінки” (*закрита*₁ *камета*); ‘обмежений’ ЛСВ₂ “призначений або доступний для обмеженого кола людей” (*закрите*₂ *бюро*); ‘невизначений’ ЛСВ₃ “невидимий, прихований” (*по закритих*₃ *цілях*).

Лексема *відкритий* має ЛСВ: ‘незамкнений’ ЛСВ₁ “нічим не прикритий зверху або з боків” (*одкрита*₁ *стеля*); ‘необмежений’ ЛСВ₂ “який можна бачити без перешкоди” (*відкритий*₂ *степ*); ‘оцінка’ ЛСВ₃ “прямий, відвертий, щирий” (*відкрита*₃ *людина*).

У лексемі *рівний* визначаємо: ‘характер поверхні’ ЛСВ₁ “який не має западин і підвищень” (*рівне*₁ *поле*); ‘правильна форма’ ЛСВ₂ (*рівне*₂

коло); 'однаковий' ЛСВ₃ (рівний₃ силою); 'однаковий з ким-, чим-небудь' ЛСВ₄ (почувати себе рівним₄); 'інтенсивність' ЛСВ₅ "урівноважений, спокійний" (рівна₅ людина).

Для лексем, семемами яких належать до МП 'особливості простору', характерні ЛСВ, що за ядерними семами модифікують видосему (В₁) 'особливості простору' і таким чином сприяють визначенню в МП 'особливості простору' лексико-семантичних груп ('необмежений', 'обмежений', 'однаковий', 'невизначений' тощо). Спостерігаємо також невелику кількість семем, що за ядерними семами належать до мікрополів СП 'простір' та інших семантичних полів.

У мікрополі 'форма' розглянемо лише найхарактерніші лексеми 'крутий', 'кривий'. У лексемі *крутий* визначаємо такі ЛСВ: 'з вигинами' ЛСВ₁, ЛСВ₂ (крута₁ гора; крутий₂ лоб); 'інтенсивність' ЛСВ₃ (крутий₃ поворот); 'суворий' ЛСВ₄ (крутий₄ характер); 'складний' ЛСВ₅ (круті₅ загадки); 'густий' ЛСВ₆ (крута₆ каша); 'насичений' ЛСВ₇ (крутий₇ настій);

– *кривий*: 'непрямий' ЛСВ₁ (крива₁ лінія); 'несиметричний' ЛСВ₂ (криві₂ каблучки); 'короткий' ЛСВ₃ (кривий₃ швець); 'хибний' ЛСВ₄ (крива₄ стежка).

Зіставлення смислової структури лексем-прикметників із значенням простору різних мікрополів ('протяжність', 'локація', 'форма', 'особливості простору') показало, що ядерні семи досліджуваних лексем є за різними своїми значеннями домінантами відповідних синонімічних рядів, закономірно виявляються в семантиці периферійних членів. Крім того, ядерні семи, співвідносні поняттєво з певною категорією, яка класифікує діяльність людини, можуть відрізнятися за іншими параметрами, тобто така диференціація має місце у випадку, коли однокатегорійні ядерні семи входять у структуру значення антонімічних ЛСВ, які вказують на полярні величини прояву однієї ознаки – 'значний' / 'незначний'. Таким чином, синонімічність ЛСВ багатозначних лексем-прикметників просторової семантики визначають за наявністю в їх структурі ядерних сем, ототожнених за двома параметрами категорійної співвіднесеності та знаку полярності. ЛСВ з тотожними ядерними семами синонімічні, але не повністю збігаються, тому що тільки домінанти ряду найбільш виразно репрезентують поняття, які відтворюють слова, що входять до складу синонімічного ряду, а периферійні члени лише модифікують значення домінанти й характеризуються наявністю в їхній смисловій структурі додаткових (уточнювальних, експресивних, стилістичних) компонентів. Так, наприклад, прикметники, які входять до синонімічного ряду з

домінантою *великий*₁ (“значний за всіма параметрами, своїми розмірами, величиною”) видозмінює своє значення таким чином:

величезний (розмах, будівництво) “дуже значного розміру, більше ніж звичайно”; *колосальний*; *гігантський*, *велепенський*, *здоровий* (відрізняються мірою вияву ознаки, з одного боку, і належністю до різних стилів (*колосальний*, *гігантський* (книжно-літературні), *здоровий* (розмовне), тобто йдеться про стилістичні модифікації).

Видозміни у семантиці відбуваються не тільки із ЛСВ з параметричними значеннями: ЛСВ₅ ‘соціальна значимість’ може модифікуватися в такий спосіб: ‘повага’ (висока нагорода); ‘авторитетність’ (соціальний заклад); ‘геніальність’ (великий поет).

Таким чином, можна зробити висновок, що лексико-семантичні варіанти різних просторових прикметників-лексем МП ‘протяжність’ із тотожними ядерними семами синонімічні, але не завжди їх можна повністю замінити. У лексем-прикметників МП ‘локація’ взаємозаміна ЛСВ неможлива, тому що ЛСВ із ядерною семою ‘локація’ не є синонімічними: (*верхній поверх* / *далекій поверх*; *нижні кінцівки* / *близькі кінцівки*; *далека кімната* / *близька кімната*). Поняття локація (розташування) містить вказівку на конкретне місце розташування предмета в просторі й не може бути модифіковане або ж градуйоване.

Ми розглянули семантичну структуру лексем, семми яких входять до СП ‘простір’ і до інших семантичних полів, з метою з’ясування місця семми в певному полі й одночасно в структурі відповідної лексеми. Можемо констатувати наявність просторових сем у похідних ЛСВ (семантичних дериватах); трансформацію ядерних сем у рамках однієї лексеми (*високий*₁ ‘протяжність’ / *високий*₂ ‘локація’; *далекій*₁ ‘локація’ / *далекій*₂ ‘час’ тощо).

Отже, в межах більшості проаналізованих лексем можуть існувати дві й більше просторові семми (ЛСВ) і між ними, також і між “непросторовими” ЛСВ існують тісні смислові зв’язки, які накладають відбиток на кожну окрему семму.

Найчисельнішою групою є лексеми, семми яких входять до МП ‘протяжність’ ЛСГ ‘за всіма параметрами’. Вони й створюють ядро семантичного поля ‘простір’ і теж доповнюють нашу Модель СП ‘простір’ (визначення ядра, периферії).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Ващенко 1979 – Ващенко В. С. Українська лексикологія. – Дніпропетровськ, 1979. – 125 с.;
Гулыга, Шендельс 1969 – Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М., 1969. – 184 с.

Клименко, Пешак, Савченко 1982 – Клименко Н. Ф., Пешак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К., 1982. – 248 с.
Русанівський 1988 – Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К., 1988. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Кардашук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.
Наукові інтереси – проблеми семантики.

АБСОЛЮТИВНІСТЬ СЕМАНТИКИ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА І СТРУКТУРА ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Наталя Іваницька (м. Вінниця)

Розглядаються особливості структури простого речення з предикатами, вираженими за допомогою абсолютивних дієслів, та можливості ускладнення подібних конструкцій.

The author describes simple sentence structure peculiarities with predicates, expressed by absolute verbs, and possibilities of these constructions complication.

Під абсолютивними дієсловами (дієсловами абсолютивної семантики, автосемантичними, із самодостатнім змістом) розуміємо дієслова із достатнім семантичним наповненням, тобто такі, що здатні власним фонемним складом реалізувати закладений у них зміст. Такі дієслова не потребують будь-яких конкретизаторів для компенсації, доповнення чи увиразнення їх семантики [Золотова 1973: 45]. Це дієслова типу: *бігати*, *бідніти*, *бідувати*, *учителювати*, *злословити*, *круглішати*, *кукурікати*, *пахнути*, *цвісти*, *хуліганити*, *червоніти* тощо.

Абсолютивні дієслова формують предикати, семантична природа яких відкриває лише одну валентну позицію – лівобічну позицію діяча чи носія динамічного стану. Ці семантичні компоненти в семантико-синтаксичній структурі речення трансформуються в субстанційні синтаксеми суб'єкта дії чи суб'єкта процесуального стану. У формально-граматичній структурі речення предикатна синтаксема із значенням дії, стану посідає позицію присудка, а субстанційна синтаксема суб'єкта дії чи процесуального стану – позицію підмета. Найголовніший параметр абсолютивного дієслова –

здатність реалізувати семантику самостійно – безпосередньо впливає на специфіку предикативної синтаксеми та предиката, виявляючи при цьому кореляцію морфологічної природи дієслова, формально-граматичного присудка, семантико-синтаксичної структури предикативної синтаксеми та предиката семантичної структури речення.

Це означає, що семантично елементарному реченню, утвореному такими предикатами, відповідає формально-граматичний різновид елементарних простих речень, сформованих лише головним з формально-синтаксичного погляду компонентами, тобто граматичною основою (предикативним центром, предикативним мінімумом), де позицію присудка здебільшого простого, заступають абсолютивні дієслова: *Спить діброва* (Т. Шевченко); *Йдуть танки* (О. Гончар); *Село багатіє* (О. Вишня); *Сестра вчителює* (П. Панч); *Оддзвеніли коси. Одшуміло жито* (В. Сосюра).

Характерно, що у формально-граматичній структурі двоскладного речення простий присудок, виражений абсолютивним дієсловом, може ускладнюватися. Присудкова позиція абсолютивних дієслів при цьому обмежує ускладнення синтетичних форм в основному морфологічними та лексичними засобами. Найбільш продуктивним способом ускладнення форм простого присудка, вираженого абсолютивним дієсловом, є частки, що виявляють неоднакову роль у складі простого присудка: а) одні з них беруть участь у вираженні морфологічних значень: *Хай квітне злагода і праця по всіх полях, у всіх серцях...* (М. Рильський); б) інші лише надають дієслову-присудку різних відтінків у значенні: *Жили собі дід та баб* (Нар. тв.). Якщо формотворчі частки (*б, би, хай, нехай*), заперечна частка *не* можуть вживатися практично при всіх абсолютивних дієсловах-присудках, утворюючи їх граматичні парадигми, то другий тип часток виявляє вибірковість щодо ускладнення конкретних дієслів у межах їх лексико-семантичних груп. Такі частки, отже, не впливають на основні граматичні значення простого присудка, семантика якого (дія, процес, стан) концентрується в абсолютивному дієслові.

Другим видом ускладнення абсолютивних дієслівних форм у присудковій позиції є лексичний. Його природа полягає в тому, що формально присудкову позицію заповнюють не менше двох абсолютивних дієслів, які, поєднуючись, утворюють специфічні конструкції, здатні виражати різні значеннєві відтінки дієслова-присудка.

У ролі ускладнювальних лексичних одиниць при абсолютивних дієсловах-присудках виступають форми наказового способу релятивного дієслова *знати*, що втратило повноту свого значення: *Яків знай*

прокидається, знай прислухається... (У. Самчук). Таке ускладнення можуть мати абсолютивні дієслова-присудки, які виражають періодично повторювану дію чи тривалий процес: *знай прислухається* = *весь час прислухається*; *знай спить* = *весь час спить*; *знай нервує* = *весь час нервує*. Таку функцію виконує також релятивне дієслово *взяти* у формі *візьми*, надаючи присудку значення непередбачуваного результату, вираженого абсолютивним дієсловом: *А потім він візьми й очуняй, візьми й оклигай* (Є. Гуцало). Таке ускладнення властиве лише абсолютивним дієсловам-присудкам із значенням звучання, руху, психофізіологічного стану, тобто таким, що своєю власною семантикою передбачають продовження, тривання, повторюваність, ритмічність дії.

Повторення абсолютивних дієслів у позиції присудка також може розглядатись як лексичне ускладнення простого присудка із значенням: а) виразної довготривалої дії (звучання, перебування у певному стані, русі): *А на заході гармати все гудуть-гудуть* (В. Сосюра); б) продовженої дії чи процесу: *В небі ні хмарини; і наче янголи співають – все щось бринить-бринить* (О. Гончар); в) часткового характеру тривалого процесу: *Прибігла вона до воріт, постояла-постояла, зітхнула важко і знову побігла* (П. Мирний). Повторення тих самих дієслівних лексем у присудковій позиції нерідко межує з однорідністю, особливо коли повторювані дієслова поєднуються сполучниками чи посідають дистантну позицію щодо підмета або коли в реченні має місце уточнення, конкретизація чи звичайне підсилення значення одного з дієслів: *Обіймає Русанівку вітер, жовте листя летить і летить* (Г. Чубач); *Сивіє волос мій, сивіє* (В. Сосюра); *І тепер татків годинник, гордість родинна, іде та йде собі* (О. Гончар).

У формально-граматичній структурі речення з присудками-абсолютивними дієсловами можуть вживатися окремі валентно-незв'язані (факультативні) компоненти. Типовим представником таких компонентів речень із присудками чи головними членами односкладних речень, виражених абсолютивними дієсловами, є детермінанти. Головною ознакою детермінанта вважаємо його участь у поширенні граматичної основи речення в цілому. Детермінанту властиві два параметри, які дозволяють не лише кваліфікувати його як окремий компонент формально-граматичної структури речення, але й чітко відмежовувати від факультативних компонентів причленної залежності. Такими параметрами є: а) відсутність прислівного зв'язку, а отже, й залежності від граматичної основи речення в цілому; б) наявність додаткової щодо граматичного центру предикації. Ці два параметри ми розглядаємо в

комплексі. Орієнтація лише на відсутність прислівних зв'язків може бути недостатньою, оскільки деякі факультативні компоненти причленної залежності є слабо передбачуваними, а то й зовсім не передбачуваними семантикою дієслова. Наприклад, у реченні *Ще нижче нахилилися командирські голови* (О. Довженко) абсолютне дієслово *похилилися* виражає рух (униз), залежний від нього компонент *ще нижче* не прогнозується валентними властивостями дієслова, оскільки семантика повністю сконцентрована в дієслівній лексемі. Залежний від дієслова-присудка компонент *ще нижче* є факультативним прислівниковим поширювачем причленної залежності. Форма вищого ступеня порівняння цього прислівника виконує роль підсилювача дієслівної семи *униз*. Пор.: *похилилися – похилилися униз – похилилися ще нижче*.

Серед детермінантів у поширених реченнях із абсолютними дієсловами-присудками найбільш продуктивними є детермінанти, які вказують на різні обставини, при яких реалізуються відношення між складниками речення. Обставинні детермінанти найчастіше виражають ознаку ситуаційного характеру [Шведова 1964: 78]. Продуктивність та основні типи детермінуючих поширювачів зумовлюються характером дієслівної семантики абсолютних дієслів у функції присудка чи головного члена односкладного речення. На особливу увагу заслуговують так звані фонові детермінанти, які виступають своєрідною експозицією до основної частини речення. Вони об'єднують локативні та темпоральні обставинні детермінанти: *А в небі кричать журавлі* (В. Сосюра); *Ой, зацвіла напороть, зацвіла на купала в темряву між дерев* (М. Хвильовий); *Защебече соловейко в лузі на калині...* (Т. Шевченко).

Детермінанти, виражаючи додаткову предикацію щодо головної, присудкової, здебільшого не впливають на характер семантики дієслова-присудка. Хоча трапляються і такі мовленнєві реалізації елементарної моделі речення з абсолютними дієсловами-присудками, коли окремі детермінанти можуть уточнювати, підсилювати чи конкретизувати дієслівну семантику і в такий спосіб впливати на присудкову ознаку дії, процесу чи динамічного стану. Напр.: *Нестерпно довго тягнеться наша дорога через цей гігантський, опутаний димом промисловий район* (О. Гончар) – детермінант *довго* із темпоральним значенням уточнює темпоральну сему дієслова-присудка і разом із ним забезпечує вираження процесуальної ознаки присудка. Або: *Біль думок на якусь мить вирухає і переносить його до дружини, сина* (М. Стельмах) – детермінант *на мить* конкретизує ознаку присудка, виражену абсолютним дієсловом *вирухати*.

Іншим видом валентно-незв'язаних компонентів у формально-граматичній структурі двоскладного речення виступають необов'язкові поширювачі головних компонентів речення. Так, підмет у двоскладних реченнях з присудками-дієсловами абсолютивної семантики може поширюватися факультативним компонентом причленної залежності, транспонованим у реченнєву структуру із підрядного субстантивного словосполучення, елементи якого поєднані зв'язком узгодження чи слабкого керування: *Дошкуляв нестерпний холод* (О. Копиленко); *Почалося своєрідне городське життя – життя ночі* (П. Мирний); *Молодий чоловік сердився* (У. Самчук); *Серед мудрості років побіліють мої коси* (Г. Чубач); *Ноги у дядька промокли* (В. Близнець). Наявні в реченнях компоненти припідметової залежності з атрибутивним значенням В. А. Белошапкова називає “неконструктивними, непредикативними” [СРЯ 1981: 495]. В україністиці утвердилася думка, що присубстантивні узгоджені та неузгоджені другорядні члени речення, які посідають припідметову позицію, є результатом конденсації в структурі формально-граматичного простого речення семантично ускладненої конструкції [Вихованець, Городенська, Русанівський 1992: 223]. Такий підхід, що в основі своїй орієнтований на семантичний аспект вивчення структури речення в цілому, як і його окремих компонентів, значно поглиблює також формально-граматичну інтерпретацію речення, як і його окремих компонентів.

У реченнях із атрибутивними компонентами припідметової залежності формально-граматичний факультативний поширювач є результатом перерозподілу позиційних компонентів у первинних елементарних реченнях, на базі яких утворилося речення із факультативним компонентом: *Розцвіла пишна троянда* (Г. Чубач) – *Троянда розцвіла* + *Троянда пишна*; *Звучала тужлива трембіта* (І. Франко) – *Трембіта звучала* + *Трембіта тужлива*; *Почалася страшенна хуртовина* (П. Загребельний) – *Хуртовина почалася* + *Хуртовина страшенна*.

У позиції присубстантивного узгодженого факультативного компонента припідметової залежності у реченнях із абсолютивними дієсловами-присудками часто вживаються прикметникові займенники, які становлять лексично обмежену групу: мій, твій, свій, наш, ваш, їхній. Ця позиція для таких займенників, як і для прикметників, є основною: *Вмер мій батько* (В. Сосюра); *Твої нерви здають, хлопче* (Гр. Тютюнник); *Губи його тремтіли від хвилювання* (У. Самчук); *Наша команда перемогла* (М. Хвильовий); *Сльози їхні давно вже втихли* (О. Копиленко). Характерно, що в цій позиції вони нерідко корелюють з ад'єктивованими, базовими для них іменниковими займенниками у формі родового відмінка

з прийменником у (в), пор.: *А очі в нього світилися* (У. Самчук) — *Його очі світилися*; *Від хвилювання я не бачу їх, але чую, як порипують у неї чобітки* (Гр. Тютюнник) — *Її чобітки порипують*. Кореляція таких морфологічних форму у системі української мови є певною мірою семантично зумовленою.

Факультативні компоненти приприсудкової залежності в реченнях із присудками-абсолютивними дієсловами є синтаксично, як і морфологічно обмеженими. Приприсудкову периферійну позицію посідають факультативні компоненти з обставинним значенням способу дії, морфологічно представлені прислівниками: *Було дуже тихо, голосно цокав годинник, рівно горіла лампа, лежали книжки довільно і байдуже* (У. Самчук); — *Він уже демобілізувався, — охоче пояснив солдат; Палажка голосно зітхає, пестить телятко* (Гр. Тютюнник); *І двір наш зовсім опустів: дітей із Києва вивозять* (Г. Чубач).

Семантичні предикати дії, процесуального стану, виражені абсолютивними дієсловами, на формально-граматичному рівні реалізують свої валентно незумовлені потенції у необов'язкових поширювачах приприсудкової залежності з об'єктним або обставинним значенням. Відсутність правого валентного прогнозування для цих компонентів, їх слабкий синтаксичний зв'язок на рівні формально-граматичної структури речення часто породжує синкретичні семантико-синтаксичні відношення між присудком та підпорядкованими йому факультативними компонентами.

Приприсудкову периферійну позицію можуть посідати факультативні компоненти — іменники в непрямих відмінках, виражаючи здебільшого об'єктні відношення: *А море шумить і зітхає водою з розвеснених рік* (Г. Чубач); *Садок гримів солов'ями* (Є. Гуцало). Орудний відмінок субстантива в таких випадках забезпечує семантичну сконденсованість реченнєвої структури, оскільки на рівні семантичної структури речення може бути представлене у вигляді двох взаємопов'язаних елементарних структур: *Море шумить, зітхає водою — Море шумить, зітхає. Вода шумить, зітхає; Садок гримів солов'ями — Солов'ї гриміли*.

Отже, абсолютивні дієслова української мови здатні утворювати семантично елементарне речення, якому відповідає формально-граматичний різновид елементарних простих речень із абсолютивними дієсловами у функції присудка. Визначальним параметром цих речень є відсутність обов'язкових компонентів приприсудкової залежності. При комунікативній потребі речення із абсолютивними дієсловами-присудками можуть поширюватися валентно-незв'язаними компонентами: детермінантами та факультативними компонентами причленної

залежності. Абсолютивність дієслова забезпечує повну реалізацію семантики присудкового компонента і дозволяє тим самим згорнути поширене речення до мінімальної синтаксичної структури з предикативним центром, зберігаючи при цьому семантико-граматичну спроможність присудка виражати предикативну ознаку підмета.

БІБЛІОГРАФІЯ

Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 223 с.

Вихованець, Городенська, Русанівський 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.

Дзюбишина 1979 – Дзюбишина Н. Я. Роль автосемантичних і синсемантичних дієслів у реченні // Організація тексту (граматика і стилістика). – К.: Наук. думка, 1979. – С. 8.

Золотова 1973 – Золотова Г. А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. – М.: Высш. шк., 1973. – С. 45.

Іваницька – Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – С. 133.

Шведова 1964 – Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения // Вопр. языкознания. – 1964. – № 6. – С. 78.

СРЯ 1981 – Современный русский язык / Под. ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высш. шк., 1981. – С. 495.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталя Іваницька – аспірантка кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДІЄСЛІВ РУХУ В БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕННЯХ

Мирослава Городенська (м. Київ)

На основі аналізу семантико-синтаксичних можливостей дієслів із значенням руху досліджуються структурні особливості безособових речень, у яких предикат виражається особовим дієсловом руху у безособовому значенні.

On the basis of the analysis of semantico-syntactic peculiarities of the verbs expressing the meaning of movement the author investigates structural peculiarities of impersonal sentences, in which the predicate is expressed by a personal verb of movement in impersonal meaning.

Безособове вживання особових дієслів є типовим семантико-синтаксичним явищем української мови. У мовознавчій літературі неодноразово підкреслювалося, що обмеженість, семантична цілісність та історична замкненість групи суто безособових дієслів компенсується ростом безособового вживання особових дієслів [Борщ 1973: 89]. Дослідники визначають семантичні групи дієслів, що мають виразну тенденцію до переходу в безособові. На думку Є. М. Галкіної-Федорук, це дієслова, що виражають 1) зміну дня-ночі; 2) вияви природно-фізичної та фізико-технічної сили; 3) невідомої, міфічної сили; 4) дію внутрішньої сили в організмі; 5) дію неназваної сили за допомогою об'єкта-знаряддя [Галкіна-Федорук 1958: 138]. У роботі Я. Ю. Сазонової запропоновано дещо докладнішу класифікацію безособово вживаних дієслів, в якій виділено групи на позначення: 1) фізичного стану; 2) психічного стану; 3) стану довкілля; 4) фізичного впливу; 5) психічного впливу; 6) належності; 7) кількісного вияву [Сазонова 97: 12].

Характерно, що в жодній класифікації не згадується досить велика за обсягом і семантично різноманітна група дієслів руху, які також можуть формувати одномісний предикативний центр безособових речень.

Типовою семантико-синтаксичною ознакою дієслів руху є здатність передбачати у структурі речення два компоненти із функціями суб'єкта дії та локатива, який може вказувати на вихідний чи кінцевий пункт руху або шлях руху. Обов'язкова валентна рамка цих дієслів схематично виглядає так: S + P + Loc¹.

Лексико-семантична група дієслів руху семантично неоднорідна, оскільки ознака руху характерна для істот, фізичних субстанцій, явищ тощо. Дієслова на позначення різних видів руху утворюють безособові речення різної семантико-синтаксичної структури, тобто спільна для всіх дієслів цієї ЛСГ обов'язкова валентна рамка S + P + Loc при їх безособовому вживанні зазнає різних кількісних і якісних змін.

Особливо виразно виявляють тенденцію до безособового функціонування дієслова на позначення руху фізичних субстанцій: рідин, газоподібних та сипучих речовин. Специфіка семантико-синтаксичної структури безособових речень, породжених цими дієсловами, залежить від лексичного наповнення суб'єктного компонента.

Дієслова, що позначають рух рідин (пор.: *текти, політисся, покрapati, стікати* тощо), утворюють суто безособові конструкції типу P + Loc з високим рівнем завуальованості суб'єктного значення, пор. особові і безособові речення з цими дієсловами: *Полилася з тихим бульканням вода в корито* (Г. Тютюнник) — *Налив [Матюха] чарку повну, аж на скатертину полилося* (А. Головка); *Веселий дощ полився на брук*

розпечений – і *потекли Струмки вздовж вулиць, обіч тротуарів* (М. Рильський) — *Шура акуратно скрутила руками наскрізь промоклу онучу, і з неї потекло* (О. Гончар); *Закрапав дощ на світлий килим трав* (О. Гончар) — *Потанув сніг, із стріх закрапало* (Марко Вовчок). Редукція суб'єктного компонента при безособовому вживанні таких дієслів не спричиняє появи жодного нового компонента. Отже, у цих випадках відбувається звуження трикомпонентної валентної рамки $S + P + \text{Loc}$ особових дієслів руху у двокомпонентну $P + \text{Loc}$ цих безособово вжитих дієслів.

Дієслова на позначення руху газоподібних речовин утворюють безособові речення зовсім іншої семантико-синтаксичної структури. Редукція суб'єкта в таких реченнях зумовлює появу компонента у формі Ор. в., який у лінгвістичній літературі тлумачать по-різному: як орудний знаряддя [Галкина-Федорук 1958: 147], як виразник змісту процесу чи дії, названих дієсловом [Арват 1984: 56], як периферійний обставинно-суб'єктний член [Мразек 1964: 167]. Нам видається, що він має всі ознаки синкретичного компонента, в якого на медіативне² значення нашаровується виразна семантика суб'єкта дії. Пор. особові і безособові речення з цими дієсловами: *Над головами людей у морозному повітрі завалувала пара* (Г. Тютюнник) — *Завалувало димом по висоті* (О. Гончар); *Незабаром веселий димок уже заструмував із димаря Яреськової хати* (О. Гончар) — *Ось і ароматом бурякової гички заструмувало* (Є. Гуцало). Характерно, що актуалізація синкретичного компонента з виразним відтінком суб'єкта дії не робить надлишковим у структурі безособової конструкції локатив. Дієслова руху газоподібних речовин, як і дієслова руху рідин, у безособовому вжитку послідовно зберігають валентно зумовлену позицію локатива, пор.: *З моря війнуло прохолодою* (Ю. Яновський); *...з світлиці вдарило міцним самосадам, самогоном, яблуками* (М. Стельмах).

Досить часто крім локатива та суб'єктно-медіативного компонента у структурі безособових речень, утворених дієсловами руху газоподібних речовин, функціонує компонент у формі *в/ на + Зн. в.*, що виконує семантико-синтаксичну функцію об'єкта (Obj), пор.: *Як тільки я перейшла сіни... на мене вдарило вільгістю* (Леся Українка); *Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям* (Панас Мирний); *Теплим подуло в мене вітерком* (Я. Щоголів). За наявності об'єктного компонента позиція локатива стає необов'язковою, пор.: *На мене подуло холодним вітром і На мене подуло з-за рогу холодним вітром*. Отже, безособові речення, до складу яких входить об'єктний компонент, утворюються за схемою $P + S/ \text{Med} + \text{Obj} + (\text{Loc})$.

Якщо дієслова руху рідин породжують безособові речення здебільшого одного типу (P + Loc), а дієслова руху газоподібних речовин – безособові речення двох типів (P + S/ Med + Loc і P + S/ Med + Obj + (Loc)), то дієслова руху сипучих речовин активно формують безособові речення всіх зазначених типів. Характерно, що навіть те саме дієслово може утворювати всі три типи безособових речень, пор.: *Знову з неба **посипало** — Отак! Відкіля не дожидали і тучі, **відтіля** ударило громом і **посипало градом!*** (Панас Мирний) — ***На мене посипало градом.***

У безособових реченнях типу P + S/ Med + Loc, зумовлених дієсловами руху сипучих речовин синкретичний суб'єктно-медіативний компонент лексично виражається назвами природних сипучих речовин, переважно такими, як *сніг, град, пісок, мжичка* тощо, які легко трансформуються в суб'єкт дії. Це дає підстави твердити, що суб'єктне значення у синкретичного компонента домінує над медіативним, пор.: *Спершу кинуло збитим у грудку льодом, потім **посипалося** гей би з міху густим великим **градом*** (Н. Кобринська) — *З сизувато-синіх, низько навислих над землею хмар **посипався** густий, лапатий і мокрий **сніг*** (П. Козланюк); ***Засипало** гострою холодною **пилюгою** — знизу і зверху* (П. Козланюк) — *Раптом **засипав град.***

На відміну від інших семантичних різновидів дієслова руху сипучих речовин формують безособові речення типу P + S/ Med + Obj + Loc, що є наслідком згортання двох семантично елементарних речень, пор.: *Йому ліпило снігом в обличчя ← Сніг ліпив в обличчя + Він має обличчя; Їй сипнуло пилюгою в вічі ← Пилюга сипнула в вічі + Вона має очі.* Характерно, що локативний і об'єктний компоненти в семантичній структурі пов'язані посесивними відношеннями, причому перший із них визначає активно задіяну частину другого. Такі випадки кваліфікують як розщеплення об'єктної валентності [Апресян 1972: 318].

Безособові речення типу P + S/ Med + Loc і P + S/ Med + Obj + (Loc) дають змогу підкреслити стихійність фізичного руху, подати його як стихійне, невідчужене людині природне явище. Безособова конструкція типу P + Loc, що зовсім позбавлена суб'єктного значення, увиразнює стихійність і мимовільність відтворюваної дії. На думку Г. О. Золотової, ця конструкція є різновидом першої і утворюється внаслідок опускання маркованої форми стихійного каузатора дії (Op. в.) через його очевидність, а відтак, семантичну надлишковість [Золотова 1982: 106].

Характерною ознакою безособового вживання дієслів руху всіх видів фізичних субстанцій є переважне збереження в семантико-синтаксичній структурі речення локативного компонента, який може мати різну

значеннєву та морфологічну реалізацію. Найуживанішим є локатив із значенням вихідного пункту руху (Лос₁) у безособових реченнях, зумовлених дієсловами руху фізичних субстанцій усіх видів. Він виражається прислівниками *зверху, звідти, згори* тощо, або адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами *з/з-за/з-під/із-за* + Род. в., пор.: *Стали спускатися в темний яр, звідти повіяло холодом і проваллям* (Гр. Тютюнник); *Бурхнуло з неба, мов із бочки* (І. Котляревський); *З-за причілка било снігом* (О. Гончар); *Ніби весняним вітром з-під сонця війнуло...* (О. Гончар). У безособових реченнях з дієсловами руху газоподібних субстанцій локативний компонент може вказувати на вихідний пункт руху як джерело запаху і виражатися формою *від* + Род. в., пор.: *Від нього так і перло карболкою...* (Г. Тютюнник); *Від неї тепло й гостро тягне алкоголем* (В. Винниченко).

Дещо рідше в безособових реченнях з дієсловами руху фізичних субстанцій локатив передає значення кінцевого пункту руху чи напрямку руху (Лос₂). На вираженні цих значень спеціалізуються форми *на* + Зн. в. при дієсловах руху рідин (пор.: *Налив [Матюха] чарку повну, аж на скатертину полилося* (А. Головка), *в/у* + Зн. в. при дієсловах руху сипучих і газоподібних речовин (пор.: *У вікна ліпило снігом; Якби хоч дуло в один край* (К. Гордієнко) та *до* + Род. в. при дієсловах руху газоподібних речовин (пор.: *До кімнати війнуло прохолодою*).

Локативне значення шляху руху (Лос₃) реалізується в безособових реченнях, утворених здебільшого дієсловами руху рідин, рідше – сипучих чи газоподібних речовин, пор.: *Як там кажуть: по бороді потекло...* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Завалувало димом по висоті* (О. Гончар); *Порошить по висхлому кукурудзяному листі дрібненьким дощем* (П. Козланюк). Типовою формою вираження Лос₃ є прийменниково-іменникова сполука *по* + Місц. в.

Свої специфічні параметри мають безособово вживані префіксальні дієслова руху із значенням нагромадження кого-, чого-небудь у певному місці, пор.: *наринути, набігти, поз'їжджатися, набитися, нападати, наїхати, збігтися, понабігати* тощо. Ці дієслова утворюють особливий тип безособових речень. Вони є наслідком лише формально-граматичної редукції суб'єктної валентності зазначених дієслів, вираженої називним відмінком у двоскладних особових реченнях. Суб'єктна синтаксема з позиції називного відмінка переміщується в позицію родового відмінка внаслідок чого у структурі безособового речення сформувався родовий партитивного суб'єкта, пор.: *Вода наринала → Води наринало; Люди набігли → Людей набігло*. У зв'язку з цим такі речення кваліфікують як

формально-граматичні односкладні безособові речення, але двокомпонентні із семантико-синтаксичного погляду, бо в їх семантико-синтаксичній структурі крім предикатної виділяється і суб'єктна синтаксема із значенням дії, яку у формально-граматичній структурі речення реалізує родовий відмінок, що є периферійним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми [Вихованець 1992: 118].

Характерною особливістю родового партитивного суб'єкта є ще й те, що він представляє водночас і значення суб'єкта кількості іншого згорненого елементарного речення, пор.: *Комах розвелосся!* ← *Комахи розвелися* + *Комах є багато*; *Гостей наїхало* ← *Гості приїхали* + *Гостей є багато*; *Яблук нападало* ← *Яблука впали* + *Яблук є багато*. На велику кількість вказують також словотворчі префікси з кумулятивним значенням у структурі похідних дієслів.

Отже, у семантико-синтаксичній структурі таких безособових речень виділяється предикатна синтаксема і синкретична синтаксема із значенням партитивного суб'єкта дії та суб'єкта кількісної ознаки, яка в позиційній структурі цих речень співвідноситься з позицією об'єкта, вираженого родовим відмінком.

Додатковими засобами вираження великої кількості суб'єктів дії можуть бути специфічна інтонація з логічним наголосом на суб'єктному компоненті (пор.: *Яблук нападало! Комах розвелосся!*) та підсилювальні частки *ж, же, що, як* (пор.: *Висипало ж їх [молодиць] на баитанища!* (І. Микитенко); *Що тих гостей наїхало на хрестини!* (Марко Вовчок); *Як наринувло води з моря, весь день не спадає* (Словник Грінченка);

Локативний компонент при безособовому вживанні дієслів руху із значенням нагромадження здебільшого не редукується. Він може реалізувати всі різновиди локативного значення: місце дії, вихідний чи кінцевий пункт руху тощо. На формування того чи іншого локативного значення впливає семантика дієслівного префікса. Так, дієслова з префіксами *з-, поз-* передбачають локатив із значенням вихідного пункту руху, виражений прислівником чи формою *з* + *Род. в.*, пор.: *Збіглося звідусіль дітлахів; Поз'їздилося їх [шляхтичів] з усієї околиці* (Г. Хоткевич). Безособове функціонування дієслів з префіксами *на-, пона-, ви-, пови-, пов-* сприяє вживанню локатива із значенням кінцевого пункту руху, вираженого здебільшого адвербіалізованими прийменниково-іменниковими формами *на/у* + *Зн. в.*, *до* + *Род. в.*, пор.: *Висипало дітей на подвір'я; Понабігало собак до кухні; ...горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух* (О. Довженко); *Після вечері в хату нашевкалось ... односельчан* (Г. Тютюнник).

Отже, дієслова руху із значенням нагромадження породжують семантико-синтаксичну структуру безособових речень типу $P + S_{\text{ої}} / S_{\text{кількості}} + \text{Loc}$.

До складу таких безособових речень досить часто входять валентно незв'язані детермінантні компоненти з кількісною семантикою, пор.: *До дванадцятої години люду найшло **повен двір*** (Г. Тютюнник); *Та і в місто, на заводи, насунуло таких бідаків ... **видимо-невидимо*** (С. Чорнобривець); *Там кровиці натекло – **повна сільрада!*** (Г. Тютюнник). Їх уживання є закономірним і вмотивованим, оскільки дієслівні предикати з префіксами **на-, пона-, пови-** та ін. вказують на інтенсивний вияв дії.

Отже, семантико-синтаксичний потенціал безособово вживаних дієслів руху неоднаковий. У дієслів на позначення руху фізичних субстанцій він безпосередньо залежить від лексичного наповнення цих субстанцій. Дієслова руху рідин породжують найпростіший тип семантико-синтаксичної структури безособових речень – $P + \text{Loc}$. З участю дієслів, що вказують на рух газоподібних речовин, сформовано два типи семантико-синтаксичної структури безособових речень: $P + S / \text{Med} + \text{Loc}$ і $P + S / \text{Med} + \text{Obj} + (\text{Loc})$, які відрізняються від першого за кількістю та якістю компонентів. Дієслова руху сипучих речовин можуть виступати у функції предикативного центру всіх трьох типів структури безособових речень. Їх семантико-синтаксичну специфіку становлять пов'язані посесивними відношеннями об'єктний і локативний компоненти.

Похідні дієслова руху із значенням нагромадження формують безособові формально-граматичні речення, тоді як у їхній семантико-синтаксичній структурі виділяється особливий синкретичний компонент із значеннями суб'єкта дії та суб'єкта кількості.

ПРИМІТКИ

¹ S – суб'єктний компонент, P – предикат, loc – локативний компонент.

² Медіатив – термін Г.О.Золотової на позначення засобу дії. На відміну від інструменталія він вказує на ті речовинні субстанції, які мають здатність витратитися [Золотова 1988; 431].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Апресян 1973 – Апресян Ю. Д. К построению языка для описания синтаксических свойств речи // Проблемы структурной лингвистики, 1972. – М: Наука, 1973. – С. 318.
Арват 1984 – Арват Н. Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке. – К.: Вища шк., 1984. – С. 56.
Борщ 1973 – Борщ Е. Г. Категория особи дієслова в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. – К., 1973. – С. 89.

- Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 118.
- Галкина-Федорук 1958 – Галкина-Федорук Е. М. Безличные предложения в современном русском языке. – М.: Изд-во Московск. гос. ун-та, 1958. – С. 138.
- Мразек 1964 – Мразек Р. Синтаксис русского творительного. – Praha, 1964. – С. 167.
- Золотова 1982 – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – С. 106.
- Золотова 1988 – Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – С. 431.
- Сазонова 1997 – Сазонова Я. Ю. Міжривневі зв'язки у системі української мови (на матеріалі дієслів з безособовим конструктивно зв'язаним значенням): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1997. – С. 12.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мирослава Городенська – аспірантка кафедри загального та українського мовознавства Київського державного лінгвістичного університету.
Наукові інтереси – проблеми граматики.

АФІКСИ ДІЄСЛІВ ЯК МОДИФІКАТОРИ КІЛЬКІСНОЇ СЕМАНТИК

Віталій Дмитрук (м. Кіровоград)

Стаття присвячена кваліфікації афіксів похідних дієслів, які здатні модифікувати семантику дієслова і надавати йому кількісного значення.

The article is devoted to the qualification of derivative verbs affixes, which can modify the verb semantics and give it quantitative meaning.

Дієслова більшою мірою, ніж одиниці інших морфологічних класів, мають змогу виражати кількісну семантику. Як зазначає з цього приводу В. В. Лопатін у своїй монографії «Русская словообразовательная морфемика», «дієслово – найбагатша за своїми словотворчими можливостями частина мови» [Лопатин 1977: 22]. Це пояснюється передусім тим, що дія сама по собі має певні часово-просторові показники. До того ж, виконавцем дії може бути як один суб'єкт, так і кілька, і відповідно до цього, сама дія може поширюватися на різну кількість об'єктів. В українській мові функціонує велика група афіксів, які виступають кваліфікаторами кількісної семантики дієслів. З-поміж предикатних одиниць, що мають змогу поєднуватися з афіксами, які

модифікують семантику кількості, таких є більшість, що пов'язано з валентними можливостями дієслова як морфологічного класу. На цю особливість звертали увагу всі лінгвісти, які аналізували цей клас слів. Зокрема, різні аспекти функціонування українських дієслів досліджували С. П. Бевзенко, І. К. Білодід, І. Р. Вихованець, Т. М. Возний, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалик, Г. П. Півторак, В. М. Русанівський, В. О. Царук, Л. А. Ярчук та ін. На матеріалі російської мови аналогічні дослідження проводили О. В. Бондарко, В. В. Лопатін, Й. П. Мучник, С. О. Соколова, Н. П. Шумарова, М. О. Шелякін. Такий інтерес до дієслів як морфологічного класу пояснюється, крім усього іншого, семантичними (різноплановість змісту) та синтаксичними (предикатні, модально-часові, кількісні та інші відношення у структурі речення) особливостями функціонування цих лексем.

Найчіткіше кількісне значення представлене в одиницях із семантикою багатократної (повторюваної) та одноразової дії. Ці мікрополя в морфологічному класі дієслів виокремлюються всіма мовознавцями. Так, І. І. Ковалик зазначає, що "термін багатократність дії позначає всі типи повторюваної дії від дворазовості до безкінечності у співвідношенні до одноразовості" [Ковалик 1949: 6]. З його думкою погоджується Є. Я. Титаренко, вважаючи, що "багатократна дія – складна, перервна (дискретна), яка розкладається на ряд однорідних актів..." [Титаренко 1987: 89]. Далі автор проводить розмежування багатоактної та багатокомпонентної дії, а у випадках, коли ці значення поєднуються в одному слові, пропонується термін багатофазисність (багатофазовість). Однак це не відіграє суттєвої ролі, оскільки всі значення "повторюваності дієслівної дії відносяться до сфери кількісної аспектуальності" [Титаренко 1987: 89]. Ще один аспект даного значення визначає А. М. Малишева: під ітеративним значенням похідних префіксально-суфіксальних дієслів, слідом за М. А. Шелякіним [Шелякин 1972: 38], вона має на увазі значення кратності дії вихідного дієслова, головним чином, стосовно до одного відтинку часу [Малишева 1976: 70]. Одним із центральних параметрів, які визначаються на основі наведених визначень багатократних дієслів, є кількісний повтор дії. На вираженні даної семантики спеціалізуються насамперед похідні з префіксами *по-* та *пере-*. Проте поряд з ними функціонує ще ціла група суфіксів, котрі теж модифікують значення дієслів у плані вираження останніми ітеративного значення, хоч, на відміну від префіксів *по-* та *пере-*, ця функція для них не є основною. Це стосується формантів-ітеративізаторів *-а-*, *-я-*, *-ва-*, *-ова-* / *-ува-* / *-ева-* / *-юва-*, *-уват-* та *-ива-* [Ковалик 1949: 16]. Проте фреквентативність таких утворень найчастіше

виражається у сполуках з іншими лексемами, які допомагають конкретизувати даний відтінок значення. Саме через це як основні репрезентанти на словотворчому рівні серед модифікаторів ітеративного значення дієслів залишаються форманти **по-** і **пере-**.

Префікс **пере-** структурує центр мікрополя багатократної дії. Формуючи вказівку на повторне здійснення певного акту, у значенні таких похідних наявна результативна сема: *переписати* – пишучи щось заново, удосконалити його; аналогічно *перев'язати, перечитати, передрукувати, перезарядити, перемотати* і т. д., напр.: *Нотар ще й ще раз **перечитував** міністерські параграфи, розпорядження...* (І. Чендей); *Подала води, поклала старий кожух на лаві і ще раз **перепитала** сина, хто **переполював** рядки...* (Г. Косинка).

Формант **по-** трапляється значно рідше, оскільки похідні, утворені за його допомогою, для вираження ітеративної дії потребують відповідного контексту, який дублював би дану семантику, напр.: *Флегматично зима тротуаром **поскрипує**, Фантастичні плете казки...* (В. Симоненко). У даному реченні прислівник *флегматично* поряд з дієсловом формує фреквентативне значення, оскільки лексема *поскрипує* має також і значення слабкої інтенсивності перебігу процесу.

Семельфактиви виражають протилежне значення, характеризуючи дію, яка “виконується за один прийом” [Титаренко 1987: 89]. Основним представником мікрополя однократної дії є суфікс **-ну-**, однак функціональні можливості цього форманта досить великі: дієслівні утворення з цим афіксом можуть виражати як одноразову дію, так і стан чи навіть протилежну довготривалу дію [Возний 1981: 136 – 147]. Про це ж говорить і Н. Ф. Клименко: “За своїм складом суфікс **-ну-** неоднорідний. Більшість дослідників розрізняє два омоніми. Один з них, більш продуктивний, приєднується до дієслівних основ з означенням конкретної багатоактної дії. Суфікс **-ну-** обмежує таку дію одним актом, надаючи вислову значення моментальності, недовготривалості, однократності. Інший омонім, менш продуктивний, означає поступове посилення якого-небудь стану” [Клименко 1982: 195]. В аспекті вираження семельфактивності нас цікавить перший омонім, оскільки “дієслова з суфіксом **-ну-** дійсно передають значення одиничності, семантика цього суфікса – своєрідний квантор одиничності” [Касевич 1988: 77], напр.: *стукнути, грюкнути, бахнути, гукнути, свиснути* і т. д. У подібних похідних значення однократності тісно пов'язане з одноактністю, пор.: *гукнути* — *гукати*, *стрибнути* — *стрибати*, *стрельнути* — *стріляти* і под, напр.: *Висока ж старчиха роблено-хворобливо **кашлянула**, виправилась і тоненько почала...* (Г. Косинка); *Наш Тарас в боргу ні разу **Не** лишався в гострій*

мові – *Різонув як по заказу, Аж язик втягло панкові...* (Д. Білоус); *Лиска високо звела голову, вхопила повітря ніздрями, від чого ті сторожко роздулися, трусонула гривкою, ширше відкриваючи сніжно-білу продовгасту латку...* (І. Чендей). Таких похідних в українській мові нараховується в межах трьохсот [Возний 1981: 138].

Поряд з фреквентативними та семельфактивними дієсловами, які найбільш явно виражають кількісну семантику, велика група лексем цього морфологічного класу характеризуються квантитативністю семантики. Здебільшого, це стосується префіксальних утворень. Так, префікси *до-*, *при-*, *під-* виражають сему “додати певну кількість чогось до вже наявного”, пор.: *докупити* — *прикупити* — *підкупити*. Проте не завжди ці афікси можуть дублювати один одного: *долити* — *підлити* (але не *прилити*). Це пояснюється функціональними можливостями та валентними особливостями префіксів стосовно різних лексико-семантичних груп дієслів. Спільним у них є те, що використовуються вони переважно у розмовно-побутовому мовленні, напр.: *Старий козопас дописав свій п'ятий зошит уранці* (В. Шевчук); *В долині цвіркуни траву дожили, на горах місяць заяснів* (М. Сингаївський); *Павлик підбільшав, і його одвезли в київську гімназію* (І. Нечуй-Левицький).

Більшість дієслівних префіксів характеризуються полісемантичністю (це стосується здебільшого префіксів з великими валентними можливостями). Так, афікс *при-* поряд із семою додавання певної кількості чогось до вже наявної, може виражати також і інтенсивність вияву чи перебігу дії, напр.: *Товсто намотаний на голові білий вуаль прикривав чіпок з якими квітками* (І. Нечуй-Левицький). В основі подібних похідних лежить вказівка на слабку інтенсивність вияву дії. Нас цікавлять випадки вираження малої, слабкої та надмірної інтенсивності вияву або перебігу дії, оскільки лише тоді можна говорити про квантитативний елемент значення такої лексеми [Соколова 1988: 65]. Антонімічні функції до префікса *при-* виконує формант *на-*, утворюючи похідні із семою нагромадження великої кількості чогось, часто без будь-якої вказівки на інтенсивність, напр.: *купити чогось багато* — *накупити*, аналогічно *наносити*, *навозити*, *насадити*, *насушити* і под. Інколи семантика таких похідних може утворюватися контекстом, де, крім префікса (морфемного квантифікатора), функціонує лексично виражений квантифікатор, напр.: [Феноген] *При мені багато купця наїхало і ціна піднялась, тепер, певно, понижчала, бо вже накупились* (І. Карпенко-Карий); *А далі слуги всі розбіглись на всі боки: хто де що мав накрадене — побіг ховати, а красти, хто ще не накрив* (І. Франко); *Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу...* (Г. Тютюн-

ник). Префікс **ви-** у деяких дієсловах теж вказує на граничну інтенсивність дії (спалити абсолютно все вщент; *-випалити* аналогічно *вирубати*, *вибити*, *вистріляти*, *виловити* та ін.), напр.: [Параска] ...*Половина слободи людей **вимерло**, а наша голота перед усіх в ящики попала...* (М. Куліш). Окрім того, утворення з префіксами **по-** і **пере-** вказують на поширення дії на значну кількість об'єктів, напр.: *побити*, *поламати*, *повивозити потоптати*; *перебити*, *перестріляти*, *переловити*, *передушити* і т. д., напр.: *Попалені, потрощені вози, відкинуті вибухами обгорілі колеса, настовбурчені борони на голодових куцах, тліючі френчі і шинелі, уламки, осколки – дорога і мила картина* (М. Вінграновський); *Та тільки перемогла вовча сила, **перебили** повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак* (М. Хвильовий); – *І гунни **передують** нас поодинокі, мов кібець курчат! – розсердився Вовчий Хвіст* (В. Малик). У випадках контамінації формантів **попо-** дієслова з ними набувають значення більшої інтенсивності протікання дії або процесу, напр.: *Попомучились ми, поки обрушили їх та повитягали й вигребли старий тиньк та цеглу з грубок* (А. Мороз); *Хівря пам'ятлива, не забула нічого з її давнього; забула тільки Хівря, що як Пріська одужала, то **поповиварювала** вона води з неї, – не було їй спочинку ні вдень, ні вночі* (П. Мирний).

Серед утворень з префіксом **на-** виділяється окрема група з вказівкою на велику чисельність об'єктів або суб'єктів дії, напр.: *навідкладати* – відкласти велику кількість чого-небудь, аналогічно *назбирати*, *навибирати*, *навідкривати*; *найти* – зійтись, зібратись в одному місці у великій кількості (про людей), аналогічно *набігти*, *наїхати*, напр.: *Він вже видужав, поїв запаси, **накопав** і **напив** золота, але раптом взимку збожеволів* (Ю. Яновський).

Інший відтінок квантитативної семантики мають похідні з цим же суфіксом типу *напрасувати*, *наваксувати*, які поряд із значенням виконання названої твірною основою дії виражають сему “дуже добре, ретельно”. Подібну семантику мають також деякі утворення з префіксами **ви-** (*вибілити*, *вилизати*, *вимити*) та **про-** (*прожувати*, *прожарити*, *проварити*), напр.: *Новий комісар дав Кризі **вистріляти** всі набої й потім вийшов, лагідний і спокійний, на вулицю, що затихла* (Ю. Яновський).

Похідні типу *наїстися*, *напитися* вказують на деяку норму у процесі приймання їжі чи напою (у даних прикладах). При поєднанні цих твірних основ з **під-**, **пере-** та **об-** утворюється певний градаційний ряд з вказівкою на інтенсивність перебігу певного процесу (у таких похідних наявна результативна сема), пор.: *їсти* (нейтр.) – *наїстися* (норма) – *об'їстися*, *переїсти* (з'їсти більше, ніж треба), напр.: *Надвечір косарі почали*

підвечіркувать і Дашкович все записував пісні, що розказували йому чоловіки (І. Нечуй-Левицький); *Сторожка перепилася теж* (В. Малик).

Кількісна сема “трохи” може реалізувати також і за допомогою префікса **недо-**, який виражає неповноту вияву дії, але має інший відтінок значення, ніж **під-**, пор.: *підлікувати* – лікувати трохи, недовго і *недолікувати* – лікувати мало, менше, ніж потрібно. Різниця між похідними полягає в тому, що одиниці з префіксом **під-** указує на дію, яка є певним додатком, тоді коли утворення з формантом **недо-** модифікують семантику твірної основи у плані неповноти виконання дії, пор.: *підмазати, підфарбувати, підмалювати* — *недоробити, недобрати, недовантажити* та ін. Про надмірний вияв дії свідчать похідні з префіксами **об-** (*об’їсти, обгодувати, обпоїти*), **пере-** (*переварити, пережарити*) (у цих випадках наявне полісемічне квантитативне значення, де семантика надмірного вияву контамінується із значенням повторюваності) та формант **за-** (*заганяти, заїждити*), напр.: *Ой світе, світе, юний світе, Мій зацілований такий!*... (І. Драч).

Як периферійний компонент вираження квантитативної семантики виокремлюються також префікс **від-** (та його варіант **о-**) у похідних типу *відбудовувати* й *відновлювати*, “що реалізує кількісно-результативну сему з лексично-обмеженому контексті дієслів. Дещо в іншій інтерпретації представляє він і супровідну результативну сему. Відмінним є те, що повторне здійснення дії має на меті відновити раніше створений, але зруйнований об’єкт” [Безпояско 1987: 185], напр.: *Весняна повідь рве загати, Змиває дамби і мости. У неї іншої мети, Аніж природу оновляти, нема* (М. Луків).

Отже, похідні дієслівні лексеми із квантитативною семантикою творяться за допомогою досить значної групи афіксів. Особливістю одиниць із такими формантами є різноплановість значень твірних основ. Окрім того, більшість префіксів є полісемантичними у плані вираження квантитативної семантики похідними з такими формантами, наприклад **пре-, на-, по-** та інші. На цьому тлі найчіткіше окреслені мікрополя однократної та багатократної дії, кількісне значення похідних цих мікрополів лежить на поверхні. Префіксальні дієслівні утворення з квантитативною семантикою реалізують її здебільшого у двох напрямках: 1 – у лексемі наявна вказівка на велику чисельність виконавців дії; 2 – дія поширюється на значну кількість об’єктів. Дуже часто кількісне значення дієслівних похідних переплітається з іншим, переважно темпоральним, у плані тривалості дії, протяжності її у часі. Поряд з цим, трапляються випадки, коли афікс може модифікувати похідну лексему із полісемічним значенням, як, наприклад, *переварити*: 1) варити щось

довше ніж потрібно (темпоральний аспект); 2) варити повторно, удосконалюючи (кількісно-результативна сема). Як і в більшості попередніх випадків, вагоме місце у формуванні кількісної семантики відіграє контекст, уточнюючи та конкретизуючи квантитативність похідних.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 212 с.
- Возний 1981 – Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1981. – 187 с.
- Касевич 1988 – Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. – М.: Наука, 1988. – 310 с.
- Клименко 1982 – Клименко Н. Ф. Пещак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наук. думка, 1982. – 251 с.
- Ковалик 1949 – Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис. ... канд. філол. наук. – Львів, 1949. – 176 с.
- Лопатин 1977 – Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика. – М.: Наука, 1977. – 316 с.
- Малышева 1976 – Малышева А. М. Характеристика глаголов итеративных способов действия в толковых словарях XIX в. (в сопоставлении с современными словарями) // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц: Сб. научн. трудов / Ред. кол.: А. В. Бондарко (отв. ред.) и др. – Л., 1976. – С. 70 – 79.
- Соколова 1988 – Соколова С. О. Шумарова Н. П. Семантика и стилистика русского глагола. – К.: Наук. думка, 1988. – 144 с.
- Титаренко 1987 – Титаренко Е. Я. Различные виды повторяемости глагольного действия // Рус. языкознание. – № 14. – 1987. – С. 89 – 96.
- Шелякин 1972 – Шелякин М. А. Приставочные способы глагольного действия и категория вида в современном русском языке: Автореф. дис. ... докт. филол. наук: 10.660 / ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л., 1972. – 43 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Дмитрук Віталій – кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

ЛОКАТИВНІ ПРИСЛІВНИКИ ЯК ОБЛІГАТОРНІ / ФАКУЛЬТАТИВНІ КОМПОНЕНТИ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Микола Степаненко (м. Полтава)

Стаття присвячена аналізу семантичної структури речення з погляду його поширення локативними прислівниками як облігаторними компонентами.

The article gives an analysis of the sentence semantic structure from the angle of its completion with locative adverbs as obligatory components.

У системі речень, які входять до поширеної валентної моделі $S + P + \text{Exp}$, окремий продуктивний тип становлять синтаксичні структури $S + P (V_f) + \text{Adv}_{loc}$, що репрезентують екстралінгвістичну семантику “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + локалізація процесуальної ознаки”. Вони характеризуються значеннєвою розмаїтістю. Семантична структура “процесуальна ознака + локалізація процесуальної ознаки”, яка формується реченнєвим фрагментом $V_f + \text{Adv}_{loc}$, розпадається на дві мікросистеми: “місце процесуальної ознаки”, “напрям процесуальної ознаки”. Усередині кожного семантичного типу вичленовуються вужчі семантичні сегменти. Приприсудковому поширювачеві Adv_{loc} властива не тільки значеннєва, а й формально-граматична поліфункціональність. Синтаксична позиція, яка відкривається в реченні $S + P (V_f) + \text{Adv}_{loc}$ дієсловом-присудком, заповнюється адвербіальними лексемами, іменниковими словоформами, прийменниково-відмінковими формами іменників. Ядро у виділеному семантико-синтаксичному полі “простір” посідають поширювачі “прийменник + іменник у непрямому відмінку”, що є цілком закономірним явищем: “У сучасній українській літературній мові нараховується 137 просторових прислівників” [Вихованець 1980: 201], які вживаються з формами родового, давального, знахідного, орудного і місцевого відмінків іменників локативної та нелокативної семантики. Межі прислівникових обставин вузькі, тому що “прислівників у мові небагато, і вони далеко не задовольняють усіх запитів, потреб обставин” [Никитин 1961: 11]. Адвербіалізатори можуть входити до семантичного комплексу речення на правах факультативних або облігаторних компонентів. Це пояснюється різними причинами: значеннєвим планом присудка, його морфемною

організацією, загальним змістом конкретного повідомлення, умовами макроконтексту. Високим ступенем продуктивності в українській мові відзначається синтаксична структура $S + P(V_p) + Adv$, що спеціалізується на вираженні абстрактної семантики “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + локалізація процесуальної ознаки”. Функцію присудка в реченнях, що утворюються за цією моделлю, виконують різні за значенням дієслова. Синтаксична позиція, яка відкривається ними, заповнюється семантично неоднорідними локативними прислівниками. Залежно від значеннєвого плану приприсудкового поширювача аналізовані речення можна поділити на два типи:

1. 1. Речення із значенням місця процесуальної ознаки

$[S + P(V_p) + Adv_{loc(stat)}]$;

2. Речення із значенням напрямку процесуальної ознаки

$[S + P(V_p) + Adv_{loc(dir)}]$.

Виділені реченнєві структури, виявляючи спільність стосовно лексико-семантичного вираження лівобічних поширювачів, характеризуються своїм набором правобічних адвербіальних конкретизаторів і їх семантичною спеціалізацією.

$S + P(V_p) + Adv_{loc(stat)}$. Компонентний склад і значеннєвий діапазон обставин місця речень першого типу не має строгих обмежень. При семантичній взаємодії присудка і компонента приприсудкової залежності з локативним відношенням у структурі загального значення “місце реалізації процесуальної ознаки” виділяються такі семантичні модифікації:

“Дія відбувається в усіх площинах просторової одиниці”. У ролі правобічних поширювачів виступають адвербіальні лексеми *всюди, будь-де, кругом* (“скрізь, усюди”), *повсюди, повсюдно*: *Він [Перебендя] **усюди** вештається* (Т. Шевченко); *Латин так дома спорядивши, **кругом** все в хатах оглядав* (І. Котляревський); ***Скрізь** ...сухі тумани розляглися* (Л. Українка); *Тільки пісня **повсюдно** йшла за нами* (І. Цюпа).

“Дія не фіксується в жодній із просторових площин”. Функцію адвербіалізатора виконує прислівник *ніде* і його варіанти *аніде, нігде* (заст.): *Ніхто **ніде** не гомонів* (Т. Шевченко).

“Дія відбувається поблизу просторової одиниці”. Приприсудкова позиція в таких реченнях заповнюється прислівниками *близько, близенько* (заст.), *близесенько, заблизько, зблизька, зблизу, зблизенька, недалеко, недалечко* (розм.), *неподалік, поближче* (розм.), *неподалеку* (розм.), *неподалечко* (розм.), *обіч, обік, опостінь, опостін* (розм.), *осьде, ось-ось, осьдечки* (розм.), *поруч, поряд, поблизу, попліч, мілко, неглибоко, мимо, повз, поз* (діал.), *поуз* (діал.): *Мати сіла коло неї **попліч*** (І. Нечуй-

Левицький); **Поряд** сидів Геродот (І. Білик); **Ось-ось** вони [річечки] перед очима грають; Її цуралися [люди], не підпускали й **зблизка** до себе (П. Мирний); ...от-от хтось пробіг **мимо**, от-от хтось стукнув (М. Вовчок); Та проїхав козак **поз** і оком не глянув (І. Манжура). Просторова близькість буває максимальною і відносною. Такі адвербіальні лексеми, як **поряд**, **поруч**, **обіч** (“**поряд**”), **опостінь**, **опостін** (“**поруч**”), **підспіль** (“**поряд**”), **побік** (“**поруч**”), **попліч**, **субіч**, своїм значенням указують на максимальний ступінь близькості, на тяжіння до контактності. Цей ступінь формується також прислівниковими префіксами і суфіксами (**зблизько**, **близенько**), редуплікацією (**близько-близько**), прислівниками квантитативної семантики, що сполучаються в реченні з локативними поширювачами (**дуже близько**, **надзвичайно близько**, **непомірно близько**, **фантастично близько**).

“Дія відбувається на значній віддалі від просторової одиниці”. Реалізація цього значення здійснюється за допомогою прислівників **вдалині**, **віддалік**, **віддалі**, **віддалеки**, **зоддалік** (розм.), **генде** (діал.), **далеко**, **далеченько** (розм.), **далій** (діал.), **далекувато**, **задалеко**, **подалі**, **подальше** (розм.), **подальш** (розм.), **поодаль** (розм.), **поодалік**, **неблизько**, **одаль** (діал.), **глибоко**: **Вдалині** тріпотіли вітрила човнів (М. Коцюбинський); **Оодалік** стоїть панна (Л. Українка); **Валерик** зупинився ... **віддалеки** (О. Гончар); **Никанор** одсахнувся і став **поодаль** (І. Микитенко); **Деся** **далеко** лунали глухі удари важких гармат (В. Собко). Ступінь просторової близькості, як і ступінь просторової віддаленості, буває максимальним і відносним. Він детермінується значеннєвим планом локативного прислівника (пор.: **віддалік**, **віддалеки** — **далеко**), адвербіальними афіксами (пор.: **далеко** — **задалеко**, **недалеко**, **далекувато**, **далеченько**), редуплікацією (**далеко-далеко**), функціонуванням у предикативній позиції інтенсифікуючих лексем (пор.: **далеко** — **надто далеко**, **надміру далеко**, **страх далеко**, **не дуже далеко**).

“Дія відбувається в окремих площинах просторової одиниці”, які є не визначеними щодо предмета-орієнтира. Цей семантичний різновид речень конституюється на базі адвербіальних лексичних одиниць **деінде**, **абиде**, **бозна-де** (розм.), **де-де**, **де-небудь**, **де-не-де**, **десь-інде** (розм.), **десь-не-десь**, **десь**, **десь-то**, **подекуди**, **там-сям** (розм.), **там-то**, **хтозна-де** (розм.), **там**, **тут**, **безвісти**, **попідвіконню**, **попідтинню**, **попідгір'ю**: **Деся** **весело** джюрчить струмок (М. Коцюбинський); **Деся-не-десь** бовваніє на обрії самотній словак (О. Гончар); **Лиши де-не-де** спалахували і мерехтливо миготіли сліпенькі вогники (Ю. Смолич); [Домаха:] **Не** нагріли ми тут місця, **пошукаємо деінде!**.. (М. Кропивницький); **Подекуди** стоять

самотою клатті недокошеної пшениці (С. Васильченко); **Там** горіло світло (Ю. Мушкетик).

“Дія відбувається перед просторовим орієнтиром”. У побудові речень цього типу беруть участь прислівники *спереду, попереду, напереді, навпроти, насупроти, насупротив* (розм.): **Попереду** Гамалія Байдаком керує (Т. Шевченко); **Навпроти** темніло крихітне віконце (В. Підмогильний); *Підходжу [я] і сідаю навпроти* (М. Коцюбинський).

“Дія відбувається за просторовим орієнтиром”. Цю семантику формують прислівники *ззаду, позаду, назаді* (розм.), *позад, позатиллю* (діал.): *Мене причепили [пани] позаду, на якомусь височенному причіпку* (М. Вовчок); **Ззаду** плещуть вогнища веселі (О. Ольжич).

“Дія відбувається з бічної сторони просторового орієнтира”. Приприсудкову позицію заповнюють адвербіальні лексеми *справа, праворуч, зліва, ліворуч, правобіч, лівобіч, потойбіч*: ...далеко **праворуч** щось дуже горіло, освітлюючи рівну, безконечну просторінь голого степу (Ю. Яновський); **Далеко зліва** вставав на обрії легкий білий день (О. Гончар).

“Дія відбувається з двох чи кількох боків просторової одиниці”. Функцію адвербіалізатора виконують прислівники *обабіч, обополі, пообіч, обіруч, обіручки* (розм.): *Дерева стояли обіруч голі* (О. Гончар); *Руками намагаємо стежку і по два лягаємо обабіч* (І. Багмут); *Розлогий український степ широко розкинувся обополі – рівний і плоский* (Ю. Смолич).

“Дія відбувається над просторовим орієнтиром”. Заповнювачами синтаксичної позиції при присудку виступають адвербіальні лексичні одиниці *зверху, зверхечку, зверхка* (діал.), *зверх, наверху, наверха* (діал.), *нагорі, вгорі, зверху, верхом*: *І жайворони дзвонять угорі* (В. Стус); **Зверху**, на самому краєчку гори, стирчать не дуже високі дикі груші та кущі (І. Нечуй-Левицький).

“Дія відбувається під просторовим орієнтиром”. Речення такого типу конститууються на основі прислівників *долі, долом, знизу, внизу, низом, зісподу, зсподу, сподом* (розм.), *насподи, спідсподу, вдолині* (діал.), *віднизу, надолі* (діал.): **Внизу** під горами розкидані села в садах та вербах (І. Нечуй-Левицький); *Але в цю мить щось немов ударило в Юрине ліжко зісподу* (Ю. Смолич); *В недалеім лісі сподом* усе забілілося від дикого часнику (І. Франко); *Задержалися [студентки] вдолині* коло старого порт'єра [швейцара] (М. Коцюбинський); *Зала бібліотечна була надолі* (І. Франко); *Семен... намацав насподі шматок сала* (М. Коцюбинський).

“Дія відбувається в середині просторової одиниці”. У репрезентації виділеного значення беруть участь прислівники *всередині, внутрі* (діал.),

посередині: *Крейсер зайшов до гавані і став **посередині*** (Ю. Яновський).

“Дія відбувається в межах просторової одиниці”. Функцію приприсудкових конкретизаторів виконують адвербіальні лексеми *вдома, надворі*: ***Удома** зустрів Улянку на порозі дід Маврикій* (О. Донченко).

“Дія відбувається з зовнішнього боку просторової одиниці”. Семантичний розряд обставин місця представлений прислівниками *зовні, зокола, назовні, знадвору*: ***Зовні** вона червоною глиною помазала деревини, а на стиках – синьою* (С. Чорнобривець); *...подениціці білили будинок **знадвору*** (Л. Українка).

“Дія відбувається з усіх боків просторового орієнтира чи по колу, у центрі якого міститься просторовий орієнтир”. Реалізація цього значення пов’язується з адвербіальними лексичними одиницями *навколо, навкіл, навкруги, навкруг, довкола, довкіл, довкруги, довкруг, доокола, доокіл* (розм.), *вколо, вокруги* (діал.), *округи* (розм.), *окалясом* (розм.), *округ* (розм.): *Досвітній туман все **навкіл** заволік* (І. Нехода); *Пахощі з липи і квіток носилися в повітрі і розвивалися широкими хвилями далеко **навкруги*** (П. Мирний); ***Довкіл** сплітались дикі виногради* (П. Воронько); *Така гуде зав’юга **довкруги!*** (В. Стус); *...жито колгоспне шумить **доокола*** (Г. Бойко).

Генетична природа прислівників-обставин, що вказують на місце, де відбувається дія або процес, впливає на їхню семантичну роль у конституюванні значеннєвого плану “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки”, яка передається структурною схемою $S + P (V_p) + Adv_{loc}$. Так, адвербіальні поширювачі іменникового і прикметникового походження здебільшого функціонують як автосемантичні члени речення, передають конкретне місце дії, зберігають семантичний зв’язок зі словами, від яких утворилися, містять досить прозору або менш відчутну інформацію про субстанціональну природу просторових об’єктів – протяжність, об’ємність тощо. Субпозицію присудка у реченнях “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце реалізації процесуальної ознаки” посідають дієслова різних лексико-семантичних груп. У ролі адвербіального конкретизатора із значенням “місце реалізації процесуальної ознаки” регулярно виступають дієслова статичної дії, що пояснюється законами логіко-семантичної валентності. Синтагматичне ядро формують локативні дієслова стану, а саме: *стояти, лежати, сидіти, висіти*. Функціональну активність виявляють також дієслова на позначення місцезнаходження: *розташуватися, розміститися, знаходитися, мешкати* та ін. З виділеними поширювачами сполучаються також дієслова конкретної

фізичної дії (*працювати, стукати, битися, митися* й ін.) та дії, що піддається сприйняттю (*маячити, бовваніти, виднітися*). Прислівники-обставини займенникового походження характеризуються синсемантичністю і репрезентують узагальнену локативність. Вони не несуть ніякої субстанціальної просторової інформації, указують на “чистий” загальний або дискретний простір і стають автосемантичними лише в умовах контексту. Значеннєво найабстрактнішими є лексеми *це, там, тут*. Займенниковий прислівник *де* виражає питання “у якому місці?” і використовується в питальних реченнях: *Де ти бродиш, моя доле?* (Нар. тв.). Адвербіальні лексичні одиниці *там* (“у тому місці”), *тут* (“у цьому місці”) кваліфікуються як лексично порожні слова, котрі в реченні не здатні функціонувати в ролі повноцінного члена, завжди потребують конкретизації. “Парадоксальність цих слів, – говорить О. М. Пешковський, – полягає в тому, що вони зовсім позбавлені речового значення, у них і основне значення – формальне, і додаткове – формальне” [Пешковский 1956: 155]. Окремі мовознавці їх називають “егоцентричними словами”: “вони вказують на простір у нерозривному зв’язку з мовцем, тобто тим, хто породжує висловлювання. У прислівниковому позначенні простору мовець виступає майже в такій якості, як орієнтир у локативних конструкціях” [Евтюхин 1979: 15]. “Егоцентричні прислівники”, по-перше, виступають субститутами одного або кількох просторових фрагментів, про які говориться у перед- чи післяконтексті, по-друге, вживаються у головній частині складнопідрядного речення з підрядною частиною місця як кореляти. Речення такого типу конститууються за схемами *там — де, тут — де*. Отже, синсемантичність зникає тоді, коли прислівники-обставини *там* і *тут* використовуються в ненульовому контексті й актуалізують якусь просторову площину чи сукупність просторових площин. Зрідка конструктивним центром речень виступають дієслова динамічної дії, головню ті, що вказують на рух, самотійне або несамотійне переміщення (*ходити, бродити, пересуватися, падати, лягати, сідати, ставити*). Для прислівників *мимо, повз, поз* (діал.), *поуз* (діал.) єдино можливою є сполучуваність з цими дієсловами. Характерно, що аналізовані присудки досить часто включають до свого складу префікс *про-*, який впливає на присудково-обставинну валентність, оскільки вимагає обов’язкової присутності у семантичній структурі речення адвербіального поширювача. У відношенні облігаторної детермінації з адвербіальними локативними конкретизаторами перебувають дієслова, що виражають непозиційне місцеположення об’єктів у просторі – актуалізують сему “перебування,

положення в просторі” – (*лежати, стояти, висіти, сидіти*), і дієслова із значенням місцезнаходження (*розташуватися, розміститися, знаходитися, мешкати*).

$S + P(V_r) + Adv_{loc(dir)}$. Речення із значенням напрямку процесуальної ознаки, як і реченнєві структури із значенням місця процесуальної ознаки, не мають обмежень стосовно компонентного складу валентної рамки $P(V_r) + Adv_{loc}$. Категорія напрямку руху, як відомо, вважається основним атрибутом руху. Під напрямком руху “розуміється характер просторового відношення між субстанцією, що рухається (*x*), й іншою субстанцією (*v*), стосовно до якої позначається цей рух” [Гак 1966: 100]. Загальне значення “напряму процесуальної ознаки” диференціюється на два семантичні сегменти: “напряму процесуальної ознаки в межі простору, який посідає різне положення щодо предмета-орієнтира” і “напряму процесуальної ознаки з меж просторової одиниці, що посідає різне положення відносно предмета-орієнтира”. Вони у свою чергу розпадаються на вузкі значеннєві відрізки:

“Дія, рух спрямовані в простір, що знаходиться поблизу просторового орієнтира”. Функцію обставин напрямку виконують прислівники *ближче, недалеко, недалечко* (розм.), *поближче* (розм.): *Я підійшов ближче* (Г. Квітка-Основ'яненко).

“Дія, рух спрямовані в простір, який знаходиться на значній віддалі від предмета-орієнтира”. Діапазон приприсудкових поширювачів представлений лексемами *вдалечину, вдалеч, вдалечінь, вдалину, вдаль, далеко, далій* (розм.): *Зорі сяють нам вдалину* (П. Тичина); *Рвонув гудок паровоза, весело розкотився німими полями, віддалився луною десь ген удалечині* (Є. Кротевич).

“Дія, рух спрямовані з простору, який знаходиться поблизу просторового орієнтира”. Аналізована семантика формується на базі адвербіальних лексем *зблизька, зблизу, зблизенька*: *Тимок-ріка вузька і неглибока, струмок вірніше; зблизька і здаля нічим не вабить, не милус ока* (О. Гончар).

“Дія, рух спрямовані з простору, який знаходиться на значній віддалі від предмета-орієнтира”. У ролі приприсудкових поширювачів виступають прислівники *віддаля, віддаєки, віддалік, віддалі, зоддалік, здалі* (діал.), *здаля, здалеки* (діал.), *звіддаля* (розм.), *звіддалі* (розм.), *звіддаєки* (розм.): *Линув віддаля орлів пустельних клекіт* (Н. Забіла); *Проти літнього сонця замети снігу біліють здалеки, як срібло* (І. Нечуй-Левицький); *В ранковій імлі зблизька і здалека вимальовувались громаддя будинків-велетнів* (Ю. Яновський); *От уже й виноградник видніється оддалік* (М. Коцюбинський).

“Дія, рух спрямовані в простір, не визначений щодо предмета-орієнтира”. Це значення конституюється прислівниками *туди, тамтуди* (діал.), *абикуди, бозна-куди* (розм.), *декуди* (діал.), *кудись, куди, куди-небудь, куди-будь, куди-інде, нікуди, хтозна-куди*: *Дівчина зажуриеними очима задумано дивилася кудись* (А. Головка); *Вийшов Корній з двору за ворота, став, прихилився до стовпа, дивиться абикуди, нічого не бачить, нічого не чує* (Л. Українка).

“Дія, рух спрямовані з простору, не визначеному відносно предмета-орієнтира”. Приприсудкова позиція заповнюється обставинами-прислівниками *звідти, відти* (розм.), *відтам* (діал.), *відтіл, відтіля, звідтіля, звідціль, звідціля, звідсіля, звідсіль, відкіля, відкіль, відкілясь, відкільсь, звідкільсь, звідкілясь, звідкіль, звідки-небудь, звідкись, нівідки, нівідкіля, нізвідки, нізвідкіля, хтозна-відкіля* (розм.), *хтозна-звідки*: *Ви й гарматами нас ізвідси не виб'єте* (І. Микитенко); *І звідти голосіння в кілька сталок обволікає тугою байрак* (В. Стус); *Лісова берізка легесенько звідкись запахла* (М. Вовчок); *Щось я вже нізвідки листів не маю* (Л. Українка); *І хтозна-звідки вона й прилетіла* (Г. Тютюнник).

“Дія, рух спрямовані в простір, який знаходиться попереду предмета-орієнтира”. Обставинну функцію виконують адвербіальні лексичні одиниці *уперед, наперед*: *Козаков також виступив наперед, звертаючись до Сагайди з якоюсь підкреслено офіційною шанобливістю* (О. Гончар); *Кіннота помчала вперед* (О. Гончар).

“Дія, рух спрямовані в простір, який знаходиться позаду предмета-орієнтира”. Виділене значення разом із дієсловами-присудками формують обставини-прислівники *назад, взад* (діал.), *з-позаду* (діал.): *Хтось пробіг по сінцях, ляпаючи босими ногами, швидко вернувся назад, гримнув дверима* (Г. Тютюнник); – *Мірай в око, боярине! – шепнув з-позаду Максим* (І. Франко).

“Дія, рух спрямовані у простір, що знаходиться збоку предмета-орієнтира”. У формуванні цього значення беруть участь прислівники *вбік, вліво, вправо, набік, наліво, направо, південніше, північніше*: *Легенька хвиля ледь помітно зносить човна вбік* (О. Донченко); *Параскіца зирнула вправо* (М. Коцюбинський); ...[італійці] *наступали південніше* (О. Підсуха); *Василь Іванович скосив набік заскалене око й закусив губу* (С. Васильченко).

“Дія, рух спрямовані в простір, який знаходиться вище предмета-орієнтира”. Регулярними заповнювачами приприсудкової позиції виступають адвербіальні лексеми *вгору, вверх, ввись, д'гори* (розм.), *догори, гори* (діал.), *наверх, на-гора, нагору*: *Асмус підвів догори обличчя*

й довго дивився на небо (С. Скляренко); Місяць піднявся **вгору** і сипнув промінням на море (І. Нечуй-Левицький); Мов фонтан, із землі піднялася вона [нафта] **ввись** (Л. Забашта); ...**д`гори** знялась сосна (В. Стус).

“Дія, рух спрямовані в простір, який знаходиться нижче предмета-орієнтира”. Виділену семантику конституують прислівники *вниз, вділ* (діал.), *додолу, долі, донизу, долину* (діал.), *наниз, наспід*: *Вага одежі й Жабі тягли мене **наспід**, під лід* (О. Досвітній); *Перескакуючи з каменя на камінь і хапаючись за кущі, ми зійшли **вниз*** (С. Васильченко); *Відтак [Семен] спустив знов очі **вдолину*** (Л. Мартович); *Він мовчки узяв Михаса за руки й зсадовив **додолу*** (С. Чорнобривець).

“Дія, рух спрямовані то в один, то в інший бік просторової одиниці”. Дієслово-присудок вступає в семантико-синтаксичні зв’язки з прислівниками-обставинами *туди-сюди, сюди-туди, вгору-вниз, вниз-угору*: *Христя метнулась **туди-сюди**, взяла два огірки, одрізала шматок хліба і подала хлопцеві* (П. Мирний); *Перепливуть [вони] річку **туди-сюди** та й прибіжать* (А. Головка).

“Дія, рух спрямовані в межі просторової одиниці”. Реалізується це значення на базі прислівників *всередину, вглиб, назовні, надвір, назверх* (діал.), *додому*: *...щоби усмоктались **усередину*** (П. Мирний); *Знову друзів **додому** веду* (В. Стус); *Ірина йшла **додому*** (Ю. Мушкетик); *Я стояв край вікна та дивився **надвір*** (П. Грабовський); *Соковита, рясна листва крізь гарячу від сонця сітку **непокійно** лізла **назовні*** (О. Гончар).

“Дія, рух спрямовані з меж просторової одиниці”. Регулярними поширювачами приприсудкової позиції є адвербіальні лексеми *ззовні, знадвору, зсередини*: *...здавалось, горіла хата **зсередини*** (П. Мирний); *Валентин Модестович мимоволі глянув собі на ноги: чи не приніс, бува, бруду **знадвору*** (О. Шовкуненко); *Лискучі рури власним сяйвом [вона] **сліпить** іззовні і **зсередини*** (В. Стус).

“Дія, рух спрямовані з різних точок простору”. Функцію обставин місця із значенням напряду виконують прислівники *звідусіль, зусюди, звідусюди, кругом, зовсібіч* (поет.): *Море камишу **звідусюди** котилось на нього рудими хвилями* (М. Коцюбинський); *Всі на нас **кругом** озирають та переморгуються* (М. Вовчок).

“Дія, рух спрямовані в різні точки простору”. Це значення конститується за участю прислівників *навсібіч, врізнобіч*: *Оченята доброзичливо позирали **навсібіч*** (Ю. Смолич); *Бризки пружним дощем розлітались від нього **врізнобіч**; Вони [мешканці] виглядали **звідусіль*** (О. Гончар).

“Дія, рух спрямовані в простір, що зближується з просторовим орієнтиром”. Придієслівну позицію посідають адвербіальні лексичні

одиниці *назустріч*, *навстріч* (розм.), *настрічу* (розм.), *наспроти*, *наспротив* (розм.): ...сам він тепер ішов **навстріч** (Ю. Яновський); **Назустріч** котились широкі, як море, степи (О. Гончар).

“Дія, рух спрямовані в простір, що віддаляється від предмета-орієнтира”. Лексичне коло приприсудкових адвербіальних поширювачів представлено прислівниками *вслід*, *вдогін* (поет.), *вдогон*, *вдогонь*, *навздогін*, *наздогінці* (розм.), *навздогінці* (розм.): *Море хвилю кидає вдогін* (В. Бичко); *Він дивився вслід*.

Синтаксичні структури $S + P (V_f) + Adv_{loc (stat)}$ характеризуються подібністю з конструкціями $S + P (V_f) + Adv_{loc (dir)}$. Максимальність і відносність просторової близькості в реченнях із значенням “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + напрям процесуальної ознаки” формується такими ж засобами, що і в реченневих структурах “носій процесуальної ознаки + процесуальна ознака + місце процесуальної ознаки”: прислівниковими префіксами та суфіксами, редуплікацією, приадвербіальними квантитативними лексемами. У плані семантичної наповнюваності прислівники-обставини, що позначають напрям дії або руху, збігаються із прислівниками-обставинами, які вказують на місце реалізації дії чи стану, оскільки серед них виділяються автосемантичні й синсемантичні поширювачі. Перші вносять до значеннєвої структури речення субстанціальну інформацію, функціонують в ізольованих контекстах, тоді як другі такими семантико-синтаксичними властивостями не наділені. “Егоцентричними” серед інформативно недостатніх приприсудкових конкретизаторів є прислівники *туди*, *сюди*, *звідси*, *звідти*, *куди*. Прономінальний прислівник *куди* функціонує в питальному реченні і виражає питання “у якому напрямку?”: *Куди ж вони [хлопці] пішли* (О. Копиленко). Локативні займенникові прислівники *туди*, *сюди*, *звідки*, *звідти* вказують на позбавлений будь-яких орієнтирів напрямок у простір чи в його межі або з простору чи з його меж. Аналізовані синсемантичні лексичні одиниці, як і пусті слова *там*, *тут*, по-перше, можуть заступати один чи кілька локумів, про які говориться в пре- чи постконтексті, по-друге, вживаються у головній частині складнопідрядного речення як корелят, що обов’язково передбачає підрядну частину. Речення семантичної структури останнього типу будуються за схемами *туди — де*, *туди — куди*, *туди — звідки*; *звідти — звідки*, *звідси — звідки*, *звідти — де*, *звідти — куди*, *звідси — куди*. Уже зазначалося, що вживання прислівників-обставин у реченні детермінується семантикою дієслова-присудка. При дієсловах статичної дії чи місцеперебування не можуть функціонувати прислівники місця, які означають напрямок процесуальної ознаки. Валентне ядро речень $S + P (V_f) + Adv_{loc (dir)}$ формують дієслова динамічної дії. Вони вказують на цілеспрямований і нецілеспрямований

рух. Конструктивним центром цих речень виступають також дієслова конкретної фізичної дії, сприйняття, мовленнєвої діяльності тощо. Виділені дієслова-присудки виступають здебільшого як автосемантичні конституенти. Синтаксичні структури $S + P(V_p)$ характеризуються інформативною недостатністю тоді, коли основний носій валентності в реченні містить у своєму складі префікс локативної орієнтації – “напряму руху”: **при-, до-, над-, під-, ви-, з-/с-, від-, по-, в-/у-, за-, про-, до-, при-, над-, під-**. З префіксами, які виступають “виразниками різноманітних комбінацій семи-домінанти з іншими локативними семами” [Безпояско, Городенська 1987:166], регулярно сполучаються дієслова цілеспрямованого руху. Так, префікси **при-, до-, над-, під-** формують сему “необхідний пункт руху”, **в-/у-, за-, про-** — “кінцевий пункт руху”, **ви-** — “рух назовні”, **з-/с-** — “угору /вниз”, **від-, по-** — “рух усередину”. Отже, локативні прислівники беруть активну участь у конституюванні семантичної структури речень, які залежно від семантики приприсудкового конкретизатора диференціюються на два типи: ті, що вказують на місце процесуальної ознаки, і ті, які характеризують напрям процесуальної ознаки. Суворой лексичної вибірковості у межах валентної рамки речення $P(V_p) + Adv_{loc}$ не простежується. Специфічною особливістю моделі $S + P(V_p) + Adv_{loc}$ слід уважати авалентність дієслів-присудків на позначення статичної локалізації чи місця перебування стосовно прислівників-обставин із значенням напрямку. Обов’язковість адвербіальних конкретизаторів у системі речень $S + P(V_p) + Adv_{loc(stat)}$ передбачається планом змісту присудка, а в системі реченнєвих структур $S + P(V_p) + Adv_{loc(dir)}$ — його морфемною будовою, тобто присутністю префікса, що входить до поля локативності і конкретизує сему-домінанту частковими значеннєвими відтінками.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 166.
- Вихованець 1980 – Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 201.
- Гак 1966 – Гак В. Г. Опыт применения сопоставительного анализа к изучению структуры значения слова // Вопр. языкознания. – 1966. – № 2. – С. 100.
- Евтюхин 1979 – Евтюхин Е. Б. Обстоятельственные наречия в современном русском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Л., 1979. – С. 15.
- Никитин 1961 – Никитин В. М. Обстоятельство как второстепенный член предложения в русском языке в его противопоставлении дополнению // Уч. зап. / Рязанский пед. ин-т. – 1961. – Т. XXVII. – С. 11.
- Пешковский 1956 – Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 155.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Микола Степаненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Полтавського державного педагогічного інституту імені Володимира Короленка.
Наукові інтереси – проблеми граматики.

ПАРТИКУЛЯЦІЯ ПРОНОМІНАТИВНИХ СЛІВ

Василь Ожоган (м. Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу модифікаційних процесів займенникових слів – переходів їх до класу службових слів (часток).

The author analyzes modification processes of pronouns – their transfer to the class of auxiliary words (particles).

У мові виокремлення частин мови відбувається за декількома параметрами – семантичним, морфологічним, синтаксичним, а похідних компонентів – і за словотвірним. Ядро кожного лексико-граматичного класу формують одиниці, що “характеризуються всіма властивими даному класові ознаками” [Вихованець 1988: 19], однак досить часто під “впливом функціональних потреб” трапляється транспозиція однієї частини мови до іншої – відбуваються міжкатегорійні переходи. На важливість таких процесів у мові вперше звернув увагу Ш. Баллі, який зазначав, що “замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а вираження збагачується й набуває різних відтінків” [Баллі 1955: 143]. Транспозиція, зазначає Ю. С. Степанов, – це “таке мовне явище, коли мовна одиниця або мовний знак, не змінюючи свого основного “речового» значення, змінює граматичне значення” [Степанов 1981: 185]; на подібне визначення натрапляємо в М. Докуліла і Є. Куриловича, які під транспозицією (у Куриловича “синтаксична деривація”) розуміли перехід слова з однієї частини мови до іншої без зміни лексичного значення цього слова [Dokulil 1962: 29 – 49; Курилович 60 – 61]¹. У цьому зв’язку доречно згадати трактування транспозиції В. В. Бабайцевою, яка пропонує розрізняти транспозицію (перехідність) 1) як перехідність у вузькому розумінні, тобто такі діахронні перетворення, внаслідок чого утворюються нові компоненти, які виступають функціональними омонімами щодо вихідних, і 2) як гібридні, контамінаційні факти на синхронному зрізі [див.: Бабайцева 1971; Бабайцева 1967; Бабайцева 1973]. У першому випадку маємо на увазі процеси, пов’язані з субстантивацією, ад’єкти-

вацією, прономіналізацією, нумералізацією тощо. Транспозиція в другому значенні пов'язана з проміжними, контамінаційними (гібридними за В. В. Бабайцевою) (синкретичними. – В. О.) перетвореннями. Зовсім інше твердження знаходимо у В. М. Мигиріна, котрий зазначає, що трансформація – це “складний процес зміни ознак слова, який зумовлює перехід слова з одного морфологічного розряду до іншого в межах тієї самої частини мови» [Мигирин 1971: 133]. Хоч трансформацію В. М. Мигирин розуміє надто вузько, заслугою його є те, що він пропонує диференціювати перетворення в системі частин мови й членів речення, кваліфікує випадки еміграційних й імміграційних процесів кожної частини мови й переходу одних граматичних форм до інших в межах одного класу, з'ясовує ознаки й форми трансформації, встановлює чинники, що сприяють чи призупиняють процес переходності, аналізує типи трансформацій тощо. Л. Теньєр дещо ширше розглядає транспозицію і, окрім переходу однієї частини мови до іншої (перший ступінь “трансляції” (термін Л. Теньєра. – В. О.), пропонує включати сюди ще й перехід речень до позиції частин мови – іменника, прикметника, дієслова тощо (другий ступінь “трансляції”) [Теньєр 1988]. Учений указує також на необхідність детальнішої кваліфікації типів транспозиції й виокремлює просту й багатократну, категорійну й субкатегорійну, марковану й немарковану, формальну, послаблену, функціональну, семантичну та ін. “У широкому розумінні, – справедливо зазначає І. Р. Вихованець, – транспозиція являє собою будь-яке переносне вживання мовної форми, зокрема, буває транспозиція грамем категорій, комунікативних типів речення тощо. Цей термін поширюють також на позначення метафоричних та інших переносів слів” [Вихованець 1997].

Відповідно до концепції чотирикомпонентної системи частин мови, яка ґрунтується на гетерогенній класифікації, розрізняємо і три ступені переходу частин мови – семантичний, морфологічний і синтаксичний. Найнижчим, початковим є синтаксичний ступінь деривації, при якому слово функціонує в позиції іншої частини мови, не змінюючи формальних характеристик класу². Порівняно з початковим синтаксичним ступенем переходу морфологічний є вищим, оскільки вторинні формально- і семантико-граматичні функції трансформованих компонентів набувають нових категорій тієї частини мови, у складі якої вони поширюються, і свідчить про “системну мовну граматикалізацію відповідного елемента”. І “завершальним” ступенем, ступенем “найвищого рангу”, виступає семантичний ступінь деривації (синтаксичний і морфологічний переходи супроводжуються частковими або повними

семантичними зрушеннями в структурі трансформованого вихідного слова – дериват починає позначати інший порівняно з вихідним лексичним значенням денотат). Транспозиція здебільшого спричинюється переміщенням тієї чи тієї частини мови в нетипову для неї синтаксичну позицію (позиційним зміщенням), редукцією компонента, якому вихідний трансформ підпорядковувався (або з яким корелює), чи зміною в морфологічному оформленні граматично пов'язаного з ним компонента й відповідною зміною синтаксичних функцій³.

Залежно від спрямованості транспозиційних процесів (від займенникових елементів як підкласу субстантивів, ад'єктивів чи прислівників або до них) розрізняємо в системі прономінативних компонентів еміграційну й імміграційну трансформацію, яка відбувається в межах чотирикомпонентного класу слів – повнозначних частин мови і поширюється на одиниці не-частиномовного статусу – аналітичні синтаксичні морфеми (у традиційному витлумаченні – службові частини мови: прийменники, сполучники і частки).

З-поміж еміграційних переходів досить продуктивними виступають займенникові слова, які трансформуються в аналітичні синтаксичні морфеми, зокрема частки.

Найхарактернішими ознаками партикуляції прономінативних компонентів виступають: 1) утрата зв'язку з денотатом; 2) утрата анафоричної/ катафоричної і дейктичної функцій; 3) утрата граматичних категорій (відмінка, числа, роду тощо); 4) неможливість утворювати словосполучення і виступати членами речення; 5) набуття узагальнено-видільними прономінативними словами “ нової функції – здатності певним чином обслуговувати слово, словосполучення, речення ” [Сидоренко 1990: 130] – надавати їм додаткових відтінків. І. Р. Вихованець, указуючи на не-частиномовний характер так званих службових слів, називає частки аналітичними синтаксичними морфемами, які на рівні комунікативного синтаксису вживаються для вираження актуального членування (виокремлюють і підкреслюють тему або рему) [Вихованець 1988: 23 – 30], а автори “ Граматики української мови ” (О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський) твердять, що частки здебільшого обслуговують сферу синтаксичного слова та сферу синтаксичної одиниці – речення, виокремлюючи та підкреслюючи тему або рему при актуальному членуванні чи створюючи тип речення за комунікативною метою, виконуючи тим самим різні комунікативні завдання, що свідчить про суто синтаксичне призначення часток [Безпояско 1993: 309].

Продуктивними виступають частки, похідні від прономінативних субстантивів і ад'єктивів: *він, воно, мені, ти, тобі, що, це, собі, сам, сама, саме, увесь*.

Займенниковий іменник *воно* в розмовному мовленні може транспонуватися в частку й виступати з підсилювальною функцією, напр.: *Воно ж тепер і копати важко* (І. Микитенко); *І що воно за дитина, ніяк не заплаче* (К. Гордієнко).

Підлягає партикуляції і прономінативний субстантив *що*, який у структурі речення передає емоційну оцінку висловлення: *– Що то – мати! – через скільки часу глухо промовила баба... – Її зневажають, з хати виганяють рідні діти, а їй усе-таки шкода...* (П. Мирний).

Транспозит *це* виступає з дійктичним значенням і поширений в усіх стилях сучасної української мови, напр.: *Поет доби моєї – це борець* (П. Загребельний).

У розмовному і художньому стилях функціонує підсилювально-видільна частка іменникового походження (похідна від прономінативного зворотного субстантива в давальному відмінку *собі*), напр.: *Улітку наша річка обміліла, Пливе собі ліниво* (М. Рильський). Інколи *собі* фіксується в сполуках із *знай*, така складена частка вказує на перебіг дії всупереч різним перешкодам: *А молоді знай собі голубляться та милуються* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Квантитативний займенниковий прикметник середнього роду *саме* може трансформуватися в частку, яка в контексті функціонує: 1) для виокремлення, більшої конкретизації особи чи предмета, для підсилення ознаки тощо: *Саме цей факт мені хвилює кров* (Ю. Яновський); *– Женю, яка я щаслива... Так, саме щаслива...* (О. Гончар); 2) для уточнення, підсилення обставин часу, місця, способу дії: *Саме перед обідом шасть у хату Василь Невольник* (П. Куліш); *Перевал доведеться брати саме там, у непрохідних лісових хащах* (О. Гончар); 3) для підсилення питальних прономінативних слів, релятив і сполучників: *Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав...* (М. Коцюбинський); *Спитав [Яшко] когось, де саме живе Прокіп Яшиний* (А. Головка). З обмежувальною функцією вживаються частки прикметникового походження *сам, сама* – за значенням близькі до *тільки* (*Хати не було, була сама піч з високим комином серед руїн біля груші* (О. Довженко); *Вчора горіла економія в Гуті... Згоріла, кажуть, доценту: сам попільець* (М. Коцюбинський) або до *навіть* (... не тільки інші, а й сама Касандра зневірилась в Касандрі (Л. Українка). Інколи частки *сам, сама* при словах

один, тільки і простих формах найвищого ступеня порівняння ад'єктивів виступають як підсилювальні, напр: ... і погукує такеньки Галя, наче вона **сама** одна має одвагу поспитати про те, про що всі піклуються (М. Вовчок); – Яка тепер Дума? – Панська. – То слава Богу. – Чому? – Не буде дбати про **саму** тільки голоту (М. Коцюбинський); Легка тому робота і **сама** найважча, **сама** найзабарніша, хто її робить по своїй волі, залюбки (П. Мирний).

Трансформант *тобі* в розмовному мовленні вживається для вираження здивування, роздратування, погрози тощо: – Глянь: як одно **тобі** зерно. Чисте, повне... немолоте б їв (П. Мирний); – Юрій! – гукнув він, лежачи над струмком. – Справжній **тобі** нарзан! (О. Гончар); для підсилення заперечення в заперечних реченнях або протиставлення в реченнях із протиставним значенням, напр.: А у будень, то він **тобі** Не посидить в хаті, Все нишпорить по надвір'ю (Т. Шевченко); Ні душі **тобі** живої! (С. Руданський); Не було ні великого вітру, ні дощу, а так собі щось таке, як не раз буває чоловік: ні він **тобі** добрий, ні він **тобі** злий – не розбереш ніяк (Г. Хоткевич). Іноді, поєднуючись із вигуками, виступає для підсилення вираженого ними значення: – **Ти** дивись, як вірно, – неждано промовив і зітхнув Тимофій, увесь поринувши в пісню (М. Стельмах); – Ох **ти** ж горенько... – і Марко знову вискочив із хати, як на пожежу (Гр. Тютюнник). Є. М. Сидоренко твердить, що прономінативні субстантиви *ти*, *тобі* не підлягають партикуляції. Вони хоч і змінили своє значення, однак не вийшли за рамки займенникових, оскільки зберігають свої морфологічні й синтаксичні властивості [Сидоренко 1990: 130].

У творах художньої літератури (художній) і розмовному мовленні (розмовно-побутовий стиль) часто вживана партикульована форма особового займенникового іменника *я* в давальному безприйменниковому відмінку: Ох ця **мені** молодь (Розм.).

Підлягають партикуляції і займенникові прислівники, які в процесі комунікації набувають додаткових змістових, емоційно-експресивних чи модальних відтінків. Так, із підсилювальним значенням функціонує частка *все*, яка в поєднанні з порівняльним ступенем прикметників і прислівників указує на поступове збільшення вияву дії, якості і т. ін.: *Птиця спускалась усе нижче та нижче* (І. Нечуй-Левицький); *Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою* (М. Коцюбинський); *Все ближче пісня* (П. Тичина), а при поєднанні з дієсловами – на тривалу дію, її повноту та інтенсивність: *А старці наші головами похитують та все муркочуть* (І. Франко).

Досить продуктивними виступають у граматичному ладі сучасної української мови частки, похідні від прономінативних локативних адвербіативів: *куди, де, тут*. Подібно до *все* трансформант *куди* в розмовному й художньому мовленні, взаємодіючи із прикметниками або прислівниками вищого ступеня порівняння, виконує підсилювальну функцію – означає: “значно, незрівнянно, далеко”, напр.: *Терикон стояв зовсім близько, ніби ще одна трибуна, **куди** вища і грандіозніша за споруди стадіону* (В. Собко); *Вона була непоказна собою, маленька, чорнява, зодягнута простенько, .. молодички одягались **куди** вишуканіше* (В. Земляк).

Трапляються в розмовно-побутовому стилі конструкції, у яких *куди* взаємодіє з підсилювальними частками, виражаючи емоційну оцінку висловлення й надаючи словам додаткового відтінку сумніву: ***Куди** йому уже до Риму? Хіба як здохне чорт в рові!* (І. Котляревський); [*Касандра*]: *Не врятував нас Гектор богорівний, **куди** ж сьому лідійцеві!* (Л. Українка); *Стара пані була не що, сумирна собі, – може, тому, що вже блаженка була, .. так **куди** вже бійка! не на умі* (М. Вовчок); *Заїхав [Михайло] якось до матері. І не впізнала. **Куди** ж там – у кожаниці, в кашкеті шкіряному, в чоботях...* (Ю. Збанацький).

Із модальним заперечним значенням функціонує партикульований прислівник *де*, переважно в сполуках із компонентами *та, то, там*, напр.: *Не то розумний – дурень знає..., Як скрізь Ведмідь той мед тягає, Так **де** тобі! І не кажи, – Себе, мов, стережи!* (Л. Глібов); *Питаєте, чи запоміг хто? **Де** там! Глузують іно з Карпа, сміються* (М. Коцюбинський). У складених формах типу *де вже [там, тут, тобі] не..., де ж таки (то) видано, щоб..?* трансформант *де* вживається при запереченні чийогось сумніву, при вираженні обурення, напр.: *– А чи добре знаєш усі лази там до замку? – спитав один. – **Де вже не добре!** як свою кишеню* (Д. Мордовець); *– Дивлюсь – мій Стефанко лежить, як колода спухлий. (Чи баба бреше, чи вона дурна. **Де ж таки видано, щоб** зарізані були від того спухлими?)* (М. Коцюбинський). Сфера поширення подібних конструкцій – розмовне й художнє мовлення.

Відприслівникова частка *тут* уживається для підсилення висловленої думки: *Що **тут** діяти в світі божому?* (М. Коцюбинський); *– **Тут** від свого курія ніяк не видихаємо, так ще й від вас нюхай* (Гр. Тютюнник).

Емоційно-експресивну оцінку висловлення передає деадвербіальна частка *як*, похідна від питально-відносного прислівника: ***Як** тебе на голос не впізнати? Серце, і життя моє, і кров, найсвятіше слово наше – мати,*

рідна земле, правда і любов! (А. Малишко); **Як** мало змінили її ці три роки (Л. Первомайський). За взаємодії з дієслівними предикатами виконує дейктичну функцію (вказує на початок дії), підкреслює раптовість дії, напр.: *А тут грім як заgrimить, і вп'ять земля задрижала; А він як крикне на них* (Г. Квітка-Основ'яненко), а оклично-підсилювальна аналітична частка *як же* передає ще й інтенсивність дії: **Як же зрадувалась стара, зобачивши мене!** (М. Коцюбинський).

Трансформант *так* виражає згоду на якусь дію або підтвердження раніше висловленого (за значенням близький до слів справді авжеж), думок співрозмовника, згоди з ним, напр.: *– Ні, трохи треба подождать. Воно б то так! та от що, брате: Літб не ждуть! літб летять* (Т. Шевченко); *Так ото слухай, скінчу вже в двох словах...* (М. Коцюбинський); може функціонувати як питальна й підсилювальна частка, напр.: *– Так се шлях у Хрумово? – спитав ще раз Михайло* (М. Вовчок); *Ясногорська, захоплена його мужнім вчинком,.. зазирає, вражена, в очі: “Так ось який ти, Маковею!..”* (О. Гончар). Сполука *так і* (ускладнена частка) може вказувати на довготривалість дії, підкреслюючи її повноту та інтенсивність: *Усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова* (М. Коцюбинський). У розмовному стилі, поєднуючись зі словами *от, оце*, партикульований прономінативний адвербіатив передає здивування, захоплення кимось, чимось: *Другий [снаряд] шарахнув у саму дзвіницю, з курявою розломив її надвоє. – Оце так всадив! – в захваті загомоніла молодь* (О. Гончар). Для приблизного позначення виміру в стилі художньої літератури функціонує обмежувальна частка *так* — *Чую, так надвечір, брат іде* (М. Вовчок)....

Таким чином, перехід займенникових слів до часток зумовлюється загальномовними тенденціями: позиційним зміщенням, редукцією компонента-корелята, втратою ними зв'язку з денотатом, анафоричної/катафоричної і генералізуючо-дейктичної функцій, граматичних категорій, здатності структурувати формально-граматичні компоненти речення.

ПРИМІТКИ

1. У дериватології поряд із трансформаційними процесами вирізняють модифікаційні і мутаційні процеси, які протікають як між частинами мови, так і всередині однієї частини мови. Модифікацію кваліфікують як часткову зміну або уточнення семантики вихідного компонента, а мутацію – як виникнення абсолютно нової семантики на базі старої [Dokulil 1962: 29 – 49, 68 – 76].
2. І. Р. Вихованець пропонує розрізняти морфологізовані і неморфологізовані синтаксичні зміни, у свою чергу морфологізовані зміни варто, за його словами, “поділити на два різновиди: а) неповні морфологізовані зміни, які оформляються засобами тієї самої, тобто

вихідної частини мови, або морфологізовані зміни в межах вихідної частини мови, морфологізовані зміни першого (початкового) порядку; б) повні морфологізовані зміни, що оформлюються засобами частини мови, в яку переходить відповідна частина мови, тобто морфологізовані зміни в межах іншої (невихідної) частини мови, зміни другого (завершального) порядку” [Вихованець 1988: 20 – 21].

3. Так, наприклад, транспозиція відмінків в українській мові пов’язана з особливим класом назв граматичної предметності, до якого належать абстрактні іменники-derivати. Як опорні компоненти субстантивних словосполучень, вони з’являються внаслідок синтаксичної деривації присудка, вираженого дієсловом або прикметником [Курилович 1962: 64 – 65; Безпояско 1993: 45].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бабайцева 1971 – Бабайцева В. В. Гибридные слова в системе частей речи // Рус. яз. в шк. – 1971. – № 3. – С. 81 – 83.
- Бабайцева 1973 – Бабайцева В. В. Классификация частей речи с учетом существования гибридных слов // Филол. науки. Вопр. синтаксиса рус. яз. – Тамбов, 1973. – С. 102 – 112.
- Бабайцева 1967 – Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка // Материалы по русско-славянскому языкознанию. – Воронеж, 1967. – № 3. – С. 13 – 23.
- Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Безпояско 1993 – Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
- Виноградов 1986 – Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
- Вихованець 1997 – Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції // Актуальні проблеми граматики: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред.) та інші. – Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 1997. – С. 57 – 60.
- Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
- Мигирин 1971 – Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке. – Бельцы, 1971. – 198 с.
- Курилович 1962 – Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
- РГ 1980 – Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2. – 709 с.
- Сидоренко 1990 – Сидоренко Е. Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – К.; Одесса: Либідь, 1990. – 148 с.
- Слинько 1987 – Слинько І. І. Заперечні генитивні речення // Укр. мовознавство. – 1987. – № 14. – С. 94 – 98.
- Степанов 1981 – Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360 с.
- Теньер 1988 – Теньер Люсьен. Основы структурного синтаксиса: Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
- Шахматов 1941 – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Dokulil 1962 – Dokulil M. Tvoření slov v iel'tině. – Praha: Nakl. Is. akad. vmd., 1962. – Sv. 1. – 263 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, в/о професора кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

ПЕРЕХІДНІСТЬ НА РІВНІ ГОЛОВНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ У СВІТЛІ ГРАМАТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ О. О. ПОТЕБНІ

Богдан Михайлишин (М. Львів)

Розглядаються проблематичні моменти, які можуть виникнути при визначенні головних членів речення, а також підходи до їх кваліфікації на основі граматичної концепції О. О. Потебні.

Some problematic moments, which can occur in defining principle members of the sentence, and approaches in their qualification on the basis of O. O. Potebnia grammatical concept are investigated in the article.

У навчальній практиці кожен із викладачів мови неодноразово потрапляв у ситуацію, коли було складно, а навіть неможливо відповісти на певне запитання конкретно. Це найчастіше виникає у курсі граматики, дещо рідше – лексикології, а також стилістики та пунктуації. Саме ця неоднозначність вносить сум'яття у завершені, як може видатися на перший погляд, поділи й класифікації, яких чи не найбільше знову ж у граматиці. А втім, було б дивно, коли б таких явищ не було; лінгвістика не математика чи подібна точна галузь знань. Сьогодні загальновизнано, що у кожному розділі мовознавства поряд із явищами та фактами, яким властиві чіткі семантико-граматичні параметри, наявні й перехідні (проміжні) явища та факти, природа яких розмита. Тому неоднозначна і на навчальній площині. Це природно і лише підтверджує очевидну думку, що мова була і є багатшою за мовознавство.

На загал перехідність як явище зацікавлює собою мовознавців під двома поглядами. Перший – суто науковий. Тут лінгвісти, зокрема останніх років, а радше десятиліть, одностайні: таке явище існує, воно цілком правомірне, цікаве, хоча поки що досліджене недостатньо. Під

другим, початковим поглядом є підстави говорити про більш строгий і менш строгий підхід у з'ясуванні й оцінці природи подібних явищ. Прихильники першого дотримуються думки, що будь-які мовні факти можна “увібгати” у конкретні класифікаційні рамки; симпатичні ж “м'якшого” підходу кваліфікують кожне конкретне явище не за принципом “або, або”, а за принципом “і це, і те”.

Така науково-навчальна двоякість десь закономірна та виправдана. Вже традиційно склалося – і це теж цілком природно, – що навчальний аспект певного явища є вторинним стосовно наукового. Але саме на авторів навчальної літератури лягає більша відповідальність за трактування тих чи інших перехідних явищ, якщо останні вже згадані. Мушу, однак, констатувати, що цей підстиль наукової літератури таких речей зазвичай “не помічає”, а отже, ніби й немає матеріалу для коментувань і пояснень. Вважаємо, що таке допустимо у підручниках для середньої школи та педучилища. Але у вищому навчальному закладі, зокрема університеті, де кут бачення кожної проблеми повинен бути ширшим, а теоретичний рівень її аналізу глибшим, викладачеві варто мати свій погляд. Зіткнувшись із таким, скажу так, двозначним явищем несподівано, під час, наприклад, синтаксичного аналізу речення, практик мусить приймати певне рішення – спроба обійти мовчанкою такий міцний синтаксичний горішок може бути розцінена студентами як “капітуляція”.

Якщо фігурально, то тут плацдарм для відступу є: у спеціальній, головню навчально-методичній літературі це явище хоча неповно, але все ж описане [Бровко 1991; Мигирин 1971; Христіанінова 1991]. Щоправда, головню на рівні поєднань типу *дим багаття, сон Святослава, цвіт папороті*, де двоякість хитається між означенням і додатком, пор.: *Думки про землю* (про що?/ які?) *будили Маланку по ночах* (М. Коцюбинський). У реченні на зразок *Майдан біля університету був ущерть заповнений студентами* фрагмент *біля університету* можна вважати практично кожним із другорядних членів речення (із певною долею умовності): *майдан який?/ майдан де?/ майдан біля чого?*

На таку неконкретність дослідники звернули увагу давно. Свого часу Л. В. Щерба, даючи оцінку подібним мовним явищам, писав, “що чіткими є лише крайні випадки. Проміжні ж у самому першоджерелі – у свідомості мовців – виявляються невизначеними, такими, що хитаються. Однак саме це невизначене й що хитається повинно найбільше привертати увагу лінгвістів” [Щерба 1958: 35 – 36]. Це підтверджує і вузівська навчальна практика: саме перехідні явища є чи не найцікавішими місцями конструкцій під час синтаксичного аналізу.

Суть синтаксичної перехідності полягає насамперед у розходженні традиційної у межах граматики корелятивності між частинами мови, з одного боку, та членами речення – з другого. Набагато поширенішими є структури, у яких функцію підмета, наприклад, виконують іменники чи інші іменні частини мови, а присудком, відповідно, є дієслова. Під час синтаксичного аналізу така “паритетність” спричинить так звані грамадикалізовані члени речення; практичне заняття, слід чекати, буде щонайменше прісним. Але не завжди члени речення, до того ж не лише головні, є грамадикалізованими. Варто дієслову виконати функцію підмета, а іменникові чи іншій частині мови – присудка, і аудиторії вже цікаво, бо морфолого-синтаксичні кореляти нестандартні, нешкільні.

Історично явище перехідності сягає досить глибоко. У східнослов'янському мовознавстві О. О. Потебня був чи не першим, хто синтетично, теоретично обґрунтовано, із залученням матеріалу різноспоріднених мов систематизував і описав його. У його “Записках по русской грамматике” ... думки про перехідність зосереджені головню у двох параграфах “Введения” та IX та X розділах, відповідно “Трудности при определении предложения и его членов” і “Члены предложения и части речи”. У цих і інших місцях дослідження, описуючи згадуване явище, О. О. Потебня покликається на праці О. Попова, Ф. Міклошича, Ф. І. Булаєва та ін. Окремі їхні думки він поділяє та підтримує, а деякі вважає непереконливими. Спробуємо глянути на явище перехідності в оцінці О. О. Потебні у межах головних членів речення, не претендуючи, звичайно, на вичерпність висвітлення проблеми.

Навчальна синтаксична практика свідчить, що перехідність як мовне явище на рівні головних членів речення проявляє меншу активність і, відповідно, під час аналізу “дошкуляє” менше. Посилаючись на студії своїх попередників, О. О. Потебня стверджував, що розрізнення підмета й присудка – завдання складне. Але це на рівні двоскладних речень. Слід зазначити, що багато місць його праці пронизано тезою про більшу давність імені, аніж дієслова, а це одразу наштовхує на думку про більшу давність односкладних структур. При цьому ім'я мусило зосереджувати в собі предикативність. Учений пояснює таку закономірність образністю мови, саме імені, і це переконує. Образність пов'язую насамперед з наскельними розписами та піктограмами, якими дію чи рух, а процес і поготів, передати було дещо важче, аніж якусь істоту чи певну реалію. Звідси, образність є постійним і найдавнішим супутником думки та мови і зосереджується вона передусім в іменах, якою б примітивною мова первісного, скажімо, суспільства, не була. А вже від імені, очевидно, пішли

дії та якості і, відповідно, слова на означення їх. Імена як словесні ілюстрації, відповідники, наприклад, істот зосереджували, слід вважати, в собі насамперед певні субстанції, як-от звірів, птахів тощо, а відтак дії та якості. Пізніше це пов'язувалося, мабуть, із полюванням, одомашненням тварин, доглядом за ними. А тому такі імена, радше іменники, слід вважати синтетичними судженнями; кожне з них містить назву певної речі, субстанції та водночас її якість чи дію.

Якісно вищою, безперечно, була мова, наприклад, античного світу. В її невербальному, скажімо так, супутникові, як-от скульптурах чи вазопісі, однаково добре зливалися матеріальність, субстанційність, з одного боку, та рух, зусилля – з другого. У рельєфних групах м'язів, динаміці форм, врешті-решт сюжетних сценах із життя древніх, була послідовність дій, процесів, станів, що пов'язані в часі та просторі. А на їх означення, звісна річ, природнішими були дієслова. Складно сказати, де у мові межа субстанційності та динамічності, але у мову, мабуть, вони прийшли саме у такій послідовності. Так чи інакше з моменту свого виникнення субстанційні комплекси почали ділитися на певну річ, матерію, з одного боку, та її якість і дію, з другого. У мові з'являється те, що з часом лінгвісти назвуть аналітичністю. Означення як певною мірою менш вагомий компонент неоднослівної комунікативної одиниці переважно посідає постпозицію. Це стосується навіть присудка як різновиду означення – саме підметового означення. Кожне речення – це комунікативна одиниця, а тому неодмінно має у своєму складі, образно кажучи, предикативну нішу, яка мусить бути заповнена. За відсутністю дієслова цю нішу заповнює означення, набуваючи при цьому предикативності, або ж останню зосереджує в собі тільки ім'я. Слід вважати, що саме така форма предикативності була властива первісним реченням; ранньому етапові розвитку мислення, – узагальнює Ф. М. Березін позицію О. О. Потебні, – була характерна конкретність сприйняття предметів і явищ об'єктивної дійсності, без розчленування її на ознаки та якості [Березин 1984: 84]. О. О. Потебня тут лаконічний і однозначний: початкуві мовні стадії з погляду насамперед частиномовної належності слів були менш чіткими та не настільки контрастними, як її сучасний стан. Наголошуючи, що свого часу різниця між іменем і дієсловом була менш помітною, ніж у сучасних мовах, учений пише: “Ім'я було, так би мовити, набагато предикативнішим: речення зосереджувало в собі менше єдності, яка базувалася на протилежності головних членів, аніж нинішнє” (речення. – Б. М.) (Зап., С. 96) ¹.

Саме однокладні речення (мовознавець використовує термін “одночленні”) О. О. Потебня вважає “первісним виглядом речення” (Зап.,

С. 85) – вони, на думку вченого, передували двоскладним. Переконливим тут, на наш погляд, є наведений О. О. Потебнею аргумент О. Попова “Навряд чи комусь вдасться довести, що, наприклад, при вигляді предмета, який горить, колись кричали: “це є пожежа!” чи “є пожежа!” і потім стали кричати просто “пожежа!” (Зап., С. 85). Питання, вважаємо, і до сьогодні залишається відкритим; потебнянські приклади речень на зразок “пожар”, “пора”, “стыд” і под. настільки односкладні, наскільки й первісні.

Коментуючи таке бачення і власне таку послідовність розвитку речення О. О. Потебнею, Ф. М. Березін зазначає, що “О. О. Потебня виділяє два етапи у розвитку речення: іменний і дієслівний” [Березин 1984: 84]. Перший і, слід вважати, давніший – іменний. Іменники, головню на означення конкретних реалій, були самодостатніми; їх треба було сприймати як констатацію певного явища, субстанції, у яких, якщо образно, присудкова ніша незаміщена, незаповнена. Коли такі структури від цього у чомусь і втрачали, то не в інформативності, а хіба в конкретності. Другий, пізніший етап – дієслівний. Присудкова ніша заповнена, відповідно, дієсловом. Речення набуло вигляду нинішніх двоскладних. Водночас воно стало семантично більш конкретним і граматично стрункішим. Чи не тому у сучасних текстах двоскладних конструкцій більше, ніж односкладних – це наслідок звичайного у межах мови природного добору. У потебнянському розумінні розвитку речення як граматичної одиниці кожна двоскладна структура зберігає рудимент односкладності.

Суттєвою й водночас цікавою особливістю “Записок...” є некатегоричність, м’якість думок О. О. Потебні – він переважно не розставляє усіх крапок над “і”, чим до роздумів заохочує і читача: “Припускаючи одночасне виникнення імені та дієслова і їх протилежності, тим самим визнаємо їх взаємний зв’язок і безпосередню близькість” (Зап., С. 94).

Свідченням синкретизму підмета й присудка є потенційна реконструкція двоскладних структур із окремих різновидів односкладних речень і навпаки. Іншими словами, ту саму конструкцію можна кваліфікувати двояко. Уже згадувалося, що іменники та інші іменні частини мови частіше виконують функцію підмета, хоча можуть бути й присудками; їхня частиномовна належність, отже, не пов’язана лише з одним конкретним членом речення. Так, у структурі на зразок “*Тато!*” єдиний її член одночасно і називає реалію (диференційна ознака підмета), і стверджує її буття (диференційна ознака присудка). За словами В. В. Бабайцевої, “дифузний характер цього члена речення особливо

очевидний на тлі синонімічних конструкцій із диференційною функцією підмета й присудка” [Бабайцева 1975: 145]. Отже, односкладну структуру типу “*Тато!*” можна б розуміти і як *Тато приїхав* і як *Це тато*. Вважаємо, що у першому прикладі *тато* представляє підмет, а в другому – присудок. Сучасна синтаксична література кваліфікує конструкції типу *тато* односкладними іменними реченнями.

Із морфологічного погляду цікавим і неоднозначним є дієприкметник. На ньому заземлюється послідовність виникнення категорійного взаємонакладання та функціонування таких частин мови, як іменник, прикметник і дієслово, взаємопереходи між ними, їх близькість і віддаленість у різні періоди (Зап., С. 94 – 97 та ін.). Достатньо, вважаю, сказати, що у кількох місцях праці О. О. Потебня послуговується найменуванням “имя-причастие” (там же).

Складається враження, що синтаксично “серединнішим” (якщо можна використати такий лінгвістичний оказіоналізм) є речення типу “хорошо”, у межах якого немає ні імені, ні дієслова; прислівник є у певному значенні проміжною між згаданими частиною мови. А ось слова О. О. Потебні, у яких, вважаємо, зосереджена і протилежність, і близькість між іменем і дієсловом: “Прислівники за походженням можуть належати до двох розрядів: 1) відіменні, із зарахуванням відзайменникових, які можуть бути зрозумілими із простого речення, і 2) утворені із присудків, що передбачають сполучення речень” (Зап., С. 125). Другі утворення, на нашу думку, слід пов’язувати із дієсловами. Стосовно перших, то О. О. Потебня підкреслює: “...не можна бути впевненим у тому, що у цих прислівниках не уціліли в інших випадках називні одн. чол. роду” (Зап., С. 126). Із цілої низки прислівників, які аналізує мовознавець (Зап., С. 125 – 126; 174 – 175 та ін.), чи не найпомітнішим є зв’язок із іменниками у прислівниках типу “стрімголов”, “горілиць”, “долілиць” і под. Їх іменникове походження сумнівів не викликає. Більше того, іменники, які лежать в основі цих прислівників, не є у Наз. відмінку однини, а, очевидно, у Род. множини. Відповідно, у Наз. відмінку однини це словоформи *голова* і *лице*. В основі польського прислівника *satoras* (у значенні “без нагляду, без пастуха”) лежить займенник *sat*, який поєднується із відповідною дієслівною формою. Мотивація і цього, і трьох попередніх прислівників достатньо прозора, на відміну, наприклад, від прислівника *пішки*. Лежить на поверхні й значення прислівників на *-о*: *п’яно*, *сильно*, *солоно* і под., у яких наявний зв’язок із іменними частинами мови.

Отже, відтворювані й аналізовані О. О. Потебнею тексти XIV – XVII ст. чи зразки усного мовлення свідчать, слід вважати, про

первинність іменного ладу мови попередніх періодів розвитку. Його особливість збереглася певною мірою і на синтаксичній площині: у функції одного члена речення можуть бути різні частини мови, пор.: *Це завдання було важке* і *Це завдання виконати було важко*. Синтаксичні моделі першого й другого речень суттєво відрізняються, хоча за значенням вони дуже близькі. Напрошується думка, що із занепадом іменного характеру мови періодові дієслівності її синтаксичного ладу передував якийсь серединний, мабуть, короткий етап. Цю думку підтверджує і те, що період “дієслівності” речення О. О. Потебні поділяє на дві частини. З них ранній характерна недостатня синтаксична диференціація службових і повнозначних дієслів (Зап., С. 131) (під службовим, очевидно, слід розуміти дієслівні зв’язки. – Б. М.).

Залишковість, рудиментарність іменного ладу мови відчутна з тих прикладів О. О. Потебні, в яких у функції головних членів є прислівники. До такої думки підводить те, що у функції предиката природнішими є саме іменні частини мови, а не прислівники. Це особливо помітно на матеріалі польської мови, пор.: *On juz nago (нагой, голый) lezy; umarl hetman polny Sieniawski, ktryr juz tez byl choro (больной...); kozacy potlukli cos Turkuw... calo (целые, невредимые) do swych uszli* та под. (Зап., С. 175). Подібна морфолого-синтаксична перехідність проілюстрована прикладами з інших мов, до того ж не лише слов’янських.

У навчальній літературі, наскільки вона нам знайома, оту серединність одно- і двоскладних речень, яка певною мірою ґрунтується на частиномовній належності граматичного центру, згадав Б. М. Кулик. Саме згадав, а не описав, бо параграф “Прислівниковий складений присудок” достоту умістився у кількох рядках [Кулик 1961: 49].

Дослідники наукової спадщини О. О. Потебні зазначають: цей лінгвіст чи не найповніше опрацював саме синтаксичний бік мовної медалі. Що ж стосується власне синтаксичної перехідності, то засадами цього поняття у його праці “Записки по русской грамматике” є такі моменти: речення – це неодмінна двоєдиність морфологічної та синтаксичної категорій і показників. Їх корелятивність є типовою і нетиповою, між якими теж наявні певні перехідні моменти. Це одне. І друге: найсуттєвішим і неминучим компонентом кожного речення є предикат. Предикативність як ядро структури найприродніше в’яжеться із дієсловом – воно фактично присутнє у всіх конструкціях. Перехідність на рівні членів речення, у тому числі й головних, насамперед залежить від рівня типовості морфолого-синтаксичних кореляцій.

ПРИМІТКИ

¹ Так скорочуємо аналізовану працю О.Потебні «Из записок по русской грамматике» [Потебня 1958].

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бабайцева 1975 – Бабайцева В. В. Изучение членов предложения в школе (Пособие для учителя). – М., 1975. – С. 145.
- Березин 1984 – Березин Ф. М. История лингвистических учений. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1984. – С. 84.
- Бровко – Бровко А. С. Трудности синтаксического анализа. Пособие для учителя. – К., 1991.
- Кулик 1961 – Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. – К., 1961. – Ч. II. – С. 49.
- Мигирин – Мигирин В. М. Очерки по теории процессов переходности в русском языке (Учебное пособие для студентов). – Бельцы, 1971
- Потебня 1958 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М., 1958. – Т. I – II. – 536 с.
- Христіанінова 1991 – Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови (Посібник для вчителя). – К., 1991.
- Щерба 1958 – Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – М., 1958. – Т. I. – С. 35 – 36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Богдан Михайлишин – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладного українського мовознавства Львівського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси – проблеми семантики і словотвору.

КОМУНІКАТИВНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НЕВЛАСНЕ ПИТАЛЬНИХ РЕЧЕНЬ

Світлана Шабат (м. Чернівці)

Стаття присвячена кваліфікації невластне питальних речень в комунікативному аспекті і визначення їх комунікативно-функціональних типів.

The article gives the qualification of indirect interrogative questions in the communicative aspect and the definition of their communicative types.

Аналіз речень в комунікативному аспекті дає підстави твердити, що в реальному спілкуванні всі комунікативні типи речень (розповідні, питальні та спонукальні) можуть виражати різноманітну кількість варіацій та відтінків комунікативних намірів у залежності від специфіки конкретної

ситуації мовлення. У традиційній граматиці речення формально поділяють за метою висловлювання на розповідні, питальні та спонукальні. Розвиток теорії мовленнєвих актів (Дж. Остін, Дж. Серль, Г. Грайс та ін.) накреслив перспективи більш глибокого вивчення змістової та функціональної сторони мовних одиниць, заклав основи для комунікативно-прагматичної типології мовленнєвих актів і відповідних їм типів речень.

Структурно-граматична побудова речень питальної модальності визначається комунікативною інтенцією – отримати відповідну інформацію на запит мовця. Між інтенцією та формальною організацією питального речення наявна неоднозначна відповідність, яка пояснює існування синтаксичної омонімії та багатозначності інтеррогативних конструкцій. Комунікативний намір мовця визначає також конотаційне забарвлення питання, передбачає можливу відповідь, оскільки зміст речення деякою мірою залежить від того, яким чином адресат переосмислює інтенцію мовця.

Семантична структура питального речення свідчить про те, що в кожному запитанні є два елементи: 1) те, що відомо; 2) те, що вимагає з'ясування. Ставлячи запитання, мовець виходить з того, що відомо йому, а також з того, що, можливо, відомо і реципієнту, котрий мав би забезпечити адресанта потрібною інформацією. Отже, **пресуппозицію питання** “складають умови, при яких питання може бути використано з метою вимоги інформації” [Саннікова 1975: 26] (Дж. Катц, П. Постал, А. Саннікова). Саме питання, на відміну від судження, не може бути ні істинним, ні хибним, оскільки воно нічого не стверджує і не заперечує, а виражає лише **запит**, пошук, спрямований на з'ясування невідомої властивості чи ознаки предмета. Крім того, в пресуппозицію питання, на наш погляд, входить ряд конотаційних умов, які визначають і функціонально-семантичний зміст питального речення, тобто наявність питально-риторичних речень, питально-спонукальних речень, фактичних питань, дубітативних питань тощо. Однак цього недостатньо для висновку, що наявність певної подібності в плані формально-граматичної будови між питальним і розповідним реченням, як і в плані семантики між питальними і спонукальними реченнями свідчить про ідентичні значення цих структур. Говорячи про семантико-синтаксичну подібність комунікативних типів речення, “не можна змішувати поняття природи будь-якого явища та ефекту, викликаного цим явищем” [Почепцов 1978: 69]. Питальне речення не можна звести ні до розповідного, ні до спонукального типу. Йому властивий свій особливий синтаксичний і семантичний статус.

У системі речень питальної модальності виділяють функціонально-семантичні типи, які об'єднуються на основі первинних і вторинних функцій. Якщо у своїх первинних функціях питання спрямоване на пошуки інформації, на одержання відповіді, то у вторинних функціях воно спрямоване на безпосереднє повідомлення про що-небудь, передачу інформації – завжди емоційно забарвленої [РГ 1980: 394]. Саме первинність і вторинність функції лежить в основі семантичного поділу речень на власне питальні і невластне питальні.

Власне питальні речення характеризуються тим, що мовець, вживаючи їх у певному контексті, має комунікативний намір отримати відповідь, не маючи на думці будь-яких інших модально-інтенційних відтінків. Використання питальних конструкцій для вираження непитальних значень здійснюється на основі нейтралізації питального значення, яке відходить на інший план, оскільки питальні речення можуть використовуватися для вираження широкого діапазону комунікативних функцій. Питальне значення не зникає повністю завдяки тому, що воно закріплено в структурі речення. Розмаїття комунікативних інтенцій настільки багате, що в окремих випадках питальна форма речення виражає не запитання, а ствердження, заперечення, спонукання тощо. Тому ідентифікація та інтерпретація комунікативного наміру стає можливою лише в певному контексті, який є важливим фактором, що розкриває природу мовного явища в плані змісту.

Запит інформації, будучи універсальною комунікативною функцією питального речення, вимагає для своєї реалізації мінімального контексту. Комунікативна мета таких речень виражена настільки однозначно, що неможливо виділити будь-яких інших додаткових відтінків. Невластне питальні речення ж передають експресивне ствердження чи заперечення, спонукання, емоційні нюанси здивування, сумніву, погрози, обурення тощо, для з'ясування семантики яких потрібен широкий контекст, врахування особливостей ситуації мовлення.

Вторинні функції питальних речень пов'язані з вираженням суб'єктивно-модальних значень. У сучасній лінгвістиці виділяються “маркери мовленнєвої імплікації, тобто ті мовні засоби, які допомагають прочитати приховані смисли в непрямих актах мовлення і визначити істинні наміри комунікантів” [Щерба, Боголюбова 1987: 131]. Серед маркерів текстової імплікації виділяються і функціональні типи речень невластне питальної модальності. Такі конструкції можна назвати ще транспозитивними, оскільки структура інтеррогативних речень переміщується в нетипові для них мовленнєві умови.

Ядром семантичної структури власне питальних речень є запит інформації (з'ясовуючі та уточнювальні речення, речення з питальним компонентом та речення без питального компонента), проте на периферії питальних речень з розповідними та спонукальними формуються невідне питальні структури. На наш погляд, систему невідне питальних речень утворюють декілька комунікативно-функціональних типів.

1. **Риторичне запитання** як синкретичний функціональний тип синтаксичних одиниць має диференційні ознаки питальних (зовнішня питальна форма) і розповідних речень (значення повідомлення). Традиційно такі конструкції зараховують до питальних, розглядаючи їх як питальне речення в його вторинній функції, як інтерпретоване вживання питальної форми. Риторичні питальні речення виражають стверджувальне чи заперечне судження і характеризуються як особливий стилістичний прийом, який служить для експресивності та увиразнення висловлювання. На думку В. Горелова, “характерний для риторичного запитання семантичний перехід ствердження в заперечення і заперечення у ствердження проходить за умови особливої емоційної інтонації, яка має значення впевненості у протилежному” [Горелов 1966: 349]. П. Рестан указує, що “специфічність риторичного запитання полягає в тому, що мовець ні про що не запитує; він не шукає ніякої інформації, а сам передає її, завуальовавши в питальну форму” [Рестан 1969: 172]. Значення повідомлення у певних умовах нейтралізує сему питання і реалізується як самостійне значення.

За своєю змістовою специфікою питально-риторичні речення є судженнями, їх питальна форма виражає експресивну констатацію зворотного: позитивна (стверджувальна) форма має заперечний зміст, а негативна (заперечна) форма – стверджувальний, як-от: – *Хіба ж я її в пазуху сховала, чи з'їла, чи що?* (І. Нечуй-Левицький); *Та де не видів?* (І. Синюк); – *І хіба це не чудо, що кожен по-своєму знаходить любов і кожен по-своєму кохає?* (М. Стельмах).

2. **Питально-спонукальне речення** – це невідне питальні висловлювання, в яких на тлі формально-структурної реалізації категорії питальності відбувається формування значення “спонукування”. До основних спонукальних смислів, що передаються реченнями з невідне питальною семантикою, належать прохання, порада, застереження, пропозиція, пом'якшена вимога чи наказ тощо. Формування спонукального змісту в питальному реченні полягає в інтерпретації семантики спонукального і питального речень, зближення яких відбувається в модальному аспекті. У реченнях цієї групи “мова йде про

поєднання двох дій: перформативної дії мовця (його поради, прохання чи пропозиції) і дії, до якої мовець спонукає адресата” [Ярушкіна 1985: 105]. Спонукаючи співбесідника до дії, мовець не має певних прав і може розраховувати тільки на добру волю адресата. Мовець не впевнений, що запропонована дія буде виконана і турбується про переконливість та ввічливість мовного оформлення спонукування, напр.: – *Юрку, як ти смієш гнати її?* (Є. Гуцало); – *І не могла б ти повторити тої пісні?* (О. Кобилянська).

3. **Фатичні питання.** Мовний етикет є лінгвістичною універсалією і становить собою функціонально-семантичне поле ввічливо-доброзичливих одиниць мовного спілкування в ситуаціях привітання, прощання, запрошення тощо. Норми мовленнєвого спілкування відрізняються національною своєрідністю, що обумовлено історичними та культурними особливостями народу, який спілкується даною мовою. Питальні речення мовного етикету утворилися на базі розмовних конструкцій, які не вимагають комбінування і не підлягають членуванню. В їх основі лежить певна модель, специфіка якої полягає в обмеженому фразеологічному словесному наповненні.

Різноманітну групу речень, що виступають у функції етикетних одиниць української мови, становлять і невластиві питальні речення. Пор.: – *Як ся маєте?* (О. Кобилянська); – *Як днюєте?* – *привітав Олекса* (Д. Харов’юк) і *Гетьман встав і підійшов Мотрі настрічу. – Мотре Василю, невже це ви? Невже це дійсно ви, а не видиво моєї уяви, моєї туги за вами?* – *Обома руками взяв її за руки...* – *Лишіть, лишіть, Іване Степановичу, не годиться...* *Хвилювалася. Не могла знайти слів на привітання* (Б. Лепкий).

4. **Контактні питання** ставляться не для того, щоб отримати відповідь від адресата, а для того, щоб привернути увагу та підтримати комунікативний контакт з ним, напр.: – *Чуєш? Я хочу, щоби ти згасила світло і лягла спати* (О. Кобилянська); – *А знаєте, кого ми зустріли сьогодні біля платонові алеї? Угадайте* (О. Олесь); – *Знаєте що?* – *сказав. – Зробіть мені ту ласку і скажіть, кого ви тепер любите, коли вже не любите мене?* (О. Кобилянська).

Компоненти типу “чуєш”, “знаєш”, “знаєте що” деякою мірою втратили своє пряме значення і зблизилися зі вставними конструкціями.

Після висловленого повідомлення, зокрема після спонукування до дії, мовець використовує питальний компонент типу “Чуєш?”, “Розумієш?” у ролі засобів переконання, напр.: – *Ну, так що ж ти пишеш? Може, ти*

поетизуєш? Пауза... – Чуєш? Ти! (О. Кобилянська); – Слухати маєш! Розумієш? (О. Кобилянська). Подібні штампи активізують увагу співрозмовника.

5. **Дубітативні питання** нагадують риторичні. Основна різниця між ними така: “якщо риторичне запитання виражає експресивну констатацію протилежного, то дубітативне питання виражає тільки припущення протилежного. Позитивне за формою дубітативне питання репрезентує припущення заперечної відповіді, заперечне за формою дубітативне питання – припущення ствердної відповіді” [Рестан 1969: 312], напр.: *Студент: Перед нами безліч доріг і ціле життя. Курсистка: А як зіб'єш ноги до дороги? А як сили не стане жити? Студент: Справді (О. Олесь); Чи роки приносять це людині, чи з роками гострішим стає відчуття живого в німій природі? (М. Стельмах).*

6. **Емоційні питання.** Питальні речення можуть мати емоційний характер – виражати різноманітні почуття: здивування, сумнів, радість, осуд, співчуття, обурення, як-от: *Чоловік: Ви знаєте, докторе, ми завтра їдемо в Сан-Ремо! Доктор: Як? (О. Олесь); – Це московські люди не хочуть входити з нами у подружні зв'язки. – Невже ж? (Б. Лепкий); – Ну, я маю на увазі писання. – Справді? (О. Кобилянська).*

7. **Авторизовано-оцінні питання**, які виражають експресивну та оцінну реакцію мовця на попередні вислови реплік діалогу, констатацію факту (– *Та який з того вінок? (Б. Лепкий); неприховане негативне ставлення (– Який тут розум? (Б. Лепкий) і навіть байдужість (... мені що до того, хто ким гелне? (І. Синюк).*

8. **Питання-розмірковування** виражає бажання одержати інформацію про те, що викликає неспокій, небезпеку. Особливо поширені такі конструкції у внутрішніх монологів, невластиві прямій мові, як-от: *Кожна людина приходить на світ з своєю долею. Мені суджене життя. Як же я можу іти проти вироку долі? (І. Вільде); Тяжкий свій хрест мовчки несло жіноцтво у війну. Але навіщо його нести тоді, коли нема в цьому потреби? (М. Стельмах).* Характерною особливістю таких питань-розмірковувань є звернення до Бога: *О господи, коли вже настане мир на цьому світі, а з ним і спокійні ночі для чесних людей? (І. Вільде); – Боженьку ласкавий, чи не причулося їй часом? (І. Вільде).*

9. **Активізуючі питання** як компонент тексту. Вони мають на меті зацікавити мовця, зосередити увагу на тому чи іншому факті, який передуює питальному реченню чи, навпаки, слідує зразу ж після нього у зв'язному мовленні. Напр.: *Не хотів просити помочі у дядька, не хотів і від товаришів нічого, що дістав би від них аж по викликанім у них*

співчуттю. Так що ж? Змінив свої думки? (О. Кобилянська); В людини з роками сивіють очі, а холодний сивий камінь через тисячі літ вбере в себе тепле синьоцвіття. Чи не мудрування? (М. Стельмах).

10. **Фразеологізовані вигуківі питання**, що посилюють актуалізацію попереднього висловлення для сприйняття співрозмовником. Ці структури передбачають погодженість чи незгоду адресата через загальностверджувальну чи загальнозаперечну відповідь, як-от: *Чи лиш в грошах щастє? – А ти як гадав? (І. Діброва); – Де Василь, Зоню? – спитала панна Марія. – Або ж я знаю? (О. Кобилянська).*

Серед фразеологізованих вигуківих питань виділяються мовленнєві акти згоди/незгоди, які відбивають певні ситуації взаємодії комунікантів. Питальні висловлювання цього типу являють собою репліки, в основі яких лежить протиставлення, спрямоване на заперечення чи ствердження певних дій адресата, напр.: *– Так ви можете панувати над собою? – Чому ні? (О. Кобилянська); – Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло! – А чому ж би ні? (О. Кобилянська).*

Отже, аналіз комунікативно-функціональних типів невластивих питальних речень в українській мові показує, що ці мовні конструкції мають широкі емоційно-експресивні виражальні можливості. Невідповідність форми комунікативної інтенції відображається семантико-структурними особливостями. Використання невластивих питальних речень зумовлені особливостями комунікативної ситуації, правилами етикету, мовної поведінки, бажанням чи необхідністю надати мовленню експресивності та виразності, встановленням та підтриманням мовленнєвого контакту. Наявність комунікативно-функціональних типів невластивих питальних речень свідчить про багатство та різноманітність семантичних відтінків та конотаційного забарвлення питальних речень взагалі.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Горелов 1966 – Горелов В. И. О природе риторического вопроса // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1966. – Т. XXV. – Вып. 4. – С. 349.
Почепцов 1978 – Почепцов О. Г. Семантична структура питального речення // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 69.
Рестан 1969 – Рестан П. Синтаксис вопросительного предложения: Общий вопрос. – Oslo – Bergen – Troms: Universitetsforlaget, 1969. – С. 172.
РГ 1980 – Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – С. 394.
Санникова 1975 – Санникова Н. Ф. Пресуппозиция вопросов // Лингвистическая пресуппозиция. – Пятигорск: Пятигорск. гос. пед. ин-т иностр. языков, 1975. – С. 26.

Щерба, Боголюбова 1987 – Щерба Г. М., Боголюбова Л. И. О некоторых функциональных маркерах речевой импликации // Системный и функциональный анализ языка Межвуз. сб. науч. тр. – Рига: Латвийск. гос. ун-т им. П. Стучки, 1987. – С. 131.

Ярушкіна 1985 – Ярушкіна Т. С. Структурно-семантическая характеристика вопросов – побуждений перформативной группы // Вестник Ленингр. ун-та. История, язык, литература. – 1985. – № 16. – Вып. 3. – С. 105.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Шабат – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

СИНТАКСИЧНА ПРИРОДА ГЕНІТИВНИХ ЗАПЕРЕЧНИХ РЕЧЕНЬ

Любов Рабанюк (м. Чернівці)

На основі підходів різних мовознавців до аналізу генітивних речень зроблена спроба з'ясувати синтаксичну природу генітивних заперечних речень.

On the basis of some linguists approaches to genitive sentences analysis there has been made an attempt to clarify syntactical origin of genitive negative sentences.

Генітивні заперечні речення протиставляються стверджувальним. Якщо у стверджувальних генітивних реченнях стверджується те, про що висловлюється в реченні (наявність, буття, існування субстанції), то в заперечних – заперечується будь-яке буття предметів з імпліцитним зазначенням щонайменшої їх кількісної ознаки вияву, пор.: *Людей!* — *Жодної людини!*, *Ні людини!*; *Квітів!* — *Жодних квітів, Аніяких квітів* тощо.

Синтаксична природа заперечних речень, хоч і прямо пов'язана з синтаксичною природою стверджувальних, проте про неї немає, на жаль, достатніх відомостей у мовознавчих працях. Окрім того, заперечні речення як окремий тип синтаксичних структур не всіма граматистами вводилися до класифікації речень взагалі. Однак уже Д. М. Овсянико-Куликовський у “Синтаксисе русского языка” присвячує окрему сторінку характеристиці заперечних речень. Зокрема, вчений зазначає, що “заперечні речення містять заперечну частку *не, ні*, а також наявні звороти

з подвійним запереченням, а саме з займенником *ніхто, ніщо, нічого* чи прислівниками *ніде, ніяк* і под. і заперечною часткою *не*” тощо [Овсянико-Куликовский 1912: 302].

Більш детально розробляє питання про заперечні речення О. М. Пешковський. Зокрема, в окремому розділі своєї праці “Русский синтаксис в научном освещении” він підкреслює формальну тотожність і формальну відмінність структури стверджувального та заперечного речень. “Суть цієї категорії, — зазначає О. М. Пешковський, — з синтаксичного погляду зводиться до того, що зв’язок між тими або іншими двома уявленнями за допомогою цієї категорії усвідомлюється заперечно, тобто усвідомлюється, що такий-то зв’язок, виражений такими-то формами слів і словосполучень, реально не існує [Пешковский 1956: 351].

Цікавим є спостереження вченого, що пізніше лягло в основу поділу речень на загальнозаперечні та частково заперечні. “Категорія заперечення, — на думку О. М. Пешковського, — перебуває у визначеному і дуже своєрідному відношенні до категорії присудковості. Саме лише заперечення, що стоїть біля присудка, робить все висловлювання заперечним, заперечення ж, що знаходиться біля якого-небудь іншого члена речення, не змінює загального стверджувального характеру (смыслу) висловлювання” [Пешковский 1956: 351].

Деякі вчені торкаються питання про заперечний характер речення при аналізі безособових речень. Зокрема, О. О. Шахматов, аналізуючи односкладні безособові речення, звертає увагу на “поєднання безособових форм дієслів буття, існування з родовим відмінком іменників чи займенників-іменників” [Шахматов 1941: 121]. Учений вказує на давній характер таких речень, що вживалися в литовській, готській та інших мовах. На основі цього він робить висновок, що, можливо, саме заперечні речення пов’язані безпосередньо з розвитком безособовості: “Коли замість речення типу *Не был хлеб* з’явилося речення *Не было хлеба*, то відсутність узгодження між попереднім підметом і попереднім присудком спричинила до заміни форми називного відмінка формою родового (в О. О. Шахматова — “родительного отложительного”. — Л. Р.), відомого в заперечних реченнях [Шахматов 1941: 122].

Є. М. Галкіна-Федорук зазначає, що безособові конструкції з дієсловами буття пов’язуються винятково з родовим відмінком. Отже, — резюмує вона, — “Родовий відмінок є конструктивною частиною, що зумовлює безособовість заперечного речення” [СРЯ 1964: 292]. Крім дієслів буття, заперечні безособові речення з родовим відмінком можуть

утворювати дієслова достатку чи повноти з заперечним реченням *не* (*Грошей не вистачає. Не вистачає вміння*), а також особові дієслова, здатні вживатися у значенні безособових при поєднанні з родовим заперечення: *Ни облачка на небе не бродило* [СРЯ 1964: 292].

Про те, що родовий відмінок у безособових бездієслівних заперечних реченнях може самостійно посідати позицію головного члена, говориться в Академічній граматиці білоруської мови: “Головний член безособового заперечного речення виражається і формою родового відмінка іменника (не з слова *няма* чи сполучення *не было*), але з уживанням перед іменником частки *ні*: *Ен быу пануры, маўклівы. Ні слова просьбы, ні слова жалбы* (Я. Кола); *Ніякого самалётнаго гуку, ні знаёмага пошвісту бомб* (М. Лынькоу) [ГБМ 1966: 441].

Щодо синтаксичного статусу і структурної організації цих речень, то їх специфіка зумовлена особливим характером і функціями засобів вираження заперечення. Незалежність цих конструкцій піддавалася сумніву в граматичній традиції. Відсутність *нема* у структурі речення вважалась ознакою неповноти, еліптичності. Протилежний погляд висловив К. Гаузенблас [Hausenblas 58: 25 – 27]. Він вважав, що в реченнях моделі *Ani stopu, Nihde ani clovicka* немає пропуску *nebyti*, що свідчило би про їх еліптичність. Із цією думкою погоджуються Н. Ю. Шведова [Шведова 1967: 3 – 77], П. О. Лекант [Лекант 1966: 134 – 168], Ю. М. Костинський [Костинский 1971].

Отже, чи варто, аналізуючи сучасні мовні факти, ототожнювати їх з явищами, які розвиваються паралельно, незалежно одне від одного? Заперечні конструкції сприймаються тепер як інформативно самостійні в будь-якому контексті і без вставки з “*нема*”. Навпаки, зарахування цього слова до складу іменних генітивних речень порушує їх специфіку, призводить до утворення нової конструкції, яка близька за змістом, але відрізняється граматичною будовою і характером компонентного складу, що в мові має важливе значення.

Продуктивність їх уживання, стилістична специфіка — ось основні ознаки, за якими можна оцінювати заперечні конструкції як явище, хоча і похідне, однак таке, що посідає особливе місце у синтаксичній системі сучасної української мови. Заперечні конструкції *ні/ані + N_{gen}* потрібно розглядати, на наш погляд, виходячи з аналізу самої структури, а не аналізу її історичного типу. Форма родового відмінка іменників, яка граматично незалежна в реченні, посідає незалежну позицію і не виражає об’єктного значення. А це значить, що незалежність родового відмінка у складі

заперечних речень дозволяє віднести ці заперечні конструкції до групи односкладних синтаксичних одиниць іменної будови.

Друга проблема полягає в тому, чи належать досліджувані структури до безособових, чи їх варто виділяти в окремий тип? Відповідь на це запитання пов'язана з визначенням обсягу і змісту граматичної категорії безособовості. Якщо категорію безособовості пов'язувати з відсутністю показника присудковості, то не можна вважати її наявною в односкладних реченнях іменної будови, оскільки вони не вказують на дію, процес або стан, викликаний невідомою або невизначеною причиною, а субстанцією. Генітивні заперечні речення моделі *ні/ані + N_{gen}* поряд з іншими односкладними реченнями не можна кваліфікувати як безособові, оскільки категорії особовості/безособовості визначаються дієслівністю (дієсловом).

Якщо значення синтаксичної категорії особи трактувати ширше, включаючи віднесеність дії чи стану до особи, поряд з іншими категоріями, які входять у загальну для іменника категорію предметності, то в цьому випадку односкладні речення іменної будови увійдуть до числа особових, а коло безособових традиційно замкнеться односкладними дієслівними реченнями, які вказують на дію або стан, але не мають вказівки на суб'єкта, діяча, виконавця цього процесу.

При аналізі синтаксичних явищ у плані синхронії не можна поставити знак рівності між реченнями *Нема ні душі* і *Ні душі*, незважаючи на те, що вони еквівалентні з погляду передачі інформації, мають близькі за змістом повідомлення. Характерною ознакою цих речень є граматична відмінність (різностипність): перше речення — різновид односкладного дієслівного безособового речення з “*нема*”, а друге — різновид односкладних іменних речень з головним членом **у формі родового відмінка іменника**.

Отже, головний член генітивних заперечних речень — незалежний родовий відмінок із компонентом (негатором) запереченням, виражає заперечення об'єктивного значення буттєвості. Наприклад: *Тихо у полі... Ні співу, ні шуму* (О. Олесь). У цих реченнях квантитативний відтінок має “нульове” вираження кількості, підсилене компонентами **жодного, ні одного**.

БІБЛІОГРАФІЯ

ГБМ 1966 — Граматыка беларускай мовы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1966. — Т. 2: Сінтаксіс. — С. 441.

Костинский 1971 — Костинский Ю. М. Генитивные субъектные конструкции в современном русском языке // Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1971. — 18 с.

Лекант 1966 – Лекант П. А. Система именных односоставных предложений в современном русском языке // Уч. зап. МОПИ им. Н. К. Крупской. – Т. 163. – 1966. – С. 134 – 168.

Овсяннико-Куликовский 1912 – Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – Вып. 2. – М., 1912. – С. 302.

Пешковский 1956 – Пешковский А. М. Русский язык в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – С. 351.

СРЯ 1964 – Современный русский язык: Синтаксис / Под ред. Е. М. Галкиной-Федорук. – М.: Высшая школа, 1952-1964. – Ч. 2: Морфология. Синтаксис, 1964. – С. 292.

Шахматов 1941 – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – С. 121.

Шведова 1967 – Шведова Н. Ю. Парадигматика простого предложения в современном русском языке: Опыт типологии // Русский язык. – М.: Наука, 1967. – С. 3 – 77.

Hausenblas 1958 – Hausenblas K. Vyvoi pshedmetoveno genetivu v iel'fine. – Praha, 1958. – S. 25 – 27.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Любов Рабанюк – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми семантики і словотвору.

АВТОРИЗАЦІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Алла Агафонова (м. Чернівці)

Стаття присвячена проблемам вивчення засобів вираження авторизації та авторизованих конструкцій як елементів семантичної структури речення.

The article is devoted to the problems of study of authorization and authorized construction means of expression as of semantic sentence structure elements.

Вивчення мовленнєвої діяльності передбачає опрацювання складних проблем взаємодії мови, мислення та дійсності. До числа явищ, що виникають на перетині цих трьох сфер, відноситься явище авторизованого значення, яке передається різноманітними синтаксичними побудовами. Явище авторизації привертало увагу багатьох дослідників, зокрема вчених цікавило питання про авторизацію як елемент семантичної структури речення. Так, за визначенням Г. О. Золотової, авторизованими є конструкції, в яких поєднуються відомості про предикативну ознаку та її

носія з відображенням характеру сприйняття цієї ознаки автором висловлення, суб'єктом-мовцем [Золотова 1973: 430].

Явище, назване Золотовою авторизацією, збігається з теорією “третього синтаксичного плану”, виділеного чеським мовознавцем І. Польдауфом на матеріалі чеської та англійської мов. Учений зазначає, що “можна розцінювати структурно обов'язкові частини пропозиції як компоненти першого плану і необов'язкові доповнення цих частин як компоненти другого плану” [Poldauf 1963: 135 – 146]. Третій синтаксичний план, за І. Польдауфом, виражає відношення змісту речей “до людського індивідуума і його специфічних властивостей сприйняття, судження та оцінювання” [Poldauf 1963: 135 – 146]. У третьому синтаксичному плані вчений об'єднує інтелектуальну оцінку, а також різноманітні явища, пов'язані з вираженням модальних та емоційно-експресивних відношень.

Суть авторизації полягає в тому, що різноманітними способами у речення, яке містить інформацію про об'єктивну дійсність, вводиться другий структурно-семантичний план, що вказує на суб'єкт, автора сприйняття, констатації чи оцінки явищ дійсності, а подекуди і на характер сприйняття.

Авторизація – це передусім оцінка повідомлюваного з боку мовця-автора. Поняття авторизації та оцінки суміжні, взаємодоповнювані, проте не тотожні. Авторизація, тобто суб'єктивне сприйняття навколишнього світу мовцем та реалізація його у мовленнєвій діяльності, тлумачиться як різновид прагматичних значень, що нашаровується на основний зміст речення.

Явище авторизації пов'язане з оцінною семантикою, яка залежить від особистих уподобань індивідуума, тобто є суб'єктивними. Роль автора у творенні конкретного висловлення, як і роль людського фактора у структуруванні тексту зв'язного мовлення взагалі надзвичайно велика, тим більше, якщо автор – художник слова: тобто своє ставлення до дійсності він виражає через власне “я”, збагачуючи висловлення художньо-естетичним баченням.

В основі авторизованої модальності лежить формула **С n О**, де **С** – суб'єкт авторизації, **О** – об'єкт авторизації, **n** – авторизоване (оцінне) ставлення. Отже, основними елементами авторизованої модальної рамки є її суб'єкт, об'єкт, зв'язані авторизованим предикатом. У мовленні **n** може бути представлено досить різноманітно, як словами (добрий, поганий, подобатися, поважати, засуджувати і т. ін.), так і семантикою висловлювання в цілому.

Суб'єктом авторизації є особа чи соціум, з погляду якої дається суб'єктивна оцінка, характеристика; суб'єктом-авторизатором є сам автор висловлення. Назвемо таку авторизацію **прямою**. Семантика прямої авторизації – це виражена імпліцитно оцінка, яку можемо характеризувати в такий спосіб: “як вважає автор”, “як уявляє автор”, “в уяві автора”, “таким (такою, такими) бачить об'єкт (об'єкти) автор”, “у сприйнятті автора”, “так це сприймає автор”, “так це оцінює автор” тощо. Наприклад: *А по-моєму, в нього є тільки зуби, ікла, це звичайний собі динозавр культивної доби* (О. Гончар); *Отсей брак локального колориту я вважаю важним доказом того, що повість “Наймичка” написана була перед поемою* (І. Франко); *А я все-таки не вважаю нашої літератури за жебракчу* (Л. Українка); *Ніколи не мала тебе за боягуза* (І. Вільде).

Другий тип авторизації – **непряма** авторизація, виражена експліцитно, тобто суб'єктом-авторизатором є не автор висловлення, а особа, про яку йдеться, напр.: *Анрі-Жак енергійно, так йому здалося, підвернув до стовпа з дороговказом...* (Ю. Мушкетик); *По думці етимологів, фонетика стала вже не тільки джерелом атеїзму, соціалізму і т. ін., але також розсадником усякої демократії* (І. Франко).

Речення, ускладнені авторизацією (як прямою, так і непрямою), мають вказівку на автора, яка виражається різними побудовами:

1) прийменниково-відмінковою формою *для* + Род. в., напр.: *Геньо був для мене усім, усім* (О. Кобилянська); *Для них (старшокласників) капітан Дорошенко – людина завидної долі...* (О. Гончар);

2) давальним відмінком, як-от: *Ніщо мені так не пахне, як той степ* (О. Гончар); *Йому ця ніч була добра* (О. Кобилянська).

Авторизація з кваліфікуючим суб'єктом-підметом чи додатком у формі давального відмінка здійснюється за допомогою дієслів сприймання та називання типу “йому здається...”, “він називає...”. Наприклад: *Дивно, але він здався мені смішним* (О. Кобилянська); *та він (Орест) однаково назвав її (медсестру) подумки “сердитою”, це чомусь втішило* (Ю. Мушкетик). Трапляється також авторизація з кваліфікуючим суб'єктом при дієсловах, синонімічних до “називати” типу “іменувати”, “величати”, напр.: *Св. Чех величає Колара як першого будителя слов'ян “від Уралу до Шумаву”* (І. Франко).

Виявляємо авторизацію з суб'єктом сприймання і при дієсловах “почувати”, “являти”, “вбачати”, як-от: *Тут я почувуюся на місці* (Ю. Мушкетик); *Традиційна основа вбачає в писанках щось зовсім інше, ніж символ муки і воскресіння Христа* (І. Франко); *Я читаю менше і вчу Сяська, уявляю себе “господинею дому”* (О. Кобилянська).

Авторизація вияву, у якій беруть участь дієслова типу “виявляти”, найчастіше є непрямою. Оцінка, яка констатується автором, приписується суб’єкту-підмету, як-от: *Коли я закохуюсь у когось, він виявляється боягузом, а мені таких не треба* (О. Кобилянська); *Він виявився п’яницею, та таким, що п’є без просипу* (О. Гончар); *І в доповідях п. Пшесмицький виявив себе більше поетом, ніж критиком* (І. Франко).

Допоміжними засобами вираження авторизації є:

1) оцінні іменники та оцінно-характеризуючі прикметники, як-от: *Приїздив Густі, огидний блазень* (О. Кобилянська); *Що за ледащо мій Охрім!* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Ох, комік цей Цюпа, просто кишки можна порвати* (Ю. Яновський); *Везун ти* (Ю. Мушкетик);

2) фразеологічні словосполучення: *Ваша Маша не дуже красива, але до чорта симпатична* (Ю. Яновський); *За тих кілька днів, що я була в Димці, я зійшла на пси* (О. Кобилянська); *Пустоцвіт сам, і робота твоя пуста! Гріш ціна такій роботі!* (О. Гончар);

3) надзвичайно поширеними у сучасній українській мові є порівняння, які вказують на суб’єктивне, образне сприйняття події, явища навколишнього світу. Порівняння як логічний акт ґрунтується на загальній основі зіставлюваних явищ навколишньої дійсності. Використовуються порівняння для надання мові емоційності, виразності, для влучного і яскравого відтворення емоцій людини з найрізноманітнішими відтінками.

У художньому мовленні досить поширене сполучникове порівняння. Порівняльні сполучники утворюють чималу системну сполучникову групу: *як, ніби, наче, мов, гей, гейби, що*. Наприклад: *Всі як рожі, як лелії, як брильянти блискавіють, всі як зорі золотії, всі як метеори тії, жаром очі прискавіють* (В. Пачовський); *(Тоня) Налита, туга, мов вишня* (О. Гончар); *По вечорам, після страшенно гарячих днів, на небі спалахують зірничі, немов тії блискавки* (Л. Українка).

Серед безсполучникових порівняльних конструкцій виділяється так званий “орудний порівняння”, який досить поширений в українській мові: *І падає сонце направо й наліво верткою, мигливою блискавкою* (І. Драч); *Мої сльози, мої перли цюрком полилися* (В. Пачовський).

У художньому мовленні спостерігається також і заперечно-протиставне метафоричне порівняння, яке функціонує у реченнях з двома однорідними присудками, коли перший з них заперечний і є прямою назвою предмета, а другий, стверджувальний, є порівняльною метафоричною назвою предмета, напр.: *Це вже не люди, а купа самогубців* (М. Стельмах); *Ой, не любка то, а мрія, така чиста, як лелія...* (В. Пачовський);

4) різного роду повтори: *Нині він мені дуже-дуже подобався* (О. Кобилянська); *У нас за хатою ніяка кропива не росте, тільки квіти різні-прерізні* (Ю. Яновський);

5) яскравим показником авторизації є так звані засоби афектації (вигуки, підсилювальні частки тощо): *Бр, які холодні (руки)* (Ю. Яновський); *Ой, що за стиль!* (І. Вільде); *Марнотратство яке на світі, ох, яке марнотратство* (О. Гончар).

Авторизованими конструкціями в сучасній українській мові є насамперед іменні двоскладні речення, основним граматичним значенням яких є предикативне відношення “суб’єкт – ознака”. Більшість іменних двоскладних речень наочно підтверджують ту особливість мови, що вона є не лише засобом відображення дійсності, а й несе на собі відбиток суб’єктивного сприймання людиною предметів і явищ навколишнього світу, які вона наділяє своїми характеристиками [Гуйванюк 1990]. Суб’єкт у іменних двоскладних реченнях характеризується мовцем через його власне сприймання чи оцінювання. Такі висловлення набувають виразного афористичного характеру, напр.: *Надія – це отрута, спокуса* (О. Кобилянська). Окремі авторизовані висловлення побудовані на таких стилістичних прийомах, як оксюморон, метафора, порівняння тощо: *Це буде моя солодка помста* (О. Кобилянська); *О! та баба ж козир була!* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Тоня стала для нього понад усе* (О. Гончар); *Руки мої – вони були золоті* (Ю. Яновський); *От я пеньок* (Ю. Мушкетик); *Колодязь цей – моя радість, небо – моя світлиця* (О. Гончар).

Спеціалізованими авторизованими конструкціями є структурно-семантичний різновид односкладних (номінативних) речень. Позицію авторизованого компонента в них посідає емоційно-експресивна іменникова синтаксема, доповнена частками, вигуками у супроводі відповідної інтонації. Напр.: *Нікчемна, нічого не варта жалюгідна втіха* (О. Кобилянська); *Що за егоїст поганий* (І. Вільде); *Яка краса!* (О. Гончар). Деякі оцінки мають значення, протилежне буквальному змісту лексем, що входять до складу висловлення, тобто мають іронічний характер, як-от: *Гарна мені воля!* (О. Кобилянська).

В окремий різновид номінативних речень можна виділити емоційно-оцінні речення, головний член яких є назвою внутрішнього емоційного чи інтелектуального стану суб’єкта: *Жах. Я сивію від цієї думки* (О. Кобилянська).

Спеціалізованими авторизованими конструкціями української мови є речення, ускладнені звертаннями, які надзвичайно широко та різноманітно представлені у художньому мовленні. Учені зазначають, що звертання властива різноманітність стилістичних функцій, тобто, крім функції

називання особи, до якої звернене мовлення, звертання можуть бути спрямовані і на те, щоб викликати у читача певне ставлення до особи, тобто воно “може характеризувати цю особу, виражати певне суб’єктивне ставлення до неї того, хто говорить” [Кулик 1951: 168]. Авторизація звертальних компонентів полягає у лексичному, зокрема переносному значенні слова, яким виражається звертання, у назвах з суфіксами суб’єктивної оцінки, у поширювачах означального типу (в основному епітетах) та апозитивного типу (прикладках); посилюють авторизацію повторення кличних відмінків чи ускладнення вигуками. Наприклад: *Зеглере, Ернсте, милий упертий леве, чи чуєш?* (О. Кобилянська); *О, Фенечко, голубочко, мені страшно* (Ю. Мушкетик); *Ах, ти, ябедко!* (Ю. Яновський).

Серед авторизованих конструкцій нерідко трапляються авторизовані складні речення, при побудові яких використовуються різноманітні авторизуючі елементи, а саме: оцінні іменники, епітети, авторизовані дієслова. Суб’єктом-авторизатором у них виступає не автор висловлення, а особа, яка є підметом у реченні, напр.: *Тутешні люди кажуть, що я надзвичайно симпатична* (О. Кобилянська); *Мама кажуть, що я терпляча* (Ю. Яновський); *Всі чомусь вважають, що він чоловік дуже твердий, кремінний, впертий* (Ю. Мушкетик).

Найчастіше трапляються складнопідрядні речення з’ясувального типу, авторизованим компонентом в яких виступає головна предикативна частина. У реченнях цього типу оцінюються ситуації, явища, предмети. Оцінним значенням наділені в них предикативні центри: **добре, погано, правильно, цінно, біда, молодець, щастя** тощо, напр.: *Мені дуже прикро, що я відчула до нього симпатію* (О. Кобилянська); *Погано, що пропадаю від спекоти* (Л. Українка); *Як добре, що ти приїхав* (О. Гончар); *Наше щастя, що не влучив* (Ю. Яновський).

БІБЛІОГРАФІЯ

Гуйванюк 1990 – Гуйванюк Н. В. Авторизація і каузація як засоби ускладнення іменних речень у мові творів Кобилянської // 50 років возз’єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР: Тези допов. конф. – Чернівці, 1990.

Золотова 1973 – Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – С. 430.

Кулик 1951 – Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951. – С. 168.

Poldauf 1963 – Poldauf I. Treti syntaktiska rovina // Philologica pragensia. – 1963. – № 2. – С. 135 – 146.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Алла Агафонова – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

РЕПЕРТУАР ЧАСОВИХ ФОРМ СИНТАКСИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ДІЄСЛІВНОГО РЕЧЕННЯ

Тетяна Романюк (м. Чернівці)

У статті аналізується синтаксична парадигма дієслівного речення з погляду репрезентації у ньому певних часових форм, і зокрема плюсквамперфекта.

The author analyzes syntactic paradigm of verb sentence from the angle of representation of some tense forms in it, Past Perfect in particular.

Поняття парадигми міцно утвердилося на всіх мовних рівнях, поширилося й на найвищий – синтаксичний. Однак ще багато питань, що стосуються парадигми в синтаксисі, потребують корекції її остаточного розв’язання. Зокрема, у лінгвістів немає спільного погляду на те, що входить у поняття граматичної парадигми в синтаксисі. Дискусійним залишається питання про склад граматичних категорій, парадигматично суттєвих для речення. Потребує також уточнення питання про репертуар форм речення, що складають його парадигму. Поки що остаточно не визначено набір індикативних та ірреальних форм речення. Спірним залишається, наприклад, питання про належність до синтаксичного індикатива форми давноминулого часу.

Погляди мовознавців на статус плюсквамперфекта в системі часових форм сучасної мови іноді розходяться до діаметрально протилежних. Модест Левицький називав цю форму “клейнодом рідної мови” і обстоював її право на самостійне функціонування. Інші ж мовознавці взагалі не згадують плюсквамперфект у системі часової парадигми.

На більшу поширеність форм давноминулого часу в українській мові, порівняно з іншими слов’янськими мовами, звертає увагу В. М. Русанівський. Як зазначає автор, у старій українській мові протиставлення перфектних і неперфектних дій було яскраво вираженим і втілювалося, з одного боку, у формах перфекта, з другого, – у формах

давні минулого часу. За плюсквамперфектними конструкціями закріплювалося певне значення. Хоча В. М. Русанівський це значення вважає неспіввідносним з моментом мовлення, на відміну від перфектного, однак наголошує на необхідності вважати його “окремим виявом граматичної категорії часу” [Русанівський 1959: 85 – 88].

І. І. Слинько визначає часову парадигму речення як чотиричленну, зараховуючи до неї і форму плюсквамперфекта, яку вважає не варіантом минулого часу, а окремою формою, що має особливе значення – відносний минулий і може вживатися не тільки в складному реченні, а й самостійно в простому [Слинько 1978: 24].

Питання про статус плюсквамперфекта в сучасних слов’янських мовах, – на думку Ю. В. Мельника, – це предмет окремого, цікавого й перспективного дослідження, що заслуговує на уважне вивчення його на базі не лише діалектного, а й літературного матеріалу, а також з погляду стилістики тексту [Мельник 1996: 30].

Протилежного погляду дотримується І. М. Керницький, вважаючи, що форми давні минулого часу вже мають тенденцію до занепаду і можуть замінюватися звичайними формами минулого часу [Керницький 1959: 105 – 107].

На нашу думку, форма давні минулого часу повинна посісти в синтаксичному індикативі самостійне місце. Плюсквамперфект, хоча і є стилістично маркованим, має спеціальний засіб вираження, на відміну від форм з релятивним значенням. Крім того, на його основі твориться форма минулого умовного, що свідчить про самостійний характер плюсквамперфекта, наприклад: *Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала, що загине – Була б не пустила* (Т. Шевченко).

Власне часові значення дієслова є визначальними в оформленні часової перспективи речення як однієї із сторін його зовнішньо-синтаксичної структури. Так, О. С. Мельничук характеризує основну лінію розвитку часового оформлення речень в історії слов’янських мов як процес поступового становлення власне часових форм дієслова [Мельничук 1966: 114].

Оскільки граматичні ознаки дієслова, як відомо, є визначальними при формоутворенні речень, у тому числі й тих, що не мають у своєму складі цієї частини мови, то можна припустити певну специфічність парадигмоутворення речень саме дієслівного типу, зумовлену наявністю в них дієслова, а у зв’язку з цим і більшою потенцією вербальних рефлексій. Такою особливістю парадигми дієслівних речень ми вважаємо наявність в індикативі речень цього типу форми давні минулого часу, яка поряд з іншими часовими формами становить варіант, що зберігає

тотожність денотативної ситуації інваріанта, і різниться як граматичним значенням, так і формальним показником – дієсловом *бути* в службовому значенні. Крім того, форма давноминулого часу поширюється на більшість речень дієслівного типу, що теж відповідає принципу граматичної категорії [Ломтев 1961: 32].

Видо-часова форма дієслова, будучи одним із засобів вираження синтаксичного часу, виступає як організуючий центр дієслівного речення, а синтаксичний час – це категорія рівня речення. У видо-часовій формі дієслова, що розглядається в складі речення, синтаксичний час, як категорія рівня речення, набуває найбільш яскравого вираження. Це спостерігається передусім на прикладі широкого кола часових значень (перфектного, аористичного, імперфектного), що виникають у видо-часовій формі дієслова на рівні речення. “Показово, – зазначає О. М. Прокопович, – що ряд часових значень може бути взаємопов’язаний не тільки з певними структурно-семантичними групами дієслів, а й з певними структурно-семантичними типами речень [Прокопович 1982: 24] (підкреслення наше. – Т. Р.).

Таким чином, видо-часова форма дієслова, а отже й плюсквамперфект, може розглядатися як засіб вираження синтаксичного часу, тобто як одиниця рівня речення, як одна з індикативних форм синтаксичної парадигми дієслівних речень.

Плюсквамперфектне значення може бути позначене на умовній часовій осі, що теж, на нашу думку, є свідченням рівноправності цієї часової форми серед індикативних форм речення. Значення давноминулого часу співвідноситься з моментом мовлення, але не безпосередньо, а через відношення до іншого часового значення – перфектного.

Як показує досліджуваний матеріал, названа часова форма представлена в мові художніх та публіцистичних творів не поодинокими випадками, наприклад: *Я зовсім засмутивсь був* (В. Підмогильний); *Ліпше я була б поїхала в Німеччину на каторгу* (Б. Харчук); *А над цим дорінником сидів був щось місяців чотири* (Г. Хоткевич); *Явдоха ворухнулася була щось відповісти* (О. Ільченко); *Усе це незвично ускладнило було й драматизувало позицію дотодішніх кумирів молодії поетичної хвилі* (І. Дзюба); *Професор В. Григорович ще в 1848 р. висловив був думку, що євангеліє і псалтир [...] були написані глаголицею* (А. Москаленко).

Досить поширеним є вживання плюскваперфектних форм у розмовному мовленні, наприклад: *Він приїхав був на один день. Ми були б повідомили, якби дізнались про це раніше. Я прийшов був, але їх вже не застав. Його підлікували були, але згодом хвороба знову почала прогресувати.*

Отже, ми вважаємо, що є достатньо підстав вважати форму давноминулого часу однією з варіантних часових форм синтаксичного індикатива речень дієслівного типу. Як справедливо зауважує Т. П. Ломтев: “Не бажання дослідника визначає включення чи не включення певної лінгвістичної одиниці в дану парадигму, а принцип, що лежить в основі цієї категорії” [Ломтев 1972: 52]. Тобто граматична категорія повинна охоплювати сукупність форм і мати систему протиставлень, що й робить можливим включення форми плюсквамперфекта в систему часових форм дієслівних речень, адже форма давноминулого часу входить у систему формальних та семантичних протиставлень часових форм, а її значення може бути позначено на часовій осі стосовно моменту мовлення через її відношення до дії минулого часу.

Таким чином, часова парадигма простого речення з дієслівним присудком в українській мові чотиричленна:

Синтаксичний індикатив

Теп. час	<i>Мати підробляє уроками малювання</i> (В. Коротич).
Мин. час	<i>Мати підробляла уроками малювання.</i>
Давномин. час	<i>Мати підробляла була уроками малювання.</i>
Майб. час	<i>Мати підроблятиме уроками малювання.</i>

БІБЛІОГРАФІЯ

- Керницький І. М. Из спостережень над формами давноминулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках // Дослідження і матеріали з української мови. – Т. 1. – К., 1959. – С. 95 – 107.
- Мельник Ю. В. Давноминутий час: проблема та гіпотези // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 30.
- Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966. – С. 114.
- Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории. – М., 1972. – С. 52.
- Ломтев Т. П. Природа синтаксических явлений // НДВШ. – 1961. – № 3. – С. 32.
- Прокопович Е. Н. Глагол в предложении: семантика и стилистика видо-временных форм. – М., 1982. – С. 24.
- Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII ст. – К., 1959. – С. 85 – 88.
- Слинько І. І. Парадигматика простого речення української мови // Мовознавство. – 1978. – № 3. – С. 24.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Романюк – аспірантка кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

НЕОДНОСЛІВНІ РІЗНОСТРУКТУРНІ ПОЄДНАННЯ ЯК ІЛЮСТРАЦІЇ ЛЕКСИКАЛІЗОВАНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

Богдан Михайлишин (м. Львів)

У статті розглядається проблема кваліфікації неоднослівних різноструктурних поєднань, з'ясовується їх природа і функціональні особливості.

The author investigates the problem of qualification of non-monoword units of different structures and clarifies their origin and functional peculiarities.

Вузьким місцем сучасних досліджень, присвячених неоднослівним поєднанням, принаймні складеним термінам і власним назвам, є недостатня увага до з'ясування їх суті та природи. Не сприяє цьому і неуніфікованість лінгвістичної термінології; поки що ризиковано однозначно окреслити значення термінів “стійкі словосполучення” чи “лексикалізовані словосполучення”. Студії мовознавців і власні спостереження дають підстави твердити: фразеологічні одиниці (далі ФО) та терміносполучення (далі ТС), а також неоднослівні власні назви (далі ВН) є неоднаковими за своїм лінгвістичним статусом і природою мовними одиницями. Дошкуляє така неуніфікованість сталих комплексів і навчальній практиці, зокрема вузівській. Це особливо помітно при вивченні більшості тем синтаксису простого речення.

За глибиною теоретичних положень, повнотою граматичного та лексикографічного опрацювання, за внутрішньою систематизованістю ономастикон, вважаємо, дещо поступається рівневі дослідження загальної лексики, у тому числі фразеології та термінології. Складені ВН зафіксовані у багатьох словниках. Свого роду історико-мовознавчим порубіжжям є історичні словники – праці, які потребують копіткої та тривалої роботи дуже кваліфікованих лексикографів. Таким є і “Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” у двох томах (К.: Наук. думка, 1977 – 1978; далі – Словник), у якому, за словами Р. Керсти, ВН чимало: “У реєстрі Словника широко представлені власні географічні та особові назви. Як стійкі словосполучення представлена також мікротопонімія пам'яток староукраїнської мови XIV – XV ст.” [Керста 1995: 30].

За переконаннями дослідників, передусім такі мовно-історичні комплекси серед інших, більш чи менш подібних мовних одиниць

“становлять підклас загальної категорії – категорії культурних форм” [Бок 1975: 383]. Нам видається, що В. Матезіус мав на увазі передусім неоднослівний ономастикон, який зосереджує в собі два найважливіших напрями лінгвістичних студій, коли писав про “вивчення засобів і способів називання окремих елементів дійсності та вивчення засобів і способів об’єднання цих називань у речення в межах тієї чи іншої конкретної ситуації” [Матезіус 1967: 228].

Неоднослівні ВН ілюструють функціональну природу кожного лінгвального явища. Ідучи від мовлення до мови, вони відтак стають об’єктом вивчення мовознавства як синтетична лінгвістична двоєдиність: за словами згаданого вже В. Матезіуса, функціональна ономотологія чи функціональний синтаксис. Поєднання на зразок *аскакъ-темиръ*, *бахлоучи великъ*, *бѣлая орда*, *великий криховъ*, *великоє князство литовское*, *велик день*, *короуна кролевства полского*, *малая быстриця*, *марковъ ставъ*, *соухая камениця*, *стоуденая топлиця*, *чорнй пѣсок* і подібні, використані у Словнику для позначення різних субстанцій – від держав до грошових одиниць. Сучасному дослідникові ці назви-реаліоніми цікаві зусібич: за класифікацією реалій, на позначення яких вони використані, походженням і графікою, частиномовною належністю компонентів, розрядами та написанням прикметників, що переважно посідають препозицію стосовно іменників, синтаксичними моделями, прямим та переносним значенням компонентів і под. Ми ставимо своїм завданням аргументувати думку, що зафіксовані у Словнику ВН, як і подібні неоднослівні поєднання, є типовими представниками лексикалізованих сполук – поєднань, безсумнівно, цікавих, але поки що вивчених недостатньо.

Наведені ВН – а їх, за нашими підрахунками, майже сто – немає підстав ототожнювати ні з ФО, ні з ТС у сучасному розумінні останніх. Так, ВН зафіксовані у Словнику, та й інших пам’ятках і сучасних працях, від принаймні більшої частини ФО відрізняє те, що значення складених ВН можна вивести зі значень їхніх компонентів; з ними порівняно легко можна впоратися при передачі їх іноземними мовами; ономасіологічною базою ВН є не настільки сильне переосмислення, як це має місце у виникненні ФО, до того ж не лише т. зв. ідіом (*валаамова ослиця*, *накивати п’ятами*, *спіймати облизня*, *тримати камінь за пазухою* та под.). Помітно уніфікованішими є і синтаксичні моделі ВН, а їхній функціонально-стильовий і стилістичний діапазон порівняно з ФО є суттєво вужчим.

В. Матезіус, безсумнівно, мав на увазі і ВН, коли свого часу писав, що “функціональна ономотологія вивчає інвентар мовних найменувань

(називань у найширшому сенсі цього слова) та використання їх у конкретних висловленнях” [Матезиус 1967:229].

Якщо б укладачі Словника вважали подібні словосполучення фраземами, то останнім, судячи з передмови, мав би передувати ромб (◇). Не є вони і термінами, природа та принцип подачі яких у Словнику інші. ВН, вважаємо, є відмінними від згаданих поєднань комплексами. Укладачі у Передмові кваліфікують їх, тобто ВН, ось як: це “лексикалізовані та стійкі словосполучення” і вони “розташовані відповідно до значень слова” слід, вважати, одного із членів словосполучення.

Усіх їх – ФО, ТС, ВН та інші – можна б об’єднати назвою “стійкі словосполучення”. Одразу ж зазначимо, що цей термін маловживаний, неуніфікований і навіть розмитий, а у спеціальній літературі його радше згадують, аніж використовують. Правомірність цієї позиції підтверджена, на нашу думку, тезою Л. Щерби, який свого часу писав, “що чіткими є лише крайні випадки. Проміжні ж у своєму першоджерелі – у свідомості мовців – виявляються невизначеними, такими, що хитаються. Однак саме це невизначене й що хитається повинно найбільше привертати увагу лінгвістів” [Щерба 1958: 35 – 36].

Особливих труднощів не викличе необхідність висвітлити статус і природу ФО; більш-менш повно представлена специфіка ТС; при потребі можна довідатися, чим же і в мові, і в мовознавстві є, наприклад, штампи, прагматичні ідіоми, граматикалізовані словосполучення тощо. Складніше з т. зв. лексикалізованими, до яких і зараховуємо неоднослівні ВН.

З певною долею умовності стійкі та лексикалізовані словосполучення можна ототожнювати; усе залежить від міри конвенціональності, з якою підходити до розуміння й зіставлення цих мовознавчих понять і, відповідно, мовних одиниць. На нашу думку, “стійке словосполучення” представляє дуже широке лінгвістичне поняття і є гіперонімом щодо усіх перелічених вище поєднань: ФО, ТС, ВН й ін.

Лексикалізація як мовне явище – ровесниця усіх стійких словосполучень; як мовознавчому ж явищу їй немає і половини століття. В опрацьованій літературі цей термін з’являється лише у 50-их роках. Перші спроби його систематизації належать В. Перетрухину; щоправда, навчальний характер його дослідження не дав мовознавцеві змоги заглибитися у суть цього явища. Ознайомившись зі студіями своїх попередників – Р. Будагова, Л. Булаховського, О. Реформатського та ін., автор доходить цікавого та дуже важливого висновку: термін “лексикалізація” використовують на означення процесуальності, а не

результативності, коли ідеться про стійкі словосполучення. Це радше перетворення вільних словосполучень у стійкі, пор.: “У процесі історичного розвитку мови окремі сполучення слів перетворюються у застигли форми, члени яких втрачають колишню лексичну та синтаксичну самостійність” [Перетрухин 1968: 164]. Аби збагнути думку автора до кінця, цитату варто продовжити: “Відношення між членами таких сполучень вивітрюються (? – Б. М.), а самі сполучення лексикалізуються, стають одиницями лексичної системи мови” [Перетрухин 1968: 165]. Лексикалізація у розумінні В. Перетрухіна – це процес, а отже, явище тривале у часі. Саме діахронність є визначальною у виникненні та закріпленні у лексичному складі мов стійких сполучень слів, відокремленні їх від вільних поєднань і певною мірою у неоднаковій концентрації стійкості, властивих кожному із типів таких одиниць, пор.: “Основні типи фразеологізмів (хоча не лише. – Б. М.) – це разом з тим і основні віхи на історичному шляху лексикалізації вільних сполучень слів. Межі між типами фразеологізмів історично рухомі. Зі збільшенням ступеня лексикалізації сполучення все далі просуваються шляхом перетворення його в ідіому” [Перетрухин 1968: 166]. Цю думку вважаємо цілком слушною.

Щоправда, лексикалізацію розуміють і практикують значно ширше. Так, О. Кузнецова пов’язує її з фонетичними процесами. Авторка доводить, що лексикалізація власне фонологічних явищ уможливує розрізнення слів, переважно однокоренових [Кузнецова 1975: 111 – 117]. Як на мене, приклади та теоретичні положення авторки не зовсім переконливі.

Грунтовно як для навчальної літератури пояснює лексикалізацію згаданий уже О. Реформатський. Він виводить значення цього старогрецького за походженням слова у його мовознавчому, насамперед лексикологічному значенні від німецького *lexikalisieren* – “перетворювати в одне слово”. Звідси, лексикалізованими є словосполучення, які “мовби намагаються стати одним словом, однією лексемою, хоча й не втратили іще форми словосполучення” [Реформатський 1955: 90]. Дуже вдалим прикладом лексикалізованого словосполучення, до того ж власне лексикалізованого, яке “не прибилося” до жодного іншого берега стійкості, є *железная дорога*. Йому, безсумнівно, властива певна стійкість порівняно з поєднанням на зразок *металева лавка* (*залізна лавка*, *лавка із заліза* чи под.). Варто у *железной дороге* щось змінити, як зникне цілісне значення цього словосполучення. Звідси, резюмує мовознавець, “*железная дорога* – невилічне, лексикалізоване словосполучення, де *дорога*

– не *дорога*, а *железная* – не *железная*... [Реформатский 1955: 91]. Правомірним, продовжує автор, є словосполучення на зразок “*построить деревянную железную дорогу*”, коли мова заходить про гру дітей. Це щось подібне до словосполучень на зразок *червоне чорнило, рожсєва білизна, чорна білка* та под. [Реформатский 1955: 91]. Як видно із подальших прикладів, О. Реформатський вважає лексикалізованими словосполученнями такі класичні, якщо так можна, ФО, як *бить баклуши, валять дурака, точить лясы* й под. Більшість мовознавців останні словосполучення та подібні до них кваліфікує ідіомами, значення компонентів яких не становлять їх суми. В основі подібної спільності, нерозкладності, невивідності, немотивованості та под. лежить образність: *в сорочці народитися, собаку з їсти, теревені правити; набить руку, не видно ни зги, ума не приложу* тощо. Ці та подібні поєднання, кожне з яких у сучасних мовах є відповідником одного поняття, свого часу пройшли етап лексикалізації, себто становлення себе як словесного відповідника зазвичай одного поняття. Характеризуючи ідіому як неоднослівну мовну одиницю, О. Реформатський і ін. зазначають, що вона конкретна, іноді алогічна, експресивна, містить у собі не менше позамовного, властивого конкретній нації, аніж мовного, а тому важка для перекладу [Реформатский 1955: 95].

Експресивність побудована на тропічності – явищі, широко розповсюджене в усіх мовах, яке суттєво збагачує словниковий склад і семантико-зображальні можливості кожної з них. Найбільша густина переносності – саме в ідіомах. Не випадково, вважаємо, Л. Булаховський пише у своїх “Нарисах...” про ідіоми у 31-му параграфі – “Переносне вживання слів”. Розпочавши пояснення зі слів типу *осередок* (у знач. “група особливо свідомих чи цілковито відданих справі однодумців”), *зміна* (у знач. “молоде покоління”), *ясла* (у знач. “дитячий садок” і под.), він далі веде, що поєднання двох чи більше слів – це не завжди сума їхніх значень на зразок *дерев’яний + стіл = дерев’яний стіл*. Іноді вони витворюють нову якість, як-от *garde-corps* – *поручні* (дослівно “бережи тіло”), *sage-femme* – *акушерка* (дослівно “розумна жінка”), *tire-bouchon* – *штопор* (дослівно “тягни корок”) та ін. [Булаховский 1955: 79]

Не менш переконливі приклади для унаочнення цього явища у французькій мові ввів у своє дослідження Ш. Баллі [Балли 1961].

На матеріалі німецької мови це підтвердив Г. Пауль: *der Hals der Flasche* – *шийка* (букв. горло) *пляшки*, *das Haupt der Werschwurung* – *глава* (букв. голова) *змови*, *ein Zweig des Geschlechtes* – *нащадок* (букв. гілка) *роду* та ін. [Пауль 1961: 113]. Описане явище є за своєю суттю пе-

реосмисленням значення слова і властиве багатьом мовам. Переосмислення ж частини слова, якщо ідеться про композити, найбільшою мірою характерне німецькій мові: *Erdapfel* – картопля (букв. “земляне яблуко”, як, до речі, у французькій – *pomme de terre*), *Apfelwein* – сидр (букв. “яблучне вино”), *Seehund* – тюлень (букв. “морська собака”) та под. [Пауль 1961: 113]. “Можливість виникнення таких найменувань, – пояснює Г. Пауль, – зумовлена частковим збігом уявлень, які формують зміст складного слова та його другого члена. Означення, яке міститься у першому члені, спричиняє нас брати зміст другого члена не в повному обсязі” [Пауль 1961: 113]. З прикладів, які наводить Г. Пауль, цього не видно, себто ці та подібні поєднання слів автор аналізує синтаксично, але, думаю, він мав на увазі саме це – ці словесні комплекси виконують функцію одного члена речення, пор. : “Слово може позбутися частини свого змісту ще й тому, що ця частина повторно виражається у синтаксичному сполученні, у яке входить це слово” [Пауль 1961: 111]. Наведені та подібні словосполучення безсумнівно лексикалізовані і тут важко якось конкретно дозувати чи бодай визначати долю, відсоток стійкості, властивий кожному типові поєднань слів – більш важливо, що вона взагалі є. Це спостереження підтверджує думка Ш. Баллі: “Звичайно, немає ніякої чіткої межі між тим і іншим типом словосполучень – це цілком природно витікає з усього викладеного вище, зокрема із міркувань стосовно різного ступеня спаяності фразеологічних зворотів” [Баллі 1961: 113].

Ще суттєвіша доля тропічності, очевидно, у більших за обсягом словосполучень, як-от: *dormir sur les deux oreilles* – “спати на два вуха”, себто міцно; *éprouver le parti de quelqu'un* – “приєднатися до чиєїсь думки”, себто, якщо дослівно, “одружитися з чиєюсь думкою”, *etre dans ses petits souliers* – “бути в своїх маленьких туфлях”, себто в скрутному становищі та ін. Ось як пояснює Л. Булаховський велику кількість ідіом у, наприклад, французькій мові: “У мові з бідною системою словотворчих засобів, на зразок французької, творча фантазія буває звичайно спрямована на відшукування свіжих, яскравих метафор, на кумедні слова-найменування, скомбіновані з окремих слів, на дотепні анекдоти тощо, і це безмежне поле творчості достатньою мірою компенсує французам у їхній мовній практиці “сухість” їх морфологічної системи” [Булаховський 1955: 79]. Описував Л. Булаховський не що інше, як лексикалізацію, не використавши жодного разу цього терміна.

Можна вважати, що в екс-вітчизняній практиці 50 – 60 років сформувалося поняття лексикалізації завдяки дослідженням з фразеології.

Підтверджує це міркування, на мою думку, ось що: Є. Кротевич і Н. Родзевич ввели у реєстр свого “Словника лінгвістичних термінів” найменування **лексикалізоване словосполучення**, але тлумачили його в іншій словниковій статті – **фразеологічна одиниця**. Пояснюю це тим, що укладачі словника вважали наведені терміни синонімами, з яких другий був уживаніший, аніж перший. Ось що вони писали у Передмові: “Для ряду лінгвістичних понять існує по кілька термінів (напр. *вибухові приголосні*, *змичні приголосні*). Всі вони ввійшли в реєстр, але тлумачення дано тільки при одному з них” [Кротевич, Родзевич 1957: 235]. Нічого дивного тут немає – того часу термін не належав до загальноновживаних. Ним не послуговувалися у своїх працях В. Виноградов чи Б. Ларін і ін., – а саме вони задавали тон у колишній радянській фразеології. Описуючи явище лексикалізації як результат фразеологізації, вони упускали процес його становлення.

Не можемо, на жаль, достеменно проаналізувати місце цього терміна в оригіналі “Словника лінгвістичних термінів” Ж. Марузо, але в його російському перекладі **лексикализация** подана не на місці реєстрового слова, хоча й набрана відповідним шрифтом. Вона є у складі словникової статті з реєстровим словом **лексический** – “**лексикализация** (lexicalisation) элемента есть включение его в состав словаря”, – а відтак тлумачення цього терміна подане у вигляді примітки редактора, себто О. Реформатського. Її оформлено як покликання і, відповідно, у кінці сторінки набрано петитом: “**лексикалізація** – це перетворення вільного словосполучення у зв’язане, що є одним членом речення і яке виражає одне поняття, що не рівне сумі значень окремих слів (*железная дорога, попасть впросак, спустя рукава* и т. п.) [Марузо 1960: 146]. Цитуємо за Ж. Марузо, хоча наведені слова належать науковому редакторові Словника – ці неоднакові за природою приклади уже фігурували біля прізвища О. Реформатського.

Набагато пізніше, через 25 років, згадуваний термін з’явився у російському та українському термінологічних словниках, укладачі яких тлумачать його уже двома словниковими статтями. У Д. Розенталя та М. Теленкової читаємо: “лексикалізоване сполучення. Сполучення слів, яке є еквівалентом слова (див. лексикалізація)” [Розенталь, Теленкова 1985: 118]. І відповідно, “**лексикалізація**”. Перетворення сполучення слів у стійке словосполучення, яке функціонує в мові у ролі еквівалента окремого слова. *Железная дорога, белый гриб, заработная плата, красная смородина*” [Розенталь, Теленкова 1985: 118].

Два реєстрових слова, одне із яких прикметник, використали і українські лексикографи, пор.: “**лексикалізація**, лексикализация. Пе-

ретворення елементів мови (морфеми, словоформи чи словосполучення) в окреме повнозначне слово чи стійке словосполучення, що функціонує в мові як еквівалент окремого слова: *білий ведмідь, Дошка пошани, заробітна плата* [Ганич, Олійник 1985: 119].

Звідси, “**лексикалізований**, лексикализованный, прикм. до лексикалізація. Лексикалізоване сполучення – сполучення слів, що виступає як еквівалент слова: *дитячий садок, легка промисловість* [Ганич, Олійник 1985: 119]. Слід підкреслити, що, крім наведеного унаочнення лексикалізації, укладачі Словника ілюструють її такими прикладами, що у навчальній практиці частіше представляють неморфологічні способи словотворення: “Наслідком лексикалізації є перетворення на прислівники форм непрямих відмінків з прийменниками чи без них: *вниз, догори, на добраніч, гуртом, миттю*” [Ганич, Олійник 1985: 119]. Навмисно утримаємося від коментування цих прикладів – тут поділяти чи не поділяти чийсь погляд можна лише тоді, коли обрана широта розуміння лексикалізації.

Не менший, хоча інший за типом значення та міцністю спайки компонентів масив неоднослівних поєднань представляють складені терміни – найменування на означення певних наукових понять конкретних галузей знань. Найсуттєвішою його відмінністю від ідіом є, як вважають, відсутність образності, пор.: “Термін в ідеалі максимально абстрактний, однозначний, стоїть поза експресією, міжнародний, логічний і систематичний” [Реформатський 1955: 93]. Мусимо визнати, що таким теоретиками-термінологами воліли б бачити спеціальне найменування в ідеалі – насправді ж воно подібне на вільне словосполучення: *акомодація ока, акордна система оплати (праці), аномалія магнітна, батьківська рослина, бенгальський вогонь, бізань-щогла, бронзовий вік, важка атлетика, велика гомінкова (гомількова) кістка, геометрія різального інструмента, лейденська банка* тощо.

Окрім ідіом і термінів, лексикалізація представлена ще одним типом стійких поєднань слів, які, безсумнівно, є цільними словесними комплексами. Їхній зв’язок із поняттями слабший, аніж у ідіом, пор.: *абсолютна більшість, абсолютна вологість повітря, батьківський комітет, батько-мати, вахтовий журнал, випустити (звільнити) з-під варту, петрові батогви, центр ваги* та под. Свого часу О. Реформатський про такі поєднання слів, маючи на увазі власне їхню серединність між ідіомами та терміносполученнями, писав так: “Між цими полюсами розташована інша лексика (слід розуміти, неоднослівні лексичні комплекси. – Б. М.), що живить як термінний, так і ідіомний сектор словника” [Реформатський 1955: 95]. Саме останню групу поєднань ми б

вважали лексикалізованими словосполученнями – вони відсутні у фразеологічних і термінологічних словниках, а у тлумачному Словникові української мови зафіксовані без жодних ремарок. Окремі з них ризикну кваліфікувати навіть напівтермінами: *батьківський комітет, ватманський папір, вахтовий журнал*. Щоправда, через певний час ці та подібні поєднання можуть набути у стійкості настільки, щоб принаймні “юридично” перейти у “вагову категорію” фразем, а навіть ідіом або ж повноправно представляти якусь терміногрупу. Отже, це лексикалізовані словосполучення хіба поки що, та й більше *de jure*, аніж *de facto*.

Таким чином, усім етапам розвитку кожної мови властиве збагачення й ускладнення її лексико-семантичної структури внаслідок лінгвокреативних актів, до яких належить і лексикалізація. Наведені та подібні сталі словосполучення містять різну міру стійкості, під якою у сучасній лінгвістиці розуміють текстову відтворюваність словосполучень “у готовому вигляді”, наявність їх у словниках і довідниках, до того ж у функції реєстрових номінацій, особливості, а навіть важкість перекладу іншими мовами, уживаність у текстах лише відповідних стилів тощо.

Сказане дає підстави для таких висновків:

- лексикалізація вивчена явно недостатньо; у розумінні її природи та статусу більше дискусійного, аніж безсумнівного;
- лексикалізацію, виходячи із досліджень, слід пов’язувати із виникненням та становленням сталих словосполучень, які відтак представляють якусь конкретну групу останніх, головню ФО та ТС. Переважна більшість неоднослівних ВН залишається лише лексикалізованими словосполученнями.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Балли 1961 – Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
- Бок 1975 – Бок Ф. К. Структура общества и структура языка // Новое в лингвистике. 1975. – Вып. 7. – С. 383.
- Булаховский 1955 – Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Вища шк., 1955. – С. 79.
- Ганич, Олійник 1985 – Ганич Д. Г., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища шк., 1985. – С. 119.
- Керста 1995 – Керста Р. Й. Питання ономастики у науковій спадщині Л. Гумецької // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 30.
- Кротевич, Родзевич 1957 – Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: АН УРСР, 1957. – 235 с.
- Кузнецов 1975 – Кузнецова О. Д. О понятии лексикализации. Лексикализация фонетических явлений в говорах // Вопр. языкознания. – 1975. – № 2. – С. 111 – 117.

- Марузо 1960 – Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1960. – С. 146.
- Матезиус 1967 – Матезиус В. О системном грамматическом анализе // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 228.
- Пауль 1957 – Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – С. 113
- Петрухин 1968 – Перетрухин В. И. Введение в языкознание. Курс лекций. – Белгород, 1968. – С. 164.
- Реформатский 1955 – Реформатский А. А. Введение в языкознание. – М.: Учпедгиз, 1955. – С. 90.
- Щерба 1958 – Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. – М., 1958. – Т. I, II. – С. 35 – 36.
- Розенталь 1985 – Розенталь Д., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя — М.: Просвещение, 1985. – С. 118.

ПРИМІТКИ

¹ Не скажу, що стаття В.Матезіуса присвячена саме згаданій стійкості – праця є радше ілюстрацією необхідності аналізувати кожне явище широким фронтом, принаймі дбаючи про переконливе та наочне тло для свого матеріалу.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Богдан Михайлишин – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладного українського мовознавства Львівського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси – проблеми семантики і словотвору.

КАТЕГОРІЯ НАПІВПРЕДИКАТИВНОСТІ

Іван Вихованець (м. Київ)

Стаття присвячена визначенню категорії напівпредикативності як обов'язкової граматичної категорії синтаксично ускладнених речень з відокремленими членами, а також з'ясовано співвідношення її з категорією предикативності.

The article is devoted to the definition of the semi-predicativity category as of the principle grammatical category of syntactically complicated sentences with detached elements and to its interrelationship with the category of predicativity.

Питання про сукупність і характер синтаксичних категорій належить до найскладніших і не розв'язаних і дотепер питань синтаксичної теорії. Його складність полягає передусім у тому, що синтаксичні категорії, по-перше, відбивають сутність різних аспектів цих одиниць, по-друге, стосуються різних аспектів цих одиниць і, по-третє, перебувають у

взаємодії та взаємних нашаруваннях. З-поміж синтаксичних категорій вирізняються величини перехідного типу, які тісно пов'язані з базовими категоріями і водночас виявляють граматичну своєрідність або й похідність. Одну з таких, недостатньо вивчених, категорій становить категорія напівпредикативності.

Категорія в синтаксисі – це деяка ознака, яку покладено в основу класифікації сукупності однорідних синтаксичних одиниць. Члени виділюваних категорійних класів характеризуються тим самим змістом відповідної ознаки. Категорія напівпредикативності вказує на зв'язок із базовою реченнєвою категорією – категорією предикативності – і (що особливо показово) становить визначальну характеристику комунікативно окресленого різновиду простого ускладненого речення – конструкцій із відокремленими членами. Через те з'ясовувати природу напівпредикативності потрібно на тлі категорії предикативності та у стосунку до відповідних структур простого ускладненого речення.

Спочатку розглянемо питання про співвідношення категорій напівпредикативності і предикативності. Вже в самій назві першої недвозначно вказано на її неповний, згорнутий вияв порівняно з категорією предикативності. Предикативність же – синтаксична категорія, яка передає функціональну специфіку речення як основної синтаксичної одиниці, визначальна реченнєва ознака, що перетворює синтаксичну конструкцію на одиницю повідомлення, а отже, уможливорює вираження стосунку речення до дійсності, актуалізує цей стосунок у плані категорійних значень часу і модальності. Характерну ознаку предикативності становить її вираження за допомогою морфологічних форм дієслова, які функціонують у позиції присудка (двоскладне речення) або недиференційованого головного члена (односкладне речення). На противагу предикативності напівпредикативність позбавлена виразних морфологічних показників і виявляється в комплексі морфолого-синтаксичних ознак. Вона якоюсь мірою збігається з предикативністю, але – на відміну від останньої – не утворює речення. Напівпредикативність – це не самостійна категорія речення, а тому обов'язково передбачає у внутрішній структурі простого ускладненого речення наявність власне предикативності, тобто структурну схему з власне предикативним відношенням, у поєднанні з якою може функціонувати напівпредикативна частина речення. Напівпредикативність виникає тоді, коли мовець безпосередньо в реченні-висловленні формує зв'язок між предметом мовлення та його ознакою (предикатом). Будь-який різновид предикативності полягає в актуалізації ознаки, її проекції на фрагмент дійсності, на

момент мовлення. У структурах напівпредикативності виявляються в різний спосіб ознаки часу й модальності, а також суб'єктивно-модальні значення, що засвідчують позицію мовця. Водночас категорія напівпредикативності виразно виокремлюється стосовно власне предикативності, яка постає як формальна і семантична властивість речення, його конститутивна ознака, що формує речення як предикативну одиницю. Синтаксична ж конструкція пов'язана з категорією напівпредикативності, самостійною предикативною одиницею не виступає, а набуває синтаксичного статусу частини простого ускладненого речення лише за наявності категорії власне предикативності.

Із проблемою різновидів предикативності (власне-предикативності і напівпредикативності) пов'язують різні вияви цієї синтаксичної категорії, її неоднакові ступені. Ще О.О.Потебня зазначав, що "якщо взяти *Vb. finitum* – присудок за одиницю для вимірювання предикативності, то виявиться, що одні члени простого речення більше наближаються до цієї ознаки, інші менше" [Потебня 1958: 123]. Напівпредикативність становить своєрідну периферію предикативності як сукупної категорії з усіма її різновидами. Ознаками напівпредикативності є додаткове повідомлення, синтаксична розчленованість, окремішність, відносна автономність, що досягаються за допомогою інтонації, відокремлення. Синтаксична розчленованість, значення ознаки, приписуваної предметові в акті комунікації і тому пов'язаної з модально-часовим планом, споріднює якоюсь мірою напівпредикативне відношення з предикативним. Від власне предикативності напівпредикативність відрізняється граматичною формою і значенням. Вона не має синтаксичного часу і модальності як морфологічно виражених категорій, що формують граматичну структуру, здатну виконувати функцію комунікативної одиниці. Категорія напівпредикативності формує тільки певну (напівпредикативну) частину простого ускладненого речення, а не речення як основну синтаксичну одиницю.

Об'єднання власне предикативності і напівпредикативності у структурі простого ускладненого речення формує особливий різновид поліпредикативності [Загнітко 1996: 48 – 49]. Г.О.Золотова також називає речення, до складу якого входить напівпредикативний компонент, поліпредикативним. Або предикативно конденсованим [Золотова 1982: 184]. Основною ж формою вираження поліпредикативності є, звичайно, складне речення, у якому вона набуває експліцитного вияву.

У сучасній українській літературній мові категорію напівпредикативності здебільшого виражають напівпредикативні відокремлені звороти. Це синтаксичні сполуки дієприслівників, дієприкметників,

прикметників та інших форм із залежними від них словами у структурі простого ускладненого речення, які виражають додаткове повідомлення і набувають за допомогою відокремлення синтаксичної автономності і комунікативної значущості. Найпоширенішими різновидами напівпредикативних зворотів є дієприслівникові звороти, дієприкметникові звороти і прикметникові звороти, напр.: *Полохаючи темну зграю, живе́ть для людського добра!* (М. Рильський); *Як сірничок, припалений від сонця, день спалахнув, обвуглився, погас* (Л. Костенко); *Не одна там народилася дума, **повна щастя**, ніжності, журби* (М. Рильський). У типових виявах напівпредикативні звороти є трансформами підрядних частин складнопідрядного речення, на що вказують тотожні семантико-синтаксичні функції цих конструкцій – обставинні (часові, причинові, умовні та ін.) та означальні. Унаслідок трансформації предикативності однієї з підрядних частин стає напівпредикативністю напівпредикативного звороту, пор.: *Та він, **пересиливши втому**, коня підкликає з туману* (А. Малишко) ← *Та він, **коли пересилив втому**, коня підкликає з туману*. Найближче до реченнєвої схеми стоять дієприслівникові звороти, опорні дієприслівники яких можуть утворюватися від дієслівних форм теперішнього та минулого часу, найвиразніше зберігають особливості дієслівного керування і значеннєві зв'язки з суб'єктною синтаксемою простого ускладненого речення в позиції підмета. Напівпредикативні відокремлені звороти варто кваліфікувати не як звичайні обставини, означення тощо, а як напівпредикативні комплексні члени речення [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994: 326].

Отже, напівпредикативність – синтаксична категорія простого ускладненого речення, яка вказує на додаткове повідомлення і здебільшого передається дієприслівниковими, дієприкметниковими і прикметниковими зворотами в поєднанні зі змістовим та інтонаційним їхнім вираженням – відокремленням. У напівпредикативних конструкціях нейтралізовано з морфологічного погляду самостійне вираження власне предикативних категорій часу і модальності, граматичні значення яких тут визначаються на тлі основної предикативності простого ускладненого речення. Напівпредикативність набула характерних формальних ознак, зокрема наявності опорних дієприслівників, дієприкметників і прикметників у напівпредикативних зворотах, інтонації відокремлення, синтаксичної автономності.

БІБЛІОГРАФІЯ

Золотова 1982 – Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – С. 184.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994 – Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – С. 326.

Потебня 1958 – Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1 – 2. – С. 123.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Іван Вихованець – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, Інститут української мови НАН України.

Наукові інтереси – функціональна граматика.

АКЦЕНТОВАНІ ОЗНАКИ ЛОКАТИВІВ

Катерина Городенська (м. Київ)

На основі базових синтаксем із локативним значенням аналізуються можливості афіксального словотворення субстантивних локативів, дериваційні процеси, які відбуваються при цьому та їх акцентовані ознаки.

On the basis of the main syntaxemes with locative meaning the author analyzes possibilities of substantive locatives affix word-formation, derivative processes and their features and characteristics.

На противагу традиційному афіксальному словотворенню, яке визначає дериваційні процеси як умотивоване поєднання твірної основи і словотворчого форманта, семантичний синтаксис представляє їх як взаємодію предикатного і непередикатних компонентів семантичного елементарного речення в певній семантико-синтаксичній непередикатній позиції іншого речення [Городенська 1994: 22]. Дериваційний процес починається саме з переведення базового семантичного елементарного речення у відповідну семантико-синтаксичну позицію [Вихованець 1988: 133].

Іменникові деривати української мови формуються у трьох основних семантико-синтаксичних позиціях непередикатних компонентів – суб'єктній, інструментальній та локативній.

Іменники, сформовані в семантико-синтаксичній локативній позиції речення, розрізняються за акцентованим компонентом базового семантично елементарного речення, що виконує роль їхньої кореневої морфеми, та словотворчими суфіксами, які реалізують семантико-синтаксичну функцію локатива. Так, зокрема, іменник *пекарня* є наслідком згортання семантично елементарного речення *Там люди печуть в*

семантико-синтаксичній позиції локатива, де воно розчленувалося на означуваний компонент *там* (місце) й означальний компонент *де люди печуть*, пор. семантично складне речення: *Печі є там* (місце), *де люди печуть*. Акцентування зазнав предикат дії *печуть*, який і сформував кореневу морфему іменника *пекарня*. Локативну семантико-синтаксичну функцію означуваного компонента реалізував суфікс **-арн'-**, який вказує на місце (приміщення) вияву вираженої дієсловом дії.

Іменник *сунічник* так само постав внаслідок згортання в семантико-синтаксичній позиції локатива семантично елементарного речення *Там* (місце) *є* (ростуть) *суніці*. Відмінним у цьому дериваційному процесі є те, що у групі означення розчленованої позиції локатива семантично складного речення (пор.: *Жінки сиділи там* (біля того місця), *де є* (ростуть) *суніці*) акцентування зазнав суб'єкт локативного стану *суніці*, який і сформував кореневу морфему іменника *сунічник*. Семантико-синтаксичну функцію локатива втілює суфікс **-ник-**, який визначає частину простору (ділянку), на якій локалізується щось, переважно рослини, кущі та дерева.

Акцентування можуть зазнавати компоненти із функціями дії, стану, суб'єкта локативного стану та об'єкта дії. Залежно від цього виділяються локативи з акцентованою предикатною ознакою та локативи з акцентованою непередикатною ознакою.

Локативи з акцентованою предикатною ознакою в сучасній українській мові становлять більшість. З-поміж предикатів базових семантично елементарних речень послідовніше й активніше зазнають акцентування предикати дії. У ролі кореневої морфеми таких локативів найширше представлена лексико-семантична група дієслів із значенням конкретної фізичної дії. Ці дієслова передають різні виробничі процеси, пов'язані з виготовленням, створенням чого-небудь. З такими дієслівними коренями поєднується відповідний набір словотворчих суфіксів – виразників семантико-синтаксичної функції локатива. Основними з них є суфікси **-н'-** / **-льн'-**, **-арн'-** та **-ищ-**. Перші два конкретизують локативне значення як “приміщення, споруда, будівля тощо”, де виконується, здійснюється актуалізована фізична дія, пор.: *пральня* – там (приміщення), де перуть; *лікарня* – там (приміщення), де лікують; *друкарня* – там (приміщення), де друкують.

Дієслова інших лексико-семантичних груп у ролі кореневої морфеми локативів із суфіксом **-н'-** / **-льн'-** представлені обмежено, пор.: *читальня*, *вітальня*, *їдальня*, *роздягальня*, *умивальня*, *курильня* і под.

Суфікс **-ищ-** свою локативну функцію з дієслівними коренями на позначення дії виконує обмеженіше і в іншій значеннєвій реалізації, а

саме як “частину простору, в якому локалізується дія”, пор.: *пасовище* – там (частина простору), де пасуть (худобу); *стрільбище* – там (частина простору), де стріляють; *звалище* – там (частина простору), де скидають сміття, непотріб.

До неосновних питомих українських словотворчих суфіксів — виразників семантико-синтаксичної функції локатива з дієслівними коренями на позначення дії — належать суфікси **-л-**, **-к-**, пор.: *житло* – там (приміщення), де живуть; *зупинка* – там (невелика частина простору), де зупиняється транспорт або люди.

З-поміж словотворчих суфіксів іншомовного походження, здатних реалізувати локативну функцію з акцентованим предикатним компонентом, виділяється лише суфікс **-орій-**, за допомогою якого утворюються локативи – назви спеціально обладнаних приміщень (кабінетів), де здійснюється відповідна дія, пор. *інгаляторій* – спеціально обладнане приміщення, де здійснюються інгаляції; *інкубаторій* – спеціально обладнане приміщення, де відбувається інкубація.

Предикати стану базових семантично елементарних речень значно рідше зазнають семантичного акцентування, що зумовило обмежене їх використання в ролі кореневих морфем локативів. Характерно, що з його коренем можуть поєднуватися майже всі названі вище словотворчі суфікси локативності, крім **-н’-** та **-арн’-**, пор.: *стійбище* – там (частина простору на пасовищі), де стоїть (відпочиває) худоба; *стійло* – 1) там (невелика частина простору), де худоба стоїть (скупчується під час спеки для відпочинку); 2) там (приміщення), де стоїть (утримується) худоба; 3) там (невелика частина приміщення), де стоїть одна тварина; *стоянка* – там (частина простору), де стоїть транспорт.

Від дієслівних коренів із значенням процесуально-локативного стану утворені також локативи *лежбище*, *спальня*.

Семантичного акцентування можуть зазнавати і ті предикати стану, які виражаються предикативними прислівниками. Семантико-синтаксичну функцію локатива з такими коренями виконує лише суфікс **-иц’-**, пор.: *темниця* – там (приміщення), де темно; в’язниця, тюрма; *світлиця* – там (приміщення), де світло, чисто.

Локативи з акцентованою непередикатною ознакою кількісно поступаються перед локативами з акцентованою предикатною ознакою. У процесі згортання їхніх базових семантично елементарних речень у семантико-синтаксичній локативній позиції найактивніше акцентується непередикатний компонент із функцією суб’єкта локативного стану, який зумовлюють своєю валентністю локативні предикати, виражені

дієсловами *бути, перебувати, знаходитися* і под. Із непередикатним суб'єктним компонентом у ролі кореневої морфеми локативну функцію послідовно виконують лише два словотворчі іменникові суфікси – **-ищ-** та **-ник- /-няк-**. Кожен з них має свій лексико-семантичний контекст іменників. Так, суфікс **-ищ-** поєднується переважно з іменниками, які є назвами сільськогосподарських зернових або технічних культур, зрідка — назвами речовини. Відсубстантивні деривати з цим суфіксом означають ділянку землі, частину простору, на якій були (росли) названі твірною іменниковою основою сільськогосподарські культури (пор. *вівсище, просище, гороховище, гречанище, житнище, льоновище, люцернище, конюшинище*) або на якій є (в надрах чи на поверхні) визначена твірною іменниковою основою речовина (пор. *глинище, попелище*).

Деякі локативи із суфіксом **-ищ-** можуть одночасно вказувати на місце, де є зараз або був раніше суб'єкт локативного стану, напр. *таборище* – місце, де розташований зараз або був колись табір; *очеретище* – місце, де росте або ріс очерет.

У межах цього словотвірного локативного значення суфікс **-ищ-** зрідка взаємодіє із суфіксом **-ицьк-**, проте із двох спільнокореневих дериватів у сучасній українській мові більш вживаним є локатив на **-ище**, пор.: *житнище* і *житницько*, *торфище* (*торфовище*) і *торфовисько*.

Утворення локативів на **-ище** іноді можливе за умови введення структурної прокладки **-ов-**, яка поєднує словотворчий суфікс й іменниковий корінь, пор.: *токовище, гороховище, терновище, ярмарковище* та ін. Трапляються й паралельні локативні деривати із суфіксами **-ищ-** та **-овищ-**, причому їх значення ідентичні, що свідчить про асемантичний характер прокладки **-ов-**, пор.: *торфище* і *торфовище, стернище* і *стерновище*.

Більш різноманітне і лексико-семантичне наповнення іменникових твірних основ, з якими сполучається суфікс **-ник- /-няк-**. Його представляють насамперед іменники на позначення кущів, дерев та квітів. Утворені від них локативи означають ділянку землі, частину простору, територію, на якій ростуть, локалізуються відповідні кущі, дерева та квіти, пор.: *виноградник, бузинник, малинник, смородинник, порічечник, полуничник, суничник, чорничник, ожинник, осичник, березник, березняк, вишняк, дубник, дубняк, сливняк, квітник*. Слід зазначити, що в цих іменників з локативним значенням тісно переплітається кількісне значення збірності [Безпояско, Городенська 1987: 99 – 100].

Суфікс **-ник- /-няк-** широко поєднується також з іменниками, що означають свійських тварин, птахів, комах тощо, внаслідок чого

утворюються локативи, які визначають приміщення, споруди, в яких утримуються відповідні тварини, птахи або комахи, пор.: *корівник*, *поросятник*, *свинарник*, *телятник*, *курник*, *кролятник*, *овечник*, *голуб'ятник*, *ведмежатник*, *гусятник*, *качатник*, *лошатник* та ін.

У межах деяких твірних іменникових основ суфікс **-ник-** перетинається із словотворчим еквівалентом локативності – суфіксом **-н'-**, пор.: *голуб'ятник* і *голуб'ятня*, *свинарник* і *свинарня*, *корівник* і *корівня*. Локативи із суфіксом **-н'-** співвідносяться із локативами на **-ник-** як розмовні або діалектні форми.

До периферійних засобів утворення локативів, кореневу морфему яких представляє акцентований суб'єкт локативного стану, належать суфікси **-ств-**, **-ї-** та **-ат-**. Відіменникові локативи із суфіксом **-ств-** означають країну або її частину, верховна влада в якій зосереджується в руках людини, названої твірним іменником, пор.: *князівство* — територія (частина держави), яку очолює король. Аналогічне локативне значення передають іменники *графство*, *герцогство*, *воєводство*, *гетьманство*.

Іншомовним еквівалентом суфікса **-ств-** у межах зазначеного словотвірного локативного значення є суфікс **-ї-**. Проте вони ніколи не бувають взаємозамінними, бо в них різний лексико-семантичний контекст твірних іменникових основ. Суфікс **-ї-** поєднується переважно з іменниковими основами іншомовного походження, які називають осіб (правителів) з необмеженою владою, пор.: *сатрап*, *сеньйор* та ін. Похідні від таких основ локативи означають певну територію (область, провінцію, земельне володіння), якою управляє ця особа, пор.: *сатрапія* – область, провінція, якою управляє сатрап; *сеньйорія* – земельне володіння, яке належить сеньйору.

Крайню периферію серед суфіксів локативності, що поєднуються з акцентованим суб'єктом локативного стану, посідає іншомовний суфікс **-ат-**. Він сполучається з генетично однорідними іменниковими основами, які означають керівника навчального закладу або його структурного підрозділу, пор.: *ректор*, *декан* і под., внаслідок чого утворюються локативи, які визначають приміщення, де здійснюється навчально-адміністративне управління на чолі з керівною особою: *деканат* – приміщення, де здійснюється управління факультету на чолі з деканом; *ректорат* – приміщення, де здійснюється управління інституту на чолі з ректором.

Непредикатний компонент із функцією об'єкта дії базового для локатива елементарного речення зрідка зазнає акцентування. Як коренева морфема він може поєднуватися з кількома словотворчими суфіксами

локативності, проте кожен із них оформляє обмежену кількість відіменникових дериватів. Так, зокрема, за допомогою суфіксів **-н'-**, **-арн'-** утворені локативи *цегельня*, *кав'ярня*, *зброярня*, *кахлярня*, *молочарня* та ін., що називають приміщення, яке спеціалізується на виготовленні чого-небудь.

Поодинокими утвореннями представлені відсубстантивні локативи з акцентуванням об'єкта дії, сформовані з участю суфіксів та суфіксоїдів іншомовного походження, зокрема таких, як **-арій-**, **-орій-**, **-дром-**, **-тек-** та ін. Вони поєднуються переважно з генетично однотипними іменниковими коренями, реалізуючи різні відтінки спільного словотвірного значення локативності. Суфікс **-арій-** є аналогом питомого українського суфікса **-ник-**, тому він використовується для утворення найменувань приміщень або середовищ, де відбувається дія над об'єктом, пор.: *фазанарій* – приміщення або територія, призначена для розведення та утримання фазанів, розплідник фазанів; *лимонарій* – приміщення або територія, призначена для вирощування лимонів.

Аналогічну функцію став виконувати в українському відсубстантивному словотворенні й іншомовний суфікс **-орій-**, напр.: *лекторій* – приміщення, де читають лекції, де відбуваються публічні лекції.

Суфіксоїд **-дром-** не має відповідників серед питомих українських суфіксів із значенням локативності. Він вказує на спеціально обладнане місце, площадку для випробування чогось – того, що визначає акцентований об'єктний компонент, напр.: *танкодром* – спеціально обладнане місце для випробування танків, самохідних артилерійських установок; *ракетодром* – спеціально обладнане місце для випробування ракет; *планеродром* – спеціально обладнане місце для випробування планерів.

Для іншомовного суфіксоїда **-тек-** локативна функція не є основою, бо він спеціалізується, як відомо, на вираженні значення збірності, пор.: *картотека* – зібрання карток; *фільмотека* – зібрання фільмів; *фоноотека* – зібрання фонограм; *дисотека* – зібрання грамплатівок (дисків). Його локативне значення є вторинним, бо воно визначає приміщення, де зберігають відповідне зібрання чого-небудь (пор.: *картотека* – приміщення, кімната, де стоять шафи з картками; *фоноотека* – приміщення, де зберігають фонограми; *фільмотека* – приміщення, де зберігають фільми), або місце (майданчик), де звучить зібрання чого-небудь (пор.: *дисотека* – майданчик, на якому під музику, записану на магнітних носіях, танцюють).

Отже, подібно до інших похідних одиниць, сформованих у непередикатних семантико-синтаксичних позиціях, локативи ґрунтуються на акцентованих передикатних ознаках, які представляють значення передикатів дії та стану. Специфіку словотвірної структури локативів становить акцентоване значення суб'єкта локативного стану. На рівні акцентованого значення об'єкта дії локативи зближуються з похідними іменниками, які називають діяча за акцентованою об'єктною ознакою.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Безпояско, Городенська 1987 – Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 99 – 100.
Городенська 1994 – Городенська К. Г. Проблема виділення словотвірних категорій // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 22.
Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 133.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Катерина Городенська – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співпрацівник Інституту української мови НАН України.
Наукові інтереси – дериватологія, функціональна граматики.

ВАЛЕНТНО-НЕЗВ'ЯЗАНІ КОМПОНЕНТИ В РЕЧЕННЯХ З ДОВОАЛЕНТНИМИ ПРЕДИКАТАМИ ЯКОСТІ

Валентина Тимкова (м. Вінниця)

У статті з'ясовується специфіка валентно-незв'язаних компонентів у реченнях з довоалентними предикатами якості та позиційна структура таких речень у порівнянні з одновалентними предикатами якості.

The author clarifies specific character of valency components, which are not connected with double valency quality predicates in the sentence, and investigates positional structure of such sentences in comparison with single valency quality predicates.

Позиційна структура речень з довоалентними предикатами якості порівняно з позиційною структурою речень з одновалентними предикатами якості має свою специфіку. Її засвідчують відмінності як на рівні валентно-зв'язаних, так і валентно-незв'язаних компонентів. Відмінним є передусім те, що іменний складений присудок, співвідносний з

двовалентними предикатами якості, має керований другорядний член – непрямий додаток, що спеціалізується на вираженні двох різновидів об'єктного значення – об'єкта порівняння та об'єкта обмеження, пор.: *Цукерки солодші за печиво; Граніт міцніший від заліза; Хлоп'я подібне до метелика; Лист зрозумілий керівникові; Хліб необхідний для людини.*

Відмінності валентно-незв'язаних компонентів виявляються переважно в їх якісних характеристиках та в особливостях функціонування. Так, зокрема, присубстантивний узгоджений і неузгоджений другорядний член речення може виступати в препозиції як щодо підмета, так і щодо додатка. Досить часто в цій позиції він опиняється внаслідок нейтралізації предикативним прикметником своєї єдиної суб'єктної валентності. За цієї умови він переміщається з центральної позиції головного члена в залежну атрибутивну позицію [Вихованець 1992: 77], напр.: *Молоді буки стрункіші від старих смерек* ← *Буки стрункіші від смерек* + *Буки молоді* + *Смереки старі*; *Марійка найчарівніша серед юних дівчаток* ← *Марійка найчарівніша серед дівчаток* + *Дівчатка юні*. Цілком очевидно, що присубстантивні узгоджені другорядні члени, виражені власне-прикметниками, які поєднуються з іменниками в позиції підмета та додатка, втілюють найпростіше перетворення предикатів якості в атрибутивні компоненти.

Механізм утворення присубстантивного узгодженого та неузгодженого другорядного члена, що є наслідком опосередкованої семантико-синтаксичною валентністю сполучуваності опорних іменників – назв предметів із залежними ад'єктивованими іменниками конкретного значення або опорних іменників на позначення предметів із залежними прикметниками, похідними від таких ад'єктивованих іменників, однаковий і так само пов'язаний із глибшими синтаксичними перетвореннями. Похідні відіменникові прикметники і дериваційно пов'язані з ними ад'єктивовані форми іменників, що його виражають, завуальовано представляють різні типи згорнених (прихованих) предикатів і один валентно-пов'язаний з ними непредикатний аргумент. Найчастіше вони є виразниками значення згорненого посесивного предиката та непредикатного аргумента із семантичною функцією адресата одного або двох базових семантично елементарних речень (пор.: *Материна рука тоніша за батькову* ← *Рука матері тоніша за руку батька* + *Мати має руку* + *Батько має руку; Доччині діти найслухняніші серед інших* ← *Діти дочки найслухняніші серед інших дітей* + *Дочка має дітей* + *Інші мають дітей*), предиката дії і непредикатного аргумента із семантичною

функцією засобу (пор.: *Ситцеве* плаття легше від *штанельного* ← *Плаття із ситцю* легше від плаття *із штанелю* + *Плаття пошите із ситцю* + *Плаття пошите із штанелю*; *Глиняний* горщик дорогий бабусі ← *Горщик дорогий бабусі* + *Горщик виготовлений із глини*), локативний предикат і непередикатний аргумент із семантичною функцією локатива (*Міські* школи більші за *сільські* ← *Школи в містах* більші за школи *в селах* + *Школи знаходяться в містах* + *Школи знаходяться в селах*; *Українське* село схоже на писанку ← *Село схоже на писанку* + *Село знаходиться в Україні*; *Київські* каштани милі гостям ← *Каштани милі госятам* + *Каштани є (ростуть) в Києві*) [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: 137].

Так само утворюються узгоджені й неузгоджені другорядні члени, які виступають в означальній позиції щодо іменників у позиціях підмета та додатка і виражаються прикметниковими (присвійними) займенниками *мій, твій, свій, його, її, наш, ваш, їхній*, які дериваційно пов'язуються з іменниковими займенниками *я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони*, пор.: *Мій* капелюшок кращий за *твій* ← *Капелюшок, який належить мені, кращий за капелюшок, який належить тобі*; *Її* очі схожі на жолуді ← *Очі схожі на жолуді* + *Вона* має очі; *Наша* дочка однакова з *вашим* внуком ← *Дочка однакова з внуком* + *Ми* маємо дочку + *Ви* маєте внука та ін. Присвійні займенники, вжиті в означальній позиції, відрізняються від відіменникових прикметників у цій позиції тим, що вони можуть представляти лише один тип згорненого предиката і залежного від нього непередикатного аргумента, а саме посесивний предикат і семантему адресата.

Функцію присубстантивного неузгодженого другорядного члена, що пов'язується з іменниками або займенниками в позиціях підмета та додатка, виконують ад'єктивовані відмінкові чи прийменниково-відмінкові форми іменників або займенників, які репрезентують ті самі значення згорнених /прихованих/ предикатів та семантичні функції залежних від них непередикатних аргументів, що й відіменникові прикметники у функції присубстантивного узгодженого другорядного члена, пор.: *Очі у Ганні* чорніші, ніж у *Ярини* (В. Федоров) ← *Очі, які має Ганна, чорніші, ніж очі, які має Ярина*; *А грона на короваї* червоніші, ніж на *кущі*... (В. Федоров) ← *Грона, що є на короваї, червоніші, ніж грона, що є на кущі*. Характерно, що присубстантивний неузгоджений другорядний член функціонує переважно в тих реченнях, двовалентний предикат якості яких

виражений якісним прикметником вищого ступеня порівняння, з яким пов'язується залежний іменник на позначення об'єкта порівняння за допомогою сполучника *ніж*. Нерідко трапляються випадки, коли роль присубстантивного неузгодженого другорядного члена виконує субстантивне словосполучення або стійке сполучення слів, напр.: **На нашому полі** жито краще, ніж у дядька Кабанця (П. Мирний); *Крім того, у капцях вона була нижча, ніж на високих каблуках* (В. Дарда).

Проте спільні форми вираження присубстантивного узгодженого й неузгодженого другорядного члена в реченнях із двовалентними предикатами якості мають деякі свої якісно-функціональні особливості. Якщо в реченнях з одновалентними предикатами якості такі ад'єктивні форми лише конкретизують якусь ознаку предмета або істоти, що виконують функцію суб'єкта якісної ознаки (пор.: *Діти щасливі* і **Наші діти щасливі**; *Одяг ошатний* і **Новий одяг ошатний**; *Липи духмяні* і **Липи на вулицях Вінниці духмяні**), то тут вони нерідко диференціюють ознаки того самого предмета чи істоти, за якими і визначається суб'єкт якісної ознаки та об'єкт порівняння. Отже, такі ад'єктивні форми дають змогу зіставляти денотативно спільні предмети, що розрізняються своїми якісними характеристиками, тоді як у більшості випадків ознака одного предмета зіставляється з такою ж ознакою в іншому предметі, напр.: *Прізвисьце дочки підозріліше за материне* (І. Ле); *Літо цього року тепліше, ніж попереднього* (С. Васильченко); *Велика шестерня подібна до малої* (З підручника).

Другий різновид валентно-незв'язаних компонентів, до якого належать детермінантні другорядні члени, у позиційній структурі речень з двовалентними предикатами якості також має свої особливості. Їх виявляють детермінанти, що поширюють предикативне ядро речення, до складу якого входить іменний складений присудок, виражений якісним прикметником найвищого ступеня порівняння. Такі детермінанти вирізняються синкретизмом своєї семантики, бо на їх основне локативне значення накладається значення зредукованого об'єкта порівняння, що вказував на сукупність істот або предметів, з-поміж яких суб'єкт якісної ознаки виділяється за найвищим виявом своєї ознаки. Детермінантні компоненти із синкретичним локативно-об'єктним значенням здебільшого окреслюють конкретне місце локалізації об'єктів порівняння, напр.: *Вона була найщасливіша на всю хату* (І. Франко); *Вишнівська школа - найкраща на цілий район* (С. Васильченко); *Марійка найтихіша в класі* (Ю. Збанацький); *Шука найнадійніша у водоймах* (З довідника). Нерідко у функції такого детермінанта вживається стійке прийменниково-

іменникове сполучення у *світі*, яке може вказувати на гіперболізований вияв ознаки, пор.: *Український чорнозем – найбагатший у світі* (З підручника); *Наші комарі найбільші у світі* (О. Гончар); *Село моє найкраще в світі* (Л. Павленко); *Я найщасливіший у світі...* (М. Нагнибіда); *Хліб із рідного поля найдорожчий у світі* (М. Сингаївський).

Трапляються поодинокі випадки, коли з локативним значенням пов'язується значення об'єкта обмеження. Це буває тоді, коли іменний складений присудок виражений двовалентними предикативними прикметниками, вияв ознаки яких обмежений певним об'єктом. Це стосується передусім прикметників із значеннями відомості/ невідомості та користі, необхідності або шкідливості, напр.: *Художник невідомий за межами України* (З журналу); *Міні-трактори потрібні в селі* (З журналу); *Компас необхідний у лісі* (З підручника).

Прості ускладнені речення з детермінантним другорядним членом, що виражає синкретичне локативно-об'єктне значення, є наслідком об'єднання двох семантично елементарних речень складної конструкції, пов'язаних темпоральними власне-семантичними відношеннями, причому семантичний центр першого елементарного речення формує предикат якості, а другого - локативний предикат, пор.: *Щука найнадійніша у водоймах* ← *Щука найнадійніша серед риб, що є (водяться) у водоймах* ← *Щука найнадійніша серед риб* + *Риби є у водоймах*. Синкретизм значення такого детермінантного другорядного члена засвідчує також і те, що він виступає в позиції зредукованого приприсудкового другорядного члена з об'єктним значенням. Якщо ж детермінант потрапляє в іншу позицію, зокрема в препозицію щодо іменного складеного присудка або підмета, то його об'єктне значення дуже послаблюється, пор.: *Він тут наймолодший* (В. Петльований); *Тутечки, дядьку, ви найкращі* (Марко Вовчок). Особливо це виразно простежується в тих простих ускладнених реченнях, іменний складений присудок яких виражений предикативними якісними прикметниками вищого ступеня порівняння, при яких позиція залежного іменника із значенням об'єкта порівняння лексично не виражена, а детермінант виступає у препозиції щодо підмета, пор.: *Вгорі ліс був густіший та чорніший* (М. Коцюбинський); *Далі ліс густіший і чорніший* (М. Коцюбинський). Коли ж морфологізовані та аналітичні прислівники з локативними значеннями потрапляють у постпозицію щодо підмета, тобто в позицію некатегоріального вираження атрибутивних відношень, то вони стають виразниками функції присубстантивного неузгодженого

другорядного члена. У цьому випадку атрибутивні формально-синтаксичні відношення, покривають значення зредукованого локативного предиката семантично елементарного речення та семантичну функцію локатива непередикатного аргумента, що перемістився у присубстантивну позицію, пор.: *Будинки в місті, вищі* ← *Будинки, що знаходяться в місті, вищі будинки* ← *Будинки вищі* + *Будинки знаходяться в місті*. Для речень із присубстантивним неузгодженим другорядним членом, що виділяє суб'єкт якості за локативною ознакою, характерна неповнота, яка виявляється в редукції позицій об'єкта порівняння і пов'язаного з ним присубстантивного неузгодженого другорядного члена, який так само передає значення локативного предиката і відповідну семантичну функцію зумовленого ним непередикатного аргумента. Так, зокрема, неповне речення *Будинки в місті вищі* корелює з повним реченням *Будинки в місті вищі за будинки дець (у селі, у селищі тощо)*. В основі цих речень лежить спільна семантично складна конструкція, що об'єднує три семантично елементарних речення, двоє із яких є однотипними, утвореними локативними предикатами, пор.: *Будинки, що знаходяться в місті, вищі за будинки, що знаходяться дець (у селі, у селищі)*. До редукції зазначених компонентів речення спричиняється денотативна спільність предметів, що виконують функції суб'єкта якісної ознаки й об'єкта порівняння, та однотипність семантичної природи їх якісних диференційних ознак. Редукції може зазнавати лише іменниковий компонент на позначення об'єкта порівняння. Це буває тоді, коли він пов'язується з предикативним прикметником вищого ступеня порівняння за допомогою сполучника *ніж*. У таких реченнях відбувається складний перерозподіл функцій між компонентами, суть якого полягає в тому, що в позицію зредукованого об'єкта порівняння перетягується залежний від нього компонент з локативною семантикою, який виконував функцію синтаксичного ад'єктива. Це позиційне переміщення зумовило нейтралізацію атрибутивних відношень між компонентами і формування нового детермінантного компонента з локативно-об'єктним значенням, пор.: *Будинки в місті вищі, ніж будинки в селі* → *Будинки в місті вищі, ніж у селі*. Серед засобів вираження такого синкретичного детермінантного члена речення найширше представлені адвербіалізовані прийменниково-відмінкові форми.

Активним поширювачем предикативного ядра простого ускладненого речення, сформованого з участю двовалентного предиката якості, є також детермінант з темпоральною семантикою. Він так само представляє

згорнене семантично елементарне речення, яке пов'язується з іншим елементарним реченням семантично складної конструкції темпоральними власне-семантичними відношеннями, пор.: *У дитинстві син був схожий на матір* ← *Син був схожий на матір, коли був дитиною* ← *Син був схожий на матір* + *Син був дитиною*.

До найактивніших морфологізованих виразників детермінанта з темпоральною семантикою належать прислівники *тепер, відтепер, вже (уже), тоді* та ін., напр.: *Ведмідь **тепер** смирніший від вівці* (М. Годованець); *Уже дні коротші за ночі* (В. Сосюра); ... ми усі їй *тоді* любіші і миліші... (М. Вовчок).

Свою специфіку детермінант з темпоральною семантикою має у структурі речень з тими двовалентними предикатами якості, які виражені предикативними прикметниками вищого ступеня порівняння, з якими залежний іменник на позначення об'єкта порівняння пов'язується за допомогою сполучника *ніж*. У таких реченнях іменники, що виконують функції суб'єкта якісної ознаки й об'єкта порівняння, збігаються за своєю денотативною суттю, але розрізняються за своїми темпоральними характеристиками, які визначають різні детермінанти, що, як відомо, залежать від предикативного ядра речення в цілому. Так, у реченні *Взимку калина солодша, ніж восени* значення суб'єкта якісної ознаки й об'єкта порівняння виражає іменник *калина*, але ознакою, у межах якої вони порівнюються, є їх темпоральна характеристика, яку встановлюють детермінанти *взимку* та *восени*. Вони утворилися з відповідних предикатів двох семантично елементарних речень, кожне з яких поєднується з іншим семантично елементарним реченням темпоральними власне-семантичними відношеннями, пор.: *Зима* + *Калина солодша, [ніж]* *Калина солодка* + *Осінь*. Перше семантично складне речення згорнулося у просте ускладнене речення *Взимку калина солодша*, друге – у просте ускладнене речення *Восени калина солодка*, яке стало представляти позицію об'єкта порівняння. Компоненти цього речення, які є спільними з компонентами першого простого ускладненого речення, зазнали редукції, внаслідок чого в позиції об'єкта порівняння опинився детермінант з темпоральною семантикою: *Взимку калина солодша, ніж восени*. Детермінантний компонент *восени*, функціонуючи як неповне речення, передає синкретичне темпорально-об'єктне значення. Воно є типовим для речень з двовалентними предикатами якості зазначеного семантичного різновиду, пор.: *Сьогодні куліш смачніший, ніж учора* (М. Коцюбинський); *Сьогодні вона веселіша, ніж звичайно* (М. Черемшина); *Вранці вода у ставку тепліша, ніж удень* (В. Федоров).

Детермінанти з іншими адverbіальними значеннями предикативне ядро речень, сформоване за допомогою двовалентних предикатів якості, поширюють зрідка. Так, зокрема, детермінант з причиновою семантикою, виражений формою родового відмінка іменника та прийменником *від*, пов'язується лише з тим предикативним ядром речення, до складу якого входить іменний складений присудок, виражений дієслівними невластивими зв'язками *ставати* (*стати*), *робитися* (*зробитися*) і прикметниками вищого ступеня порівняння, ознака яких обов'язково підсилюється кількісним модифікатором *ще*, пор.: *Від здивування очі стали ще круглішими* (Н. Рибак); *Від морозу лице стало ще рум'янішим* (І. Цюпа); *Від дощів вітряк став ще чорнішим* (М. Зарудний).

Детермінант з цільовою семантикою у формі родового відмінка з прийменником *для* може поширювати предикативне ядро речення, іменний складений присудок у якому виражений прикметниками із значенням користі, необхідності або шкідливості, пор.: *Приміщення потрібне художникам для виставок* (З газети); *Зброя необхідна хлопцям для самозахисту* (А. Шиян); *Кавуни доцільні хворому для промивання* (З довідника).

Детермінанти з умовною та допустовою семантикою становлять крайню периферію в поширенні предикативного ядра речень, утвореного двовалентними предикатами якості, пор.: *У разі обрання претендент стане подібним до своїх попередників* (З газети); *У разі потреби він стане однаковим з приятелями*; *Всупереч прогнозам хлопець став кращим за своїх однолітків* (З журналу); *Наперекір батькам дочка ставала подібною до обивательки* (З журналу).

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 77.
Вихованець, Городенська, Русанівський 1983 – Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. — К.: Наук. думка, 1983. – С. 137.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валентина Тимкова – кандидат філологічних наук, викладач Вінницької сільськогосподарської Академії НАН України.
Наукові інтереси – функціональна граматики.

СЕМАНТИЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ВТОРИННОГО ПРЕДИКАТА У СТРУКТУРІ ПРОСТОГО УСКЛАДНЕНОГО РЕЧЕННЯ

Олена Кульбабська (м. Чернівці)

Стаття присвячена аналізу структурних особливостей простих ускладнених речень, які пов'язані із семантико-синтаксичною валентністю вторинного предиката.

The article presents an analysis of structural peculiarities of simple extended sentences, which are connected with semantic and syntactic valency of the secondary predicate.

У сучасній лінгвістиці “валентність розуміється як здатність слова вступати у зв'язки з певними іншими словами й утворювати словосполучення” [Ганич, Олійник 1985: 30]. Уперше термін “валентність” виділив і обґрунтував французький мовознавець Л. Теньєр [Теньєр 1988], розуміючи під цим поняттям здатність дієслова керувати декількома словами в реченні (актантами).

Свій розвиток проблема валентності отримала й у працях слов'янських учених: В. Г. Адмоні, С. Д. Кацнельсона, О. І. Москальскої, Й. Ф. Андреша, Ю. Д. Апресяна, І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. П. Кочергана, М. Я. Плющ, Т. І. Матвієнко та ін. На думку граматистів, категорійні значення валентності предиката, що у типових випадках виражається дієсловом, є граматичними. Їх можна розглядати у двох площинах: власне-семантичній і формально-синтаксичній [Загнітко 1996: 277].

Формальна валентність пов'язується із певною словоформою та зумовлюється елементами морфології. При цьому, як зазначає А. П. Загнітко, семантично визначені валентні гнізда дієслова заповнюються відповідними іменниковими формами, які характеризуються спеціалізованістю виконуваних функцій. Відмінкові форми заповнюють позиції підмета або керованого другорядного члена речення.

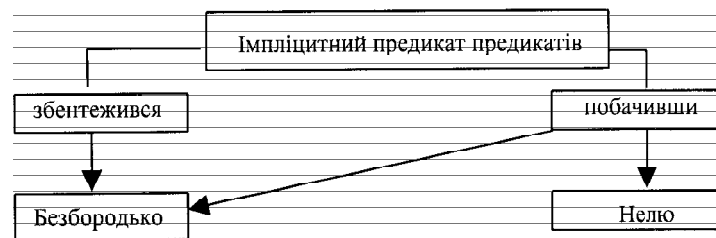
Семантико-синтаксична валентність предиката (ознакового слова) означає здатність його сполучатись з іншими (в основному, неознаковими словами), мати певне число відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [Вихованець 1993: 123]. Один предикат із залежними від нього непередикатними

компонентами формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення, наприклад, предикат *помацав* вимагає три іменникові синтаксеми у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії та засобу дії: ***Стратег помацав гостре жало пальцем*** (Ю. Мушкетик). Максимальна кількість іменників в елементарному простому реченні, за І. Р. Вихованцем, не може виходити поза межі шести компонентів, а мінімальна кількість обмежується одним компонентом [Вихованець 1993: 124].

Однак реальне речення не завжди реалізується за схемою елементарних простих речень. Нерідко елементарні речення об'єднуються у просте (з формально-синтаксичного боку) ускладнене речення, у якому вирізняється базова структура одного з вихідних елементарних простих речень і модифікована структура іншого елементарного речення. Такі синтаксичні одиниці включають хоча б два елементарні речення, між якими встановлюються відповідні семантичні відношення. Саме наявність цих семантичних відношень є обов'язковою умовою для кваліфікації синтаксичної конструкції як семантично складної. Напр., у простому з погляду формальної будови реченні *Побачивши Нелю, Безбородько збентежився до непристойності* (І. Вільде) можна виділити два семантичні предикати *збентежився* і *побачивши* із своїм валентним оточенням. Ці предикати визначають характер макроситуації і вказують на відповідні місця для предметів — учасників ситуації, зумовлюють їх кількість. Пропозиція *Безбородько збентежився до непристойності* оформлена елементарним реченням, що репрезентує основну схему простого ускладненого речення — N, V. Предикатно-аргументні відношення виражаються експліцитно. У другій (неосновній) пропозиції модифікований предикат *побачивши* також зберігає свою валентність, але оформлена у такий спосіб пропозиція не являє собою окремого речення. Вона приєднується до першої пропозиції, ускладнюючи семантико-синтаксичну структуру простого речення. Вихідне речення *Безбородько побачив Нелю* перетворено в ускладненому похідному простому реченні на непередикативну синтаксичну одиницю — дієприслівникову конструкцію, що є вторинним способом вираження пропозиції. Ці дві пропозиції поєднані причинно-наслідковими відношеннями, що тут виражаються приховано, без закріплених за ними синтаксичних засобів, пор.: *Безбородько побачив Нелю і Безбородько збентежився до непристойності* ← *Безбородько збентежився до непристойності, бо побачив Нелю*. Сполучники в експліцитній або імпліцитній формі є центральним семантичним компонентом, визначальним показником

семантичних відношень між елементарними реченнями. На відміну від предикатно-аргументних відношень в елементарному реченні, у семантично складному реченні маємо предикатно-предикатні відношення [Вихованець, Городенська, Русанівський 1983: 68].

Отже, в семантично складному реченні, що побудовано за схемою елементарне речення + елементарне речення, наявні три предикати: предикат предикатів — показник семантичних відношень між елементарними реченнями, два внутрішні предикати елементарних речень. Семантична структура аналізованого речення набуває такого вигляду:

Як бачимо, у семантично неелементарних простих реченнях функціонують вторинні предикатні і субстанціальні синтаксеми. Вони утворюються внаслідок об'єднання елементарних простих речень у просте ускладнене речення. Розглянемо валентний потенціал вторинних предикатних синтаксем, що виражаються дієприслівниками (Part II).

За семантикою вторинні Part II предикати поділяються на два типи: із значенням дії та із значенням стану. Об'єктом нашого дослідження стали вторинні предикати першого типу.

Вторинні предикати із семантикою дії являють собою найбільш показовий і центральний тип партиципних предикатів. Серед них можна виділити певні лексичні групи: а) такі, що утворені від дієслів із значенням творення, видів діяльності: *будуючи, креслячи, майструючи, ремонтуючи, цементуючи, сапаючи, вишиваючи, трамбуєючи, асфальтуючи* та ін. Напр.: *У цих краях **торгуючи** давно, грек прорубав у Скіфію вікно* (Л. Костенко); *Слава йшла поперед Нелі, **стрижучи** повітря великими садовими ножицями* (І. Вільде); *І довго ще бурчав старий, **пораючись** у себе на дворі...* (З. Тулуб); *Панько мовчав, **заплітаючи** гриву Сірого* (Ю. Яновський); б) такі, що утворені від дієслів із значенням переміщення в просторі: *несучи, понісши, волочачи* та ін., що поєднують у собі значення переміщення і конкретної фізичної дії. Напр.: *Там пішли його і всі інші*

брати й сестри, **понісши** в офіру свої м'язи й мізок (І. Багрянний); Од дверей вийшов наперед Панько, **несучи** оберемок шабель (Ю. Яновський); в) такі, що утворені від дієслів із значенням руху: *проходячи, проїжджаючи, виходячи, ідучи, підкрадаючись, повертаючись, блукаючи, вирушаючи, рушаючи, підходячи, біжачи, переходячи, наближаючись, прямуючи, обминаючи, пробираючись, ходячи, пішовши, ступивши, вийшовши, пройшовши, наблизившись, переїхавши, відійшовши* тощо. Напр.: **Оббігши** тричі круг саги, повертається додому студент (О. Гончар); Аркадій Річинський вдосвіта відвіз Олену з дитиною (**об'їжджаючи** толоку з шибеницею) в сусіднє село до свого приятеля о. Метелиці (І. Вільде); г) похідні від дієслів, що вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *б'ючи, в'яжучи, кусаючи, руйнуючи, потиснувши, торкаючи, чистячи, шматуючи* тощо. Напр.: *В лісі пастух, з бука чиру надериши, У воді мочить ...* (І. Франко); *Огрядні літні люди бігали, як хлопчики, забиваючи* діжки вина і сала, меду або олії (З. Тулуб); **Почистивши** картоплю, Горпина піднялась на другий поверх (М. Хвильовий).

Вторинні Part II предикати дії мають широкий сполучувальний семантико-синтаксичний потенціал. Вони можуть визначати максимальну кількість необхідних для речення іменникових компонентів — шість синтаксем, що розрізняються не тільки кількісно, але і якісно.

У лівобічній валентності аналізованих предикатів функціонує субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта дії, але вона одночасно перебуває у валентній рамці основного Vf — предиката. Наприклад, у реченні *Піднявшись східцями, Ольга увійшла в широкі, відчинені навспіх сіни* (І. Вільде) представлений один учасник ситуації (тобто: *піднялась й увійшла Ольга*). Іменникова синтаксема *Ольга* в базовому елементарному вихідному реченні стоїть у сильній для неї формально-синтаксичній позиції підмета — синтаксичного суб'єкта (S синт.). У модифікованому елементарному реченні ця синтаксема є репрезентантом семантичного суб'єкта (S сем.). Отже, суб'єкт вторинної предикації завжди є семантичним суб'єктом.

Модель $S_{\text{синт.}} = S_{\text{сем.}}$ становить центр поля суб'єктності речень з додатковою партиципною предикацією і є найпоширенішою в сучасній українській мові. З боку власне категорійно-лексичного наповнення суб'єктна синтаксема орієнтована на специфічний шар лексики — назви людей та інших істот, як-от: *Швидко заганняючи в підбор цвяшок за цвяшком, Омелько* розповідав йому про цехмістера (З. Тулуб); *На вікні дзегтіла муха, безрадно б'ючись у павутинні* (Б. Лепкий).

У правобічній валентності вторинних Part II предикатів часто функціонує вторинна іменникова синтаксема у функції об'єкта дії, що виражає предмет або істоту, на які спрямовується дія або в результаті якої вони створюються [Вихованець 1992: 94], напр.: *Зібравши **врожай**, бучно і радісно справляють татари весілля* (З. Тулуб); *Олена припадає до грудей хворого, кладучи **його** на постіль* (І. Вільде). У сучасній українській мові основним морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний відмінок іменників.

Вторинна синтаксема, що вказує на особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія, називається адресатною синтаксемою. Вона може вживатися тільки при предикатах дії, як – от: *Демонструючи **клієнту** добротність паперу, він професійним рухом провів великим і вказівним пальцями вздовж краю траурної картки якогось каноніка Ліпецького* (І. Вільде); *Начебто допомагаючи покривдженій **поміщиці**, сусіди стануть відбирати у людей пограбоване* (І. Вільде).

У валентну рамку вторинних предикатів дії входить також інструментальна синтаксема, що позначає знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію. Основним морфологічним засобом вираження інструментальних синтаксем є орудний відмінок іменників, напр.: – *Прошу до канцелярії, – сказав той і пішов поперед Ольги, витираючи по дорозі руки промасленою, брудною **ганчіркою*** (І. Вільде).

Дієприслівники із значенням дії сполучаються з іменниковими локативними синтаксемами, що окреслюють кінцевий і вихідний пункти руху, напр.: *Він нічого не відповів і пішов на схід, неспівомо прямуючи **на луки*** (М. Хвильовий); *Сердюк після розмови з жінкою не сказав жодного слова і, тільки виходячи з **купе**, несподівано повернувся до Криленка* (М. Хвильовий).

Отже, у граматичній структурі української мови функціонують вторинні предикатні синтаксеми, які є показниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. Такі синтаксеми утворюються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене. Характерну рису цих вторинних синтаксем становить те, що у їх семантиці превалює семантика відношень, супроводжувана первинною для предикатів семантикою дії.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. - К.: Либідь, 1993. - С. 123.
Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 94.

Вихованець, Городенська, Русанівський 1983 – Вихованець І. Р.,
Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. -
К.: Наук. думка, 1983. – С. 68.
Ганич, Олійник – Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. -
К.: Вища шк., 1985. - С. 30.
Загнітко 1996 – Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови:
морфологія. - Донецьк: ДонДУ, 1996. - С. 277.
Кацнельсон 1987 – Кацнельсон С. Д. К понятию типов валентности // Вопр.
языкознания. - 1987. - № 3. – С. 21.
Теньер 1988 – Теньер Л. Основы структурного синтаксиса: Пер. с франц. - М.:
Прогресс, 1988. - 654 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Кульбабська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної
української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.
Наукові інтереси – проблеми граматики.

СПОНУКАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ З ОБ'ЄКТНИМ ІНФІНІТИВОМ

Лариса Бережан (м. Чернівці)

У статті аналізуються функції інфінітива у реченні, і зокрема
особливості синтаксичних спонукальних конструкцій з інфінітивом, який
посідає позицію об'єктного поширювача.

This article analyzes infinitive function in the sentence, and peculiarities
of syntactical imperative with the infinitive constructions, which occupies
the position of an objective extender.

Залишаючись початковою формою дієслова, інфінітив здатний
виконувати й найрізноманітніші номінативні функції. Зокрема, він може
посідати позиції означального, об'єктного та обставинного поширювачів.
Такі широкі синтаксичні функції зумовлені дієслівно-іменним
походженням інфінітива. Як зазначає І. Р. Вихованець, “з погляду
синтаксичної деривації інфінітив є іменниково-дієслівним перехідним
утворенням, специфіку якого становить різний спосіб закріпленості за
іменниковою та дієслівною сферами” [Вихованець 1971: 256].

В українській граматиці Є. Тимченко відносить інфінітиви, які
виступають у функції другорядних членів речення, до предметових
інфінітивів [Тимченко 1918: 50].

О. Синявський у poradнику з української мови зазначає, що коли
особове дієслово зберігає синтаксичну самостійність, то інфінітив при
ньому є другорядним присудком [Синявський 1931: 310]. Подібну думку,

що об'єктне вживання інфінітива не означає, що він може бути додатком, висловлював і О. О. Шахматов [Шахматов 1941: 461].

І. І. Слинько вважає, що між інфінітивами і додатками можна провести певну аналогію, тому їх краще назвати інфінітивними додатками [Слинько 1961: 26].

При дієсловах семантичної групи волевиявлення (типу наказати, звеліти, попросити, порадити тощо) інфінітив означає предмет спонукання – дію, яку повинен виконати співрозмовник (пряме спонукання) чи інша, третя особа (непряме спонукання). Порівняємо: – *Прошу відповісти!* (І. Багрянний) // *Відповідайте!*

Так, у реченні *Я прошу тебе не запізнюватися* (Розм.) – пряме адресоване співрозмовникові спонукання. У реченні *Одна наймичка **прибігла** до Зосі і **просила** її швидчій **заглянути** в пекарню* (І. Не-чуй-Левицький) маємо непряме спонукання. Такі конструкції, на наш погляд, є розповідно-спонукальними. Вони, як бачимо, одночасно повідомляють про ситуацію спонукання і передають суть спонукальних відношень.

Якщо інфінітив в історії свого розвитку викликав уявлення про дію або стан в нерозривному зв'язку з утворювачем дії, відношення до якого за висновком В. Виноградова, завжди існує потенційно [Виноградов 1947: 430], то на сучасному стані розвитку мислення інфінітив, що виражає ідею спонукальної дії, може й не викликати уявлення про утворювача дії, а мислитися поза ним, у відриві від нього, оскільки мислення досить вільно оперує абстрактними поняттями. Наприклад: ***Хтось** попросив мене не говорити* (Розм.); ***Ніхто** не вимагає поспішати* (Розм.). Таким чином, об'єктний інфінітив, що означає дію, яка не збігається з дією особової форми дієслова (прошу прийти, звелів мовчати тощо), більш чітко проявляється у сполученні його з дієсловами волевиявлення, дія яких спрямована на об'єкт - особу.

Найбільшу групу дієслів, які сполучаються з об'єктом інфінітивом, становлять каузативні дієслова. Речення з каузативними дієсловами поділяються на три групи:

1. Речення з об'єктом каузації в формі знахідного відмінка. Властивість керувати формою Зн. в. мають дієслова *просити, попросити, молити, переконати* тощо, напр.: *Це віри вашого дідуся і **прошу** знати його* (В. Врублевська). Важливою ознакою повнозначних каузативів є те, що в їх тлумаченні тема “спонукання до дії” сполучається з семою “зміст спонукання”, яким є рух. У зв'язку з цим, об'єктні інфінітиви виявляють дві функції, одну з них можна визначити як деліберативно-директивну,

оскільки інфінітив розкриває зміст спонукання і разом з тим напрям руху, другу – як функцію мети, оскільки вона пов'язана з позначенням мети каузативної дії [Брицын 1990: 72].

При дієсловах *викликати, покликати, запросити* і под. інфінітив здебільшого вживається як детермінант мети, оскільки семантична позиція директивного компонента при них звичайно є надлишковою: ці дієслова переважно зумовлюють переміщення об'єкта каузації в напрямі каузованого суб'єкта, як-от: *Поклич його до мене поговорити* (Розм.). Отже, інфінітив має свій суб'єкт, який із суб'єктом основного дієслова не збігається, тому й виконує об'єктно-предикативну функцію. Наприклад: *На другий день старий батько просив сина вивезти косарям обід* (І. Нечуй-Левицький); *Він ублагав Настю сидіти з ним на віру* (М. Коцюбинський).

2. Речення з об'єктом каузації у формі давального відмінка.

Керування формою давального відмінка властиве для дієслів *веліти, повеліти, наказати, порадити, запропонувати* тощо. На цю групу дієслів звернув увагу ще П. Петерсон [Петерсон 1941: 142]. При сполученні з цими дієсловами інфінітив виконує деліберативну функцію, розкриваючи зміст спонукання, як-от: [Чужестранець:] *Пан гетьман вам поклон свій посилає і отой лист велить вам прочитати* (М. Костомаров); *Від імені свого командира наказую вашим людям слідувати за мною* (Г. Тютюнник).

До групи дієслів волевиявлення належать також дієслова *дозволяти, забороняти*, що виражають семантику впливу одних осіб на інші, як-от: *Офіцер заборонив галицьким священикам виїждити за Збруч* (П. Карманський). При цих дієсловах, як бачимо, адресат спонукання – у давальному відмінку.

Давальний відмінок є засобом вираження адресата спонукання і при дієсловах *наказати, велити, радити, запропонувати*, напр.: *Альоші лікар рішуче запропонував залишити лікарню* (І. Микитенко); *Він радить дамам спочити, заснути* (М. Коцюбинський).

3. Речення з неназваним об'єктом каузації в родовому відмінку. Такі конструкції утворюють дієслова *вимагати, веліти*. Інфінітив при них виконує деліберативну функцію, як-от: *Він вимагав від брата іти додому* (Розм.); *Сестра звеліла принести води* (Розм.) Адресат спонукання в родовому відмінку може вживатися при заперечних формах дієслова, що називає вид спонукання (прохання, благання тощо), як-от: *Він не просив нас виступати* (Розм.); *Дівчина не благала їх допомогти* (Розм.)

І. Р. Швець вважає, що суб'єкт інфінітивної дії справжнім суб'єктом

вважати не можна і називає його “фіктивним суб’єктом” [Швець 1961: 15].

Трапляються конструкції, в яких особове дієслово приєднує два або три інфінітиви, один з яких у сполученні з особовою формою дієслова виконує роль присудка, а наступний інфінітив – об’єктно-предикативну функцію, як-от: *Громада наша... **припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок*** (М. Коцюбинський).

Про те, що інфінітив має не лише об’єктну семантику, а й предикатну, свідчить те, що при дієсловах волевиявлення можуть уживатися сполучення інфінітивів-зв’язок з іменною частиною, як-от: *А він **почав наказувати мені** бути чесним, як аристократ, покірним, як монах, **ховати свої пристрасті*** (П. Карманський). Предикативне значення втрачається, якщо інфінітив заступають співвідносні з ними віддієслівні іменники, що виконують функцію об’єктного поширювача, пор.: *Студенти **попросили** викладача **перенести** заняття на наступний день – Студенти **попросили** викладача **про перенесення** занять на наступний день*.

Окрему групу спонукальних конструкцій з об’єктним інфінітивом становлять речення з основним предикатом у формі наказового способу, напр.: *Ой дівчино, **дай** нам, серце, водиці **напитись!*** (П. Куліш); *Ну, **давай вечеряти, а там видно буде*** (І. Микитенко). У наведених реченнях інфінітив в об’єктній функції майже повністю співвідносний з іменниками цієї ж основи.

Окрему групу становлять конструкції з дієсловами некаузативної семантики у формі наказового способу. У таких реченнях інфінітив стосується особи-мовця, яка бажає бути потенційним виконавцем дії, названої інфінітивом. Порівняно невелика група некаузативних дієслів сполучається з об’єктним інфінітивом. Це дієслова із загальною семантикою прищеплення вмінь, фізичної дії чи протидії, напр.: ***Навчіть мене танцювати!*** (Розм.) При дієсловах типу *помогти – помагати, заважати* і под. Інфінітив має лімітативну функцію, означаючи сферу дій чи процесів, які обмежують границі дії чи протидії, як-от: ***Допоможи мені втекти!*** (Розм.); ***Не заважайте мені читати!*** (Розм.). Рідше у формі наказового способу із загальною семантикою спонукування вживаються дієслова *дозволити, веліти*, наприклад: – *Наталіє, **веліть подати** каву* (О. Кобилянська); – ***Дозволь мені одній судити** про ті причини...* (О. Гончар).

Таким чином, об’єктні інфінітиви можуть утворювати: 1) розповідно-спонукальні конструкції, сполучаючись із дієсловами впливу,

волевиявлення типу веліти, заборонити, примусити, заважати, дозволити, допомагати, доручити, запропонувати, наказати, просити, радити, вимагати, умовити, ублагати і под. 2) поєднуючись з деякими перехідними дієсловами типу дати, подати, принести, навчити, допомогти, не заважати, об'єктні інфінітиви можуть утворювати власне спонукальні конструкції.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Брицын 1990 – Брицын В. М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 72.
- Виноградов 1947 – Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.; Л.: Учпедгиз, 1947. – С. 430.
- Вихованець 1971 – Вихованець І. Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 256.
- Петерсон 1941 – Петерсон М. Н. Лекции по современному русскому языку. – М., 1941. – С. 142.
- Синявський 1931 – Синявський О. Норми української літературної мови. – Харків, 1931. – С. 310.
- Слинько 1961 – Слинько І. І. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова в шк. – 1961. – С. 26.
- Тимченко 1918 – Тимченко Є. Українська граматика (для шкіл середніх). – К.: Криниця, 1918. – С. 50.
- Шахматов 1941 – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – С. 461.
- Швець 1961 – Швець І. Р. Незалежний інфінітив та його синтаксичні функції в сучасній українській літературній мові // Праці Одеського ун-ту. – Т. 151. – Вип. 10. – Одеса, 1961. – С. 15.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Бережан – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми граматики.

ЛЕКСИЧНИЙ І ГРАМАТИЧНИЙ СТАТУС АНАЛІТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЗВ'ЯЗКУ ЧАСТИН СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Наталія Ясакова (м. Київ)

Стаття присвячена аналізу аналітичних компонентів зв'язку між предикативними частинами у сфері гіпотаксису та підходів у визначенні їхнього лексичного і граматичного статусу у порівнянні із іншими засобами зв'язку (сполучниками та сполучними словами).

The article presents an analysis of analytical components of link between predicate parts in the sphere of hypotaxis and approaches in defining their lexical and grammatical status in comparison with other linking means (conjunctions and conjunctive words).

Традиційно сполучник розуміють як клас службових слів, які поєднують компоненти синтаксичних конструкцій і мають ті або інші значення, що виражають семантико-синтаксичні відношення між поєднуваними одиницями. Різноманітність сполучників, які служать засобом зв'язку між частинами складних речень, надзвичайно велика, особливо у сфері гіпотаксису. Їх фонд продовжує поповнюватись і на сучасному етапі, однак, головним чином, за рахунок складних засобів зв'язку. Процес модифікацій форм лексично повнозначних слів і перетворення їх на службові досить тривалий. Існує велика кількість таких похідних одиниць, які ще не досягли тієї міри абстрактності значення, яка характерна для службових слів. Тому має місце певна невизначеність щодо частиномовного статусу одиниць аналітичної будови взагалі і сполучникового типу зокрема. Стосовно останніх відомі суперечливі думки.

В. В. Виноградов розглядав утворення типу *вследствие того что, ввиду того что, подобно тому как, с тем чтобы* тощо як похідні сполучники, зазначаючи одночасно їх особливість як своєрідних “граматичних фразеологізмів”, змістова “ідіоматичність” нерозкладність яких у багатьох випадках ще не зовсім усталилася [Виноградов 1986: 591]. У п'ятитомному академічному виданні “Сучасна українська літературна мова” Л. О. Кадомцева, описуючи засоби зв'язку в складнопідрядних реченнях із підрядними причиновими, говорить про “утворення сполучних виразів, які закріплюються у певних функціях підрядних зв'язків, зокрема й причинових”, і називає такі з них: *завдяки тому що, в зв'язку з тим що, в силу того що, на тій підставі що, з приводу того що*, зазначаючи поширеність таких одиниць переважно в науковому та офіційно-діловому мовленні [СУЛМ 1968: 375]. О. В. Глотова, аналізуючи сполучні вирази як засоби приєднання підрядних причини до головних частин, підкреслює, що останні – це поєднання повнозначних і неповнозначних слів, що не дозволяє підводити їх під поняття “сполучники”, проте “службова роль дозволяє розглядати сполучні вирази функціонально рівноправними з сполучниками одиницями”. Дослідниця розширює список аналітичних засобів зв'язку, які застосовуються у складнопідрядних реченнях із причиновими відношеннями, додаючи такі, як *тим більше що, внаслідок (у результаті) того що, з уваги на те що* [Глотова 1994: 62].

Мовознавці сходяться на тому, що поповнення фонду сполучних засобів сприяє більш точній передачі думок мовцем. У той час як прості непохідні сполучники перевантажені семантичними відтінками (наприклад, сполучник **що** за “сполучником української літературної мови” нараховує 13 різних функціональних значень, **як** – 9), сполучні засоби аналітичної будови служать диференціації семантико-синтаксичних відношень, а отже такі одиниці є вузько спеціалізованими.

Інвентаризація та систематизація аналітичних засобів зв'язку між частинами складнопідрядних речень є, таким чином, важливим завданням синтаксису з огляду на поглиблене вивчення відношень між предикативними частинами та засобів їх вираження, і морфології (для визначення частиномовного статусу таких одиниць, їх місця у системі мови чи віднесеності до процесу мовлення).

Необхідно також враховувати й інші аспекти, які впливають на шляхи та способи дослідження сполучних засобів такого типу. По-перше, у зв'язку з тим, що система аналітичних засобів зв'язку продовжує розвиватись, у її межах існує низка явищ проміжного характеру, які не можна однозначно віднести до якогось уже сформованого у мові розряду одиниць. Тому необхідно виробити критерії визначення міри кон'юктивації таких засобів зв'язку, враховуючи по можливості всі особливості сполучника як службового слова. Віднесення певного утворення до розряду аналітичних сполучників чи якогось із проміжних розрядів, які, на нашу думку, можна виділити в процесі систематизації, повинно ґрунтуватися на з'ясуванні ступеня десемантизації одиниці (релятивності, граматикалізації значення), конверсії, що відбувається при переході повнозначної частини мови до класу службових слів (втрата відповідних граматичних категорій – незмінюваність) з урахуванням фіксованості місця у реченні тощо.

По-друге, аналітизм досліджуваних утворень та різноманітність засобів вираження семантико-синтаксичних відношень між частинами складного речення ускладнює виділення власне засобів зв'язку із структури конструкції, визначення меж аналітичної одиниці. Це стосується, зокрема, випадків, коли сполучні засоби межують із частками. Постає питання включення чи не включення частки до складу аналітичного сполучного засобу як виразника семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Наприклад: *Ніхто до тебе не озветься, хоч би й покликала кого* (Л. Костенко); *Хоч і* десята вода на киселі, *а* начебто не чужі. (Є. Гуцало); *Одне певно: матір'ю вона стане, хай навіть* обоє відступляться від неї! (В. Шевчук).

Завдання виділення та систематизації подібних засобів зв'язку ускладнюється й особливим, ще мало дослідженим, характером аналітизму сполучника як службового слова. Частини таких одиниць на письмі можуть бути розділеними комою, тобто формально відноситися до різних предикативних одиниць: *Українських письменників сталінізм знищував **тому**, що вони були авторами чогось більшого за літературу* (С. Павличко). Такі потенційно розчленовані складені сполучники можуть розділятися не тільки паузою, а й повнозначними словами, напр.: *Інший дріб'язок розпорошився і навіки зник, хоча зараз, у цю ніч, яка дихала на нього [Халиманчука] типово житомирською весною, йому стало жаль тих дрібничок, **тим більше**, що пам'ять уже не берегла їхніх назв* (В. Шевчук); *Погожі дні можна, здається, перелічити на пальцях, вони постають у споминах екзотичними, майже нереальними слайдами – **тим більше** пам'ятними і цінними, що їх було не так багато* (Є. Гуцало). Інші сполучники або їх функціональні еквіваленти є парними, обов'язково розчленованими, зокрема такі одиниці широко використовуються в складнопідрядних реченнях із умовними, допустовими та причиновими відношеннями між предикативними частинами: ***А що** очі туманилися слізьми, **то** здавалось, що хата й дерева плачуть, що косами сліз в'ються небеса, що весняні пташки ронять пісні-сльози, що сонце плаче з небес полотняним тканиям променів-сліз* (Є. Гуцало); ***Якщо** літературна творчість сприймалася формою віри в ідеалі, **то** вона стала патетичною* (С. Павличко); ***Хоч** тут думки були навпереміну, **та** суд стоїть на вірному сліду* (Л. Костенко).

Нові особливості виявляють аналітичні засоби зв'язку при поєднанні частин поліпредикативних конструкцій. Так, при однорідній підрядності частини сполучника, що знаходяться в залежних предикативних одиницях можуть бути повторенням одиничного сполучника: ***Якби** ми ремигали, як воли, **якби** ми так чесали язиками, **то** вже б давно Вкраїну продали, не мавши часу бути козаками* (Л.Костенко). У такому випадку можна говорити про те, що частини речення поєднані парним сполучником **якби - то**. В інших конструкціях як елемент складного сполучного засобу може використовуватися власне повторюваний сполучник, який звичайно поєднує однорідні члени речення, тобто рівноправні синтаксичні одиниці: ***Чи** вітер зашарудів пожовклим листям, **чи** справді хтось ходив по-під вікнами, **а** всім стало страшно. У цьому реченні частини поєднуються сполученням **чи... чи – а**.*

Як бачимо, фонд аналітичних сполучних засобів української мови дуже багатий, а його одиниці відзначаються надзвичайною різноманітністю структури, яка не зводиться, звичайно, до перелічуваних випадків.

Зважаючи на неоднорідність, цей масив сполучних засобів потребує ретельного дослідження та систематизації. У російському мовознавстві для їх позначення поширився термін “скрепа”, який об’єднує **текстові скрепи**, що поєднують речення та більші фрагменти тексту, і **скрепи сполучникового типу**. До складу останніх зараховуються як синтетичні засоби зв’язку, так і аналітичні; одиниці, що загально визнані як сполучники, і такі, які відносяться до сполучників лише деякими мовознавцями (та й то з певними зауваженнями); слова, сполучна функція для яких є не тільки не єдиною, а й не основною [Колосова, Черемисина І 1987: 11–25; Колосова, Черемисина ІІ 1987: 104–114]. Оскільки, таким чином, скрепа сполучникового типу визначається як засіб зв’язку, який виконує сполучникову функцію в реченні, А. Т. Колосова і М. І. Черемисіна вважають доцільним уточнити поняття “сполучник”, перевести його із розряду “частиномовних” термінів у розряд термінів, які представляють синтаксичні функції. На їх думку, це особливо важливо щодо вживання часток, якщо вони відносяться безпосередньо до сполучника, вносять відповідну характеристику не в семантику предикативної одиниці, а в семантику зв’язку. При визначенні суті терміна “сполучник” як назви синтаксичної функції синтаксична позиція уточнювана, модифікатора “при сполучнику” виявилася б такою ж звичайною і закономірною, як і при присудку.

Паралельно до такого терміна ці ж мовознавці пропонують використовувати щодо скреп термін “функтив”, замість “слово”, з огляду на те, що ту саму функцію, що і простий сполучник, часто виконують словесні комплекси різного типу. Зазначається, що функтиви є одиницями лексичного фонду, тому що характеризуються відносно стійкою будовою, єдиною семантикою і являють собою таку ж єдність планів вираження та змісту, як і звичайні слова, і водночас є одиницями граматичного фонду, через те, що їх призначення – оформлення зв’язків між компонентами синтаксичних конструкцій, тобто вони є граматичними показниками зв’язку [Колосова, Черемисина І 1987: 19]. Очевидно до скреп неправомірно застосовувати термін “слово” через відсутність цілюформленості, характерної для слів української мови, можливість мати рухомі (в межах предикативної одиниці) компоненти або компоненти, які знаходяться в іншій предикативній одиниці (парні скрепи). Тому використання терміну “функтив” є зручним для оперування цими поняттями. Визначення функтиву як одиниці як лексичного, так граматичного фонду потребує уточнення. Необхідно враховувати службовий характер таких утворень, релятивність їхнього змісту, які не

дозволяють прирівнювати функтиви до повнозначних слів. Віднесення функтивів лише до сфери граматики вимагає теорія про нечастиномовний характер прийменників, сполучників і часток. На думку І. Р. Вихованця, ці одиниці функціонують як аналітичні синтаксичні морфеми і позбавлені в граматичній структурі мови семантико-граматичних ознак слова, так що вживання терміну “функтив” замість “слово” було б коректніше щодо статусу сполучників, звісно, з певними уточненнями в його розумінні.

Таким чином, дослідження фонду аналітичних засобів зв'язку потребує комплексного підходу: врахування їх внутрішньої організації (характеру компонентів, способів сполучення в єдиний комплекс, міри абстрагованості значення), шляхів поповнення даного масиву одиниць (опис продуктивних і непродуктивних на сучасному етапі словотвірних моделей), функціональних можливостей аналітичних скреп як засобів поєднання частин складних синтаксичних конструкцій.

Увесь масив таких утворень, очевидно, можна розглядати як своєрідні аналітичні засоби зв'язку сполучникового типу.

У результаті дослідження аналітичних одиниць, які виконують сполучникову функцію у складнопідрядних реченнях із причиновими та умовно-допустовими відношеннями між предикативними частинами, нами було виявлено декілька видів таких засобів зв'язку.

1. Аналітичні сполучники. На сучасному етапі розвитку мови вони сприймаються мовцем як цілісне утворення, десемантизоване до рівня сполучника; мають чітко окреслені межі, фіксоване місце у реченні. Ці одиниці найуживаніші серед аналітичних засобів зв'язку частин складних речень.

Аналітичні сполучники можуть бути як одиничними, так і парними. Зокрема можна назвати такі одиничні складені сполучники причини: **тому що, через те що, за тим що, того що** (розм.), **а що**. Останній, очевидно, походить від причинового сполучника **а що – то**, який почав уживатись і без другої частини: **а що** чоловік не поклавився, вона поміж кущів агрусу і смородини ступала до саду і, відхиляючи русяву голову перед низьким яблуневим гіллям, наблизилась (Є. Гуцало). До цієї ж групи одиниць належать, на нашу думку, сполучники, які зберігають деякі ознаки похідності, але широко вживаються в усіх стилях мови у сполучниковій функції, мають інші риси цієї частини мови: **тим більше що, тим паче що** (заст.). Підрядне речення, приєднуване цими сполучниками, означає додаткову причину, що викликає дію у головній частині, наприклад: *На іншого і наш Вавилон може не справити враження з першого погляду, то чи слід за те відразу ж ганити байдужого чи неухважного, тим паче, що сам Вавилон від того не меркне ніскілочки* (В. Земляк).

Допустові відношення виражають аналітичні сполучники **незважаючи на те що, дарма що, попри те що**. На противагу до загальноновживаного **незважаючи на те що, дарма що** має деякий розмовний відтінок. Сполучник **попри те що** не фіксується в сучасних підручниках і граматиках української мови, очевидно, через нечасте вживання. Але він повноправно використовується як засіб зв'язку частин складнопідрядного речення, наприклад: *Всі його [Євшана] статті про західноєвропейських авторів, попри те, що більшість із них були некрологами або ювілейними статтями, мають лейтмотивом тему співзвучності або неспівзвучності творця і його часу* (С. Павличко).

Щодо сполучних засобів, які вживаються в узагальнено-допустових реченнях (**як не, де не, скільки не, куди не, коли не, хто не, що не; хоч як, хоч який** тощо), то їх перехід до розряду аналітичних сполучників, на нашу думку, ще не відбувся остаточно через недостатню десемантизацію складників та віднесеності частки **не** до наступного дієслова, наприклад: *Куди б не йшла, де б не спинилась, порожнє поле у очах, щоб серце судорожніш билось по непереспаних ночах, щоб серце свій передчувало останній скорч* (Є. Маланюк).

Умовні аналітичні сполучники можуть бути лише парними. Серед них найчастіше вживаються **якщо – то, коли – то, як – то**. Рідше вживається сполучник **раз – то**, який властивий головним чином складнопідрядним реченням із умовно-причиновими відношеннями, наприклад: *Раз серед них має бути твоя суджена, то суджену возом не об'їдеш* (Є. Гуцало).

Нами зафіксовано і випадок передачі ірреальної умови парним сполучником **аби – то**: *Хресійбо, – обізвався своїм співучим, жіночим голосом Македон, – що аби, крім цього світу, та ще той світ був, то я не відцурався б і його* (Є. Гуцало).

Зазначено вище парні умовні сполучники часто стають засобом поєднання частин поліпредикативних конструкцій, напр.: *Коли любові нема, коли не народжується вона з першого поклику, то й годі її чекати* (В. Земляк).

Для вираження причинових відношень відрядності вживаються парні сполучники **оскільки – то, а то – то**. Парні допустову сполучники є основним засобом сполучення частин протиставно-допустових складнопідрядних речень. Для них характерна велика різноманітність: **хоч (а) – але, хоч (а) – а, хоч (а) – зате, хоч (а) – проте, хоч (а) – однак; хай (нехай) – але, хай (нехай) – а** тощо. Як умовні, так і допустові та причинову парні сполучники можуть поєднувати частини поліпредикативних конструкцій, наприклад: *Хай живіт порожній, хай*

того хліба тиждень не бачило, **хай** на лушпайках сидить – **зате** світ бачить, горобців чує! (Є. Гуцало).

На окреме зауваження заслуговує можливість вираження своєрідних допустових відношень за допомогою модального слова у препозитивній частині речення та протиставного сполучника у головній, наприклад: **Щоправда**, тоді ніхто не завважив цього подвигу, окрім самого командарма, **але** такий епізод під Бродами трапився й справді міг позначитися на всій операції (В.Земляк). Слово “щоправда” надає першій предикативній частині відтінку допустовості, і відношення між частинами складного речення, поєднуваними протиставним сполучником **але**, наближаються до семантико-синтаксичних відношень, які виражають протиставно-допустовими сполучниками. Це враження посилюється завдяки початковій позиції модального слова, яка загалом не фіксована на відміну від позиції сполучника. Крім того, слово “щоправда” не може бути частиною єдиного сполучного засобу через те, що зберігає своє значення, вимову та оформлення на письмі як модальне слово. Тому у таких випадках, на нашу думку, не можна говорити про єдиний засіб зв’язку **щоправда – але** і всю конструкцію з огляду на слабку залежність частин, слід вважати такою, що знаходиться на межі сурядності та підрядності.

2. Ускладнені прості та аналітичні сполучники. Ускладненим простий чи аналітичний сполучник може вважатись у тому випадку, якщо частка є маркером відповідного значеннєвого відтінку або підсилює семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення. Наприклад, ускладнені часткою прості сполучники **навіть якщо**, **навіть якщо** виражають значення виняткової умови, всупереч якій відбувається дія у головному реченні, тобто семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами переходять у розряд допустових. Функтив **навіть** може знаходитись і перед, і після сполучника. Наприклад: *Роман же поклявся, що ніколи не поїде зі Львова, **навіть якщо** залишитися вічна-віч з полчищем єзуїтів* (Р. Іваничук).

Особливим є випадок ускладнення умовного сполучника **коли** часткою **б**, оскільки вона є і необхідним елементом творення умовного способу дієслів, і додатково виражає ірреальність умови, наприклад: *Ми всі були б надто банальні, **коли б** не мали якоїсь своєї, хай і примітивної, химери* (В. Шевчук).

Для причинових, умовних і допустових сполучників характерне вживання з різними підсилювальними частками: **і (й)**, **ж (же)**, **таки** тощо, наприклад: *Популістська, народницька драма й сьогодні, тобто через*

100 років належить до канонізованих взірців українського національного театру, **хоч і** сприймається як музейний експонат (С. Павличко); *Свисне шабля хижо й гостро, **бо ж** від віку одна мета: подолати прострацію простору, перелляти століття в літа* (Є. Маланюк). Оскільки ці частки вносять незначні семантичні відтінки у відношення між частинами конструкції, а лише посилюють основні, крім того можливе вилучення або переміщення часток у межах предикативної одиниці, на нашу думку, не слід переоцінювати ступінь цілісності сполучень такого типу. Очевидно, у процесі ускладнення сполучників може відбуватися модифікація синтаксичних відносин або підсилення їх значень.

Аналітичні сполучники можуть вживатися з такими ж частками. Ускладнюватись можуть як одиничні сполучники, так і парні. Наприклад: *За три роки старцювання Тиміш встиг зібрати тільки щось біля п'яти карбованців, і то **лише тому**, що не курив та не пив горілки* (В. Підмогильний), так і парні сполучники, наприклад: *Я маю таку душу, товаришу Тесля, що **навіть якби** купався в добрі, то його вистачило б лише на один день, наступного ж дня я б усе роздарував людям, аби стати Левком Хоробрим* (В. Земляк).

Характерним для допустових парних сполучників є ускладнення у головній предикативній частині словами **все-таки, таки, все ж (усе ж)**, наприклад: *Завжди навмисне підвозимо людей, щоб погостити. Адже новий край **хоч і** скаже багато річкою чи озером, горою, гаєм чи долиною, **та все-таки** найбільше й найцікавіше розповість вустами людей, що тут живуть над річкою, під горою, в долині* (Є. Гуцало); ***Хоч** яка в нас нерясна Шекспіріана, **а все ж** у ній встиг витворитися тип перекладу, робленого “красивою” мовою* (С. Павличко). Парні сполучники умови та причини **якщо – то, оскільки – то** можуть ускладнюватись у головній частині словами **значить, тоді**, які підкреслюють значення висновку, надаючи умовним конструкціям причинового відтінку, наприклад: ***Якщо** один із можновладців умів мислити, **то значить**, що мій народ може мати розумних правителів* (Р. Іванчук).

Предикативні частини складнопідрядних умовних речень можуть поєднуватися аналітичними засобами зв'язку типу **якщо – значить, якщо (якби) – тоді, коли – тоді**, у яких конкретизатор другої частини сполучника виконує її функцію, посилюючи значення зумовленості та утворюючи комплекс, подібний до парних сполучників. Наприклад: *Так от, **якщо** ти не ходиш на ті вечірки я ходжу знічев'я, **значить**, це тобі не подобається. **А коли** не подобається – **значить**, гордуєш* (В. Шевчук). Однак семантична наповнюваність модальних слів, розмовний характер

утворюваних конструкцій не дає права визначати такі утворення як аналітичні сполучники. Оскільки про ускладнення теж не може йти мова через втрату другої частини аналітичних сполучників **якщо – то (значить), коли – то (значить)**, можна зробити висновок про перехідний стан таких одиниць.

Допустові відношення можуть виражатися сполученнями такого ж типу, коли друга частина (протиставний сполучник) протиставно-допустових сполучників змінюється на функтив **все-таки, все ж**, тощо, напр.: *Надя забарилась підійти до матері, й хоч Мотря норovala поцілувати невістку в нафарбовані вуста, **все ж таки** тицьнулась їй у биту кров'яними жилками щоку* (Є. Гуцало). До цієї ж групи одиниць можна, на нашу думку, віднести утворення **на що вже і той (та, те, ті)**, яке не досягало необхідної для сполучника цілісності та релятивності значення, наприклад: ***На що вже** місцевий філософ Фабіян, **і той** з усіх можливих смертей хотів би мати найлегшу розбитись на гоїдалці* (В. Земляк).

3. Сполучникові комплекси – це декілька сполучників, які поєднують частини складного речення та разом виражають один певний тип семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами цієї конструкції. Прикладом таких сполучникових комплексів можуть служити парні або повторювані засоби зв'язку, одним із елементів яких є повторюваний розділовий сполучник **чи...чи** або єднальний **ні...ні**. У парних сполучникових комплексах повторюваних сполучник знаходиться у підрядних частинах поліпредикативної конструкції і разом із протиставним сполучником (найчастіше **але**) стає засобом вираження протиставно-допустових відношень, наприклад: ***Ні** дула на клені не було, **ні** поживи якоїсь, щоб приманювати білку, **проте** щось кликало сюди вогнисте створіння з гострою мордочкою й нацупленими вухами, щось приводили кілька днів поспіль* (Є. Гуцало). Сполучниковий комплекс, **ні...ні але** поєднує частини наведеного речення в цілому, але повторюваний сполучник **ні...ні** виражає і розділові відношення між сурядними компонентами конструкції. Одиниці цієї групи дуже наближені до власне аналітичних сполучників через релятивність значення складників, фіксованість місця в реченні, однак елементи таких комплексів, на нашу думку, не злилися ще в єдиний сполучник, оскільки вживаються вони досить рідко, переважно у специфічних поліпредикативних конструкціях, то залишаються на периферії системи синтаксичного зв'язку у літературній мові.

Розділовий сполучник може поєднуватися і з причиновим, утворюючи повторювальний сполучниковий комплекс **чи тому що... чи тому що –**

але який виражає розділові відношення між першими предикативними частинами, які далі переходять у розряд причинових засобом протиставного сполучника, наприклад: **Чи тому, що** чоловіків на той час у Медвинці майже не водилось, **чи тому, що** війни вона, заживої пам'яті Ксаверія Дутиша, числилася серед активістів, дівчуrom ходила збивати людей до спільного господарювання, витрушувала, коли те було, зерно по ямах та інших криївках і замалим таж не спромоглася на гарячий гостинець у груди чи в спину, – і (але. – Н. Я.) ніхто не здивувався, коли вона стала головою... (Є. Гуцало). На користь того, що цей сполучниковий комплекс не можна віднести до розряду аналітичних сполучників, крім вище зазначених аргументів, свідчить і те, що завдяки своїй повторюваності та властивості поєднувати частини сурядного речення структури, розділовий сполучник може самотійно приєднувати одне з однорідних підрядних речень. Наприклад: *Не знаходячи в них того, що можна було б назвати радістю, яка належала б йому неподільно, вбачаючи в них лишень одноманітні дні **чи тому, що** там справді яскравих спогадів бракувало, **чи тому, що** спогади ці становлять притаманний привілей старечих літ, заступаючи тоді надії, а чи навмисне, може, затьмарював їх, щоб палкіше прагнути в прийдешнє, тільки усвідомлював тепер минуле, як бліду й важку путь плями на крутизну...* (В. Підмогильний).

4. Сполучні вирази поєднання повнозначних і службових слів, які виконують у складному реченні сполучникову функцію, але не досягали відповідного рівня абстрагованості. Елементи такого синтаксичного фразеологізму поєднуються за структурними схемами наявних у мові сполучень слів. Такі одиниці не бувають парними, вживаються найчастіше у науковому та офіційно-діловому мовленні. Особливо поширені сполучні вирази в складнопідрядних реченнях із умовними та причиновими відношеннями між предикативними частинами.

До умовних сполучних виразів належать **за умови що, при (тій) умові що, у (тому, такому) випадку якщо, у разі якщо, на (той) випадок якби** тощо, наприклад: *У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений* (Конституція України).

З причинових сполучних виразів можна назвати такі: **завдяки тому що, в зв'язку з тим що, в силу того що, на тій підставі що, з тієї причини що, з того приводу що, внаслідок того що, з огляду на те що**, наприклад: *Але висловлене Ф. Міклошичем припущення про*

неслов'янський характер таких конструкцій не може бути прийняте, насамперед, з огляду на те, що вони фіксуються в пам'яті різних слов'янських мов поза безпосереднім впливом з боку будь-яких неслов'янських оригіналів (О. Мельничук).

Для допустових складнопідрядних речень вживання сполучних виразів майже не характерно, очевидно, через те, що такі речення дуже рідко вживаються у згадуваних стилях мовлення. Сполучний вираз **незважаючи на те, що** фактично вже переймає до розряду аналітичних сполучників, про що свідчить і його орфографія, наприклад: *Хіба не карає турецький султан кримських ханів так само за непослух, незважаючи на те, що Крим є захисним муром мусульманських земель?* (Р. Іваничук).

Таким чином, можна виділити кілька видів аналітичних засобів зв'язку сполучникового типу: 1. Аналітичні сполучники. 2. Ускладнені сполучники (прості та аналітичні). Результатом ускладнення може бути модифікація або підсилення існуючих між частинами семантико-синтаксичних відношень. 3. Сполучникові комплекси. 4. Сполучні вирази.

Така спроба систематизації аналітичних засобів зв'язку частин складнопідрядних речень, безперечно, вимагає дальшого уточнення та доповнення на основі дослідження подібних одиниць щодо їх функціональних можливостей, способів творення тощо. Докладне вивчення та систематизація таких сполучних засобів необхідна, на нашу думку, для усунення розбіжностей та плутанини у термінології, з'ясування особливостей становлення літературної норми на основі співіснування у живому мовленні варіантних засобів вираження думки.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Виноградов 1986 – Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М.: Высшая шк., 1986. – С. 591.
- Глотова 1994 – Глотова О. В. Функціонально-синтаксичний аналіз категорії причинності в сучасній українській літературній мові: Дис. ...канд. філол. наук. – Х., 1994. – С. 62.
- Колосова, Черемисина І 1987 – Колосова А. Т., Черемисина М. И. Некоторые закономерности пополнения фонда скреп // Служебные слова: Межвуз. сб. научн. тр. – Новосибирск, 1987. – С. 11 – 25.
- Колосова, Черемисина ІІ 1987 – Колосова Е. А., Черемисина М. И. О союзных и текстовых скрепах русского языка // Показатели связи в сложном предложении (на м-ле языков разных систем). – Новосибирск, 1987. – С. 104 – 114.
- СУЛМ 1968 – Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка. – 1968. – Т. 2. – С. 375.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталія Ясакова – аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Наукові інтереси – проблеми синтаксису.

ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ В ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 90-Х

Олег Семенюк (м. Кіровоград)

Вплив екстралінгвістичних факторів на граматику мови досить обмежений, однак його наслідки все ж можна зафіксувати. У статті виокремлюються основні чинники, які визначають прагматичні аспекти граматики української мови останнього десятиліття.

The influence of extra lingual factors on the language grammar is considered rather confined, nevertheless its results may be defined. The author distinguishes the main factors, which determine pragmatic aspects of the Ukrainian language grammar of the last decade.

Прагматичні, екстралінгвістичні фактори, як відомо, найбільш помітно відображаються у лексичній, фразеологічній, стилістичній системах мови. Граматика, орфографія, фонетика, більш консервативні, стійкі до змін, не пов'язаних з діахронічними процесами. Але сучасне суспільне життя, мовний смак суспільства, аспекти функціонування мови та мовлення роблять їх (особливо мовлення) більш чутливими до дії прагматичних факторів.

Необхідно відразу розмежувати граматику мови та граматику мовлення. Граматика мови стійка до тиску екстралінгвістичних факторів, зміни в ній мають діахронічний характер і відбуваються під впливом мовленнєвої діяльності. Граматика мовлення більш схильна до сприйняття прагматичних факторів. Граматично-стилістичні, граматично-фонетичні, словотвірні помилки, що мають велику частотність у мовленні, завдяки фактору, який називають “виштовхуванням помилок”, можуть переходити із розряду граматичних порушень або винятків у розряд мовленнєвої граматичної норми.

Закритим та непроникливим системам фонетичного та граматичного рівнів мови, а також законодавчо нормалізованим орфографії та пунктуації, в принципі невластиве варіювання. Будь-яке відхилення від норми відразу ж сприймається як неприпустима помилка, навіть тоді, коли

це проходить у дозволених системою межах. Ця якість, традиційна для літературно нормованої мови, в наш час вважається рисою мови тоталітаризму.

Питання, що іноді виникає, зводиться в сутності до того, які зсуви в основі мови, в її граматичному обличчі детерміновані цими змінами? Незважаючи на протидію освіченої частини суспільства, яка консервативно зберігає історичну стійкість та одновимірну незмінність норм граматики, фонетики, орфографії, незвичайна сила сучасного мовлення, сучасного мовного смаку робить їх податливими до моди, хай і не до такої міри, як, приміром, у стилістиці, яка за своєю сутністю пов'язана з варіативністю засобів вираження.

Відомо, що мова є одним з важливих факторів об'єднання суспільства, соціуму. Знання основних засад, канонів мови, насамперед — граматики, граматичних основ, — елемент зв'язку між поколіннями мовців. Граматика мови, граматичні норми, правила в ідеалі повинні бути єдиними. Будь-які варіювання в нормах граматики, подвійність тлумачення, а також варіативність їх застосування може призвести (хай навіть теоретично) до деякого порушення соціальної єдності суспільства. Г. Тард у свій час наголошував, що: "...в той час, коли зусилля граматиків і юристів, теологів та економістів, або, краще сказати, коли зусилля всього народу, свідомо чи несвідомо, постійно спрямовані на досягнення внутрішнього упорядкування, необхідно також, особливо, щоб граматики, законодавства, релігії, організації праці більш досконало узгоджувалися з тим суспільством, яким вони повинні керувати. Це останнє узгодження є також улаштуванням у спеціальному теологічному значенні цього слова. Та стан суспільства, якщо охопити одним поглядом усі ідеї та сподівання, завжди буває у певній мірі нелогічним та непослідовним" [Тард 1996: 279].

Українська мова, в тому числі і її граматична система, майже завжди відчувала на собі тиск екстралінгвістичних, прагматичних факторів. Його можна розділити на декілька напрямків.

Перший — соціально-політичний, ідеологічний тиск на "кодифікаційні списки", на створення, нормалізацію граматик, словників і т. ін. Навіть укладання або видавництво граматик в історії України набувало відчутного суспільного, а, іноді, і політичного резонансу [Огієнко 1995: 296; Шевельов 1998: 208]. Не є винятком і наш час, 90-ті роки, які відзначаються збільшеним впливом екстралінгвістичних факторів на систему мови та мовлення. Помітним прагматичним фактором є існування соціально-політичної диференціації суспільства. Ця диференціація

помітна не тільки в ідеології, економіці, але й в релігії, освіті. Не залишається осторонь і мова.

Навіть досить формальні зміни або корекція граматичної, фонетичної системи мови здатні викликати в політизованому суспільстві суттєвий соціальний резонанс. Прикладом є дискусія навколо нового українського правопису. І хоча правописні зміни не зачіпають основних засад граматики, граматичних норм, а торкаються тільки орфографічних, орфоепічних аспектів, пов'язаних з ними, дискусія є досить показовою для характеристики сучасного стану суспільства, мови, і, теоретично, може вплинути на граматичні канони. “Правописна дискусія кінця 1980-х — початку 1990-х років навколо останніх видань “Українського правопису” висвітлювала складний комплекс як суто лінгвістичних, так і пов'язаних з ними соціальних проблем не тільки власне правопису, а й узагалі суспільного функціонування української літературної мови в умовах тепер уже незалежної української держави і втягнула в свою орбіту... широкі верстви населення. Виразно окреслилися крайні позиції в полеміці: одна сторона не хотіла б нічого змінювати в офіційно прийнятому в Україні правописному кодексі, інша ж, навпаки, воліла б бачити радикальний правопис (власне, не так новий, як той, що вже був прийнятий і функціонував в Україні протягом короткого часу на межі 20 — 30-х років, яким користується й дотепер значна частина української діаспори)... Ця полеміка вийшла за рамки суто наукової і набула виразних ознак політичної, з гострими випадками, із взаємним інкримінуванням політико-ідеологічних гріхів” [Тараненко 1995: 3] У політизованому суспільстві навіть суто лінгвістичне питання, як писати — *в Україні* чи *на Україні* — набуло політичної ваги і викликало бурхливу внутрішню і навіть зовнішню реакцію [Одарченко 1993: 49 — 52; Задорожний 1993: 52 — 55; Эр Хан-Пира 1996: 119 — 120].

Вищеназвані аспекти стосуються більше формальної сторони граматики, і можуть контролюватися зусиллями науковців, викладачів, громадськості взагалі.

Ще один прагматичний аспект — вплив соціально-групового або індивідуально-групового мовлення, особливості якого викликані певними індивідуальними орієнтирами, культурно-освітнім рівнем. Наприклад, на індивідуально-мовленнєвих нормах відчутно позначається тиск граматичних норм близькоспорідненої мови. За радянських часів, починаючи з 30-х років, як зазначає, наприклад, Ю. Шевельов, поряд із зовнішнім звуженням сфер функціонування української мови, застосовувалася практика так званої “внутрішньої русифікації”, що

полягала у втручанні в природні процеси мовного розвитку і примусовому спрямуванні їх в бік максимального зближення лексичного складу й граматичної будови української мови з російською. В сучасній Україні граматичні, словотвірні, фонетичні форми російської мови в умовах білінгвізму та співіснування мов певним чином впливають на граматику, правильність індивідуального мовлення. Особливо в сучасних умовах, коли засоби масової інформації заповнені “текстами” певної соціальної групи (адміністративних працівників, політиків, депутатів), представники якої за статусом повинні розмовляти українською, але знають її недосконало. А ЗМІ тиражують помилки, несвідомо займаючись “виштовхуванням помилок, винятків”, створюючи певний фон недосконалої граматики, недосконалої мови.

Складається навіть певний стереотип мовної особистості, мовленню якої притаманний прояв граматично-фонетичних норм російської мови. Цей стереотип активно використовується в художній літературі та публіцистиці, наприклад: – *Як іде розбудова держави? З таким запитанням ми звернулись до одного типового глави держадміністрації одного типового району України. З неприхованим завзяттям глава згодився розповісти: – О, канєшно, ми дуже сильно розбудовуємо нашу неньку Україну на **всіх рівнях нашого районного масштаба**. Усі говорять про входження нашої незалежної України в **общий європейський дам**. Як я це **понімаю**? Я **понімаю** це так, що коли в наш район прийдуть європейці, то вони повинні **чувствувати** себе тут **як дома**. І **можете бути уверени** – у нас вони будуть так себе **чувствувати**!..* (Київ. –1996. – № 3. – С. 174). І це не просто “суржик”, це своєрідний різновид “адміністративної мови”. Незнання граматично-стилістичних норм вже сприймається багатьма членами суспільства як перешкода в професійній діяльності. А багаточисельні помилки граматично-стилістичного характеру в офіційних документах є одним з факторів “дефектного впливу” на мову: *Де знайти узгодження іменників із чисельниками? Сторони домовились “про слідує”, чи про “наступне”? Тарас Іванович гортав сторінки посібників і відчував, що занепадає духом, відчуючи своє невміння професійно, грамотно і точно висловлювати думку рідною мовою* (Літ. Україна, 24. 04. 97).

Ще одним подібним до вище названого фактора є розбіжність у нормах офіційної граматики та граматики мови діаспори. Носії цих норм також знаходяться у певній опозиції, іноді іронізуючи один над одним.: ...*Саме я, Хведосій Чічка, перший збагнув секрети еміграційної мови і переклав на цю мову “Ой, три шляхи...” Шевченка: Трьох гостинців під тов горю*

Накупу сі спохит... (Літ. Україна, 1. 02. 96). У цьому протистоянні теж більше соціальних аспектів, ніж мовно-теоретичних. Вплив “мови еміграції” на норми граматики і орфографії не можна переоцінювати, але й не брати його до уваги було б невірно. Він майже повністю продиктований поняттям престижу соціальної групи, престижу мови, діалекту або мовних одиниць.

Інший помітний прагматичний фактор — це вплив “живого” мовлення, і насамперед вплив мови засобів масової інформації. Сучасна мовленнєва практика, мовні ідеали засобів масової комунікації характеризуються потягом до певного спрощення граматичної (фонетично-граматичної) системи, яке виникає в період суспільних перетворень та супроводжується бурхливою словотворчістю [Костомаров 1994: 188].

Дослідники мови говорять про зростаючу на загальній хвилі лібералізації терпимість до вживання розмовних граматичних форм, без сумніву помилкових з погляду літературної норми. Одним з прикладів такого спрощення можна вважати активне використання в мові ЗМІ складноскорочених слів як похідної основи, що перевищує подібні процеси навіть за радянських часів: *ГКЧПіст, ДАІшник, УєРПісти, УБОЗівці, вепековські (підприємства)* та под.

Складноскорочені слова, особливо незрозумілі за значенням для більшості носіїв мови, провокують мовця до помилок в узгодженні, відмінюванні та ін. Наприклад: *У тім есесері, чи пак есенді...* (Київ, 1996. — № 11 — 12. — С. 176).

Іншомовний, зовнішній вплив за своєю сутністю також не залишається непомітним для функціонування граматичної системи, точніше, окремих її елементів. Велика кількість прямих та опосередкованих запозичень спонукає морфологію їх засвоювати та пристосовуватися до них.

Серед помітних явищ: а) зростання кількості невідмінюваних іменників, б) поява численних морфологічно чужинних слів, які утруднюють формо- та словотвір. (Наприклад: *ф'ючерні угоди, ф'ючерські контракти, ф'ючерсні контори*), в) форми множини, які сприймаються як форми однини (*мафіозі, слакси*). На останньому пункті зупинимось детальніше. В сучасній українській мові, мові ЗМІ можна спостерігати збільшення групи іншомовних іменників, які були запозичені у формі множини, але сприймаються як однина. Як до простих, непохідних слів до них додається ще флексія множини. До вже відомих слів *джинси, бутси, кліпси*, додалися “*бакси*”, *слакси, снікери, чіпси, ф'ючерси* та ін.

При потребі вжити таке слово в однині, воно зберігає англійську флексію (*фьючерс*, “*бакс*”, *снікерс*).

Певним чином деформує українську мову (і не тільки українську, але й мови держав східної Європи) значна за обсягом група невластивих їй актуалізованих іменників на **-інг- (-инг-)**, запозичених з англійської мови: *брифінг*, *демпінг*, *кіднепінг*, *кемпінг*, *холдінг*, *тренінг*, *кліринг*, *лізинг*, *маркетинг*, *моніторинг*, *рейтинг* і т. ін. Вони, крім “суфікса” **-інг- (-инг-)**, який є характерним для англійської мови, але непритаманний українській, та все-таки зберігається в українських еквівалентах, що здебільшого мають дефектну парадигму відміни.

Іншомовні елементи засвоюються і у словотвірних моделях. Приміром, вирізняється продуктивність утворення за допомогою іншомовних префіксів — *деідеологізація*, *неоглобалізм*, *суперкомп'ютер*, *супертур* та ін. Поширюються слова складеного характеру з іншомовним елементом: *єврогроші*, *нафтодолари*, *треш-композиція*, *бізнес-клуб*, *попкорн-апарат*, *Президент-отель* та ін.

Не можна залишити поза увагою і словотвірні моделі молодіжного сленгу, які мають в своєму складі іншомовні елементи і поширюються не тільки в молодіжному середовищі, але й через засоби масової комунікації (телебачення, FM-радіо та ін.) серед широких верств населення. Наприклад: *суперовські призи*, *реміксовий альбом* та под.

Дослідники сучасного мовлення, мови ЗМІ акцентують увагу на змінах у взаємовідношенні множинності та збірності. Зокрема, помітно збільшується використання у множині слів типу: *високоякісні горілки*, *нові бізнеси*, *прямі ефіри* і т.ін.

Окремо маємо сказати про подвійну роль телебачення та радіо, яку вони відіграють у формуванні граматично-фонетичних, граматично-стилістичних норм мовлення. З одного боку, електронні ЗМІ через спеціальні освітні програми, випуски передач з високим за якістю літературним мовленням, україномовними серіалами та под., пропагують літературні норми мови. З іншого, під час непередбаченого мовлення — прямого ефіру, інтерактивних ігор, інтерв'ю та под., телебачення та радіо вводять в обіг не тільки помилкові з погляду норми утворення, а й граматично дефектні одиниці. А в сучасному суспільстві саме мовлення ТБ та радіо є прикладом для масового наслідування.

Ми лише позначили певні прагматичні фактори, які плануються в одному з найбільш сталих та консервативних ярусів сучасної української мови. Їх набагато, але помічена більшість з них на невеликому часовому відтинку. Чи будуть розвиватися подібні тенденції покаже час.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Задорожний 1996 – Задорожний Василь. Україна з присмаком болю // Українська мова і література в школі. – 1993. – №6. – С. 52 – 55.
- Эр 1996 – Эр Хан-Пира. Суверинитет, топонимы и предлоги // Рус. речь. – 1996. – № 3. – С. 119 – 120.
- Костомаров 1994 – Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. – М.: Педагогик-Пресс, 1994. – С. 188.
- Огієнко 1995 – Огієнко І. І. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 296 с.
- Одарченко 1993 – Одарченко Петро. Словосполучення “на Україні” // Укр. мова і літ. в шк. -1993. – № 6. – С. 49 – 52.
- Тараненко 1995 – Тараненко О. О. Лінгвістичний і соціальний комплекс проблем навколо сучасного українського правопису // Мовознавство. – 1995. – № 1. – С. 3.
- Тард 1996 – Тард Г. Социальная логика. Социально-психологический центр. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 279.
- Шевельов 1998 – Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олег Семенюк – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри загального мовознавства і російської мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси – прагматичні аспекти лінгвістичних процесів.

РЕФЕРЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ДИКТУМУ І МОДУСУ

Василь Шинкарук (м. Чернівці)

У статті подється спроба референційного підходу до вивчення диктуму та модусу, досліджується співвідношення диктуму та модусу в семантико-синтаксичній структурі речення, їх вплив на процес комунікації взагалі і мовленнєвої діяльності зокрема.

The author gives a referential approach in dictum and modus learning and investigates their correlation in the semantico-syntactical sentence structure, their influence on the communication process in general and communicative activity in particular.

Співвідносні в семантико-синтаксичному плані мовні засоби постійно перебувають у полі зору лінгвістів. Особливо актуальним є дослідження співвідношення диктуму і модусу в семантико-синтаксичній структурі речення, які безпосередньо пов'язують повідомлюване з реальною

дійсністю, з процесом комунікації, з актом мовлення, охоплюючи як зовнішню, так і внутрішню, інтелектуальну й емоційну сфери життя. На важливості вивчення семантико-синтаксичних співвідношень мовних одиниць у структурі речення як складової частини дослідження процесу розвитку синтаксичної системи мови наголошується, зокрема, в “Русской грамматике” (1980 р.), де зазначено, що синтаксичні одиниці перебувають у взаємних співвідношеннях на формально-граматичному, семантичному та комунікативному рівнях і “входження в той чи інший ряд формально-семантичних співвідношень є однією з мовних характеристик конструкції і фіксується її граматичним описом” [РГ 1980: 11]. У зв’язку з цим І. Р. Вихованець зауважує, що “опис мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв’язках становить першорядне завдання синтаксису. Всебічне обґрунтування функціональних особливостей синтаксичних одиниць у мовному плані засвідчує зрілість синтаксичної теорії і її спрямованість на пояснення найскладніших синтаксичних явищ. Високий рівень абстрагування мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливорює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць” [Вихованець 1992: 20].

Проблема співвідношення диктуму і модусу у структурі речення безпосередньо пов’язана із становленням синтаксичної системи, з її національною специфікою, оскільки в “кожній мові встановлюються певні, характерні для цієї мови відповідності між категоріями думки і граматичними категоріями” [Спринчак 60: 238].

Вивчення синтаксичної семантики привернуло велику увагу лінгвістів до модальності в новому напрямку, який висунув на перший план у семантичній структурі речення питання про місце та роль явищ, що іменуються терміном “модальність”.

Речення як основна одиниця синтаксису має три основних взаємопов’язаних ознаки: предикативність, модальність та інтонацію, проте ці ознаки речення описані в мовознавчій літературі досить неповно. Особливо це стосується складної і багатопланової категорії модальності (від лат. *modus* – спосіб), яка виражає характер об’єктивно-суб’єктивного відношення змісту речення до дійсності, а також оцінку цього відношення з боку того, хто говорить (або пише). Саме категорія модальності дає змогу зміст конкретного речення (висловлення) кваліфікувати як такий, що відображає реальний факт дійсності або ж як ірреальний – бажаний, можливий чи неможливий, ймовірний, сумнівний тощо.

Дослідження змісту висловлення, орієнтовані на ідеї та методи сучасної модальної логіки, підкреслюють відношення між диктумним і

модусним змістом. Диктум – це базисна частина висловлення. Вона інформує про певний стан речей у світі дійсному чи можливому. Диктум містить об'єктивну інформацію, що не залежить ні від ситуації спілкування, ні від її учасників. Усі інші значення, які відображають різне ставлення суб'єкта мовлення до стану речей, позначеного в диктумі, утворюють так звану модальну рамку.

Ідея двобічного змісту речення (наявності в його семантиці об'єктивних і суб'єктивних значень) була сформульована Ш. Баллі, у концепції якого простежується тенденція до виділення в реченні модусу і диктуму. Вчений робить висновок, що речення складається з двох частин. Одна з них є корелятивною процесові, що творить уявлення. Це – диктум. Друга містить головну частину речення, без якої взагалі не може бути речення, а саме вираження модальності, корелятивної операції, яку проводить мислячий суб'єкт [Баллі 1955: 43].

У сучасному українському мовознавстві І. Р. Вихованець вважає, що “речення охоплює дві сфери значень – диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення” [Вихованець 1993: 117]

Специфіка речення як основної синтаксичної одиниці виявляється в сукупності обов'язкових суб'єктивних значень, у яких реалізується комунікативний намір мовця, передається його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності. Мовець передусім актуалізує передаваний у реченні об'єктивний зміст, тобто “прив'язує” його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями.

Змістовий бік речення, за Т. Ломтевим, становить не просто “відбиток дійсності”, а певну структуру, в якій виділяються три ланки: 1) події, ситуації чи просто явища об'єктивної дійсності, які є денотатами (референтами) речення; 2) інформація про події, ситуації чи явища об'єктивної дійсності, яка є “інтелектуальним відображенням денотата в реченні”, і 3) “структура цієї інформації” [Ломтев 1972: 123]. Так, наприклад, речення *Він поранив руку склом // Він поранив руку об скло*, на думку вченого, мають той самий денотат, але виражають різну інформацію про нього. В одних випадках інформація збігається із структурою події, в інших інформація про подію модифікується за рахунок призначення вихідним моментом ситуації одного з периферійних її елементів. Розрізнення поняття “інформації” як загального референційного змісту речення

(висловлення) і поняття актуалізованої “структури інформації” як диференційованої репрезентації інформації має, безперечно, досить важливе значення. Саме способом відображення структури інформації розрізняються співвідносні номінативні репрезентації диктуму, однакового інформативно-референційного змісту. Оскільки референцію здійснює мовець безпосередньо у процесі мовленнєвого акту, то це явище почало привертати увагу представників комунікативного синтаксису. Особливу увагу було звернено саме на роль мовця, який “моделює” ситуацію дійсності і репрезентує її в конкретному висловленні. “Світ, який виражається, не є когнітивно-релевантним, – зазначають Ф. Данеш і К. Гаузенблас. – Те, що ми бачимо чи уявляємо, є певна модель ситуації. Це репрезентація того фрагменту дійсності, про який мовиться в тексті” [Данеш, Гаузенблас 1967: 15].

Серед концептуальних понять теорії референції з урахуванням комунікативного аспекту з’явилися такі, як “комунікативна мета”, “інтенції мовця” (“прагматичні задуми”), “фонд знань співрозмовників”, “комунікативна організація висловлення”, “ставлення до контексту” тощо. Отже, референція пов’язується безпосередньо з особою мовця і є одним з виявів його інтенцій. Комунікативно-прагматичні інтенції мовця – це намір, комунікативна мета, суб’єктивні мотиви змісту висловлення, суть яких полягає насамперед у тому, щоб щось повідомити, запитати у співбесідника чи спонукати його виконати певну дію. Крім того, це намір мовця висловити своє ставлення до повідомленого, оцінку тощо. Комунікативно-прагматичний підхід до вивчення співвідносних у формально-семантичному плані засобів з урахуванням інтенцій мовця дає змогу по-новому розглянути питання співвідношення диктуму і модусу, виявити багатство їх семантико-синтаксичних потенцій безпосередньо у процесі інтелектуально-комунікативної діяльності мовців. Деякі вчені розмежовують “референцію мовця”, яку визначають прагматично-комунікативні наміри автора повідомлення і контекст, конситуація, та “семантичну референцію”, яка пов’язана з мовною конвенцією. Ми вважаємо, що кожне висловлення має референційний зміст, який співвідноситься з об’єктивною дійсністю. На семантичному рівні це так званий диктумний акт, який є номінацією ситуації.

Суть референційного підходу до вивчення диктуму і модусу полягає в з’ясуванні закономірностей відображення дійсності в семантиці речення, тлумаченні семантики речення через співвідношення з різними референтами, з погляду репрезентативної функції мови. Одним з центральних понять при денотативному підході до вивчення семантики

речення є поняття “ситуації”, яка є референтом речення. Ситуацію найчастіше тлумачать як “відрізок дійсності”, “факт”, “фрагмент дійсності”, “екстралінгвістичний референт”, умовно виділений мовцем з відношень реальної дійсності в момент мовлення. Найбільш поширене визначення ситуації – це розуміння її як “сукупності елементів об’єктивної дійсності у свідомості мовця в момент розповіді” [Гак 1973: 358]. Саме таке витлумачення дає підстави констатувати, що репрезентація ситуації пов’язана з відбором і структуруванням мовних засобів її вираження під час формування самого висловлення. Денотативна ситуація (ситуація реальної дійсності) і мовна ситуація (як відображення реальної денотативної ситуації) тісно пов’язані між собою, як пов’язані взагалі реальна дійсність, мислення і семантика конкретної мови. Та сама денотативна ситуація може бути представлена кількома варіантами мовних її репрезентацій, кількома “мовними ситуаціями”. Досить важливим положенням референційного підходу до вивчення диктуму є те, що він пов’язується з поняттям моделювання, конфігурації пропозиції, яка лежить в основі семантичної структури речення. Л. Теньєр вважав, що речення – це “маленька драма” із своїми учасниками (актантами) і обставинами (сирконстантами) [Теньєр 1988: 133 – 135]. Перший актант здійснює дію, другий називає об’єкт, а третій – адресата [Теньєр 1988: 133 – 135]

Подібно тлумачили зміст речення й російські мовознавці Т. Ломтев, Й. Сусов, Н. Д. Арутюнова та ін. Т. Ломтев, зокрема, зазначав, що в центрі речення знаходиться предикат як основний виразник відношень між актантами, який визначає місце актантів, їх склад і якісну характеристику [Ломтев 1972: 103]. Дослідники здебільшого вважають, що пропозиція має предикативне вираження і що “система відношень між предикатом і його аргументами створює пропозиційну модель конкретної реальної ситуації” [Баландіна 1992: 60 – 65]. На думку Н. Д. Арутюнової, пропозиції іноді можуть виражатися й непередикативними конструкціями, що супроводжують інші пропозиції. Це відбувається внаслідок семантичної і граматичної конденсації, згортання конструкцій більш складних за структурою в менш складні, але семантично рівнозначні, хоч і не ідентичні [Арутюнова 1976: 78].

“Процес “стиснення” конструкції, що стосується переважно їх лінійної протяжності, утворення так званих “конденсатів елементарних речень” є одним з активних процесів у синтаксисі. Саме динамічним характером семантико-синтаксичної структури речення можна пояснити і явище співвідносності диктуму і модусу, які репрезентують ту саму ситуацію дійсності, варіюючи насамперед парадигматичні модифікації предиката

та його аргументів, як-от: *Вітер зламав березу // Березу зламано вітром / / Береза зламалася від вітру.*

Учені виділили три основних шляхи ієрархізації пропозиції: 1) за рахунок предикатів, що належать до різних семантичних груп, але відображають однакові реальні ситуації: *На серці тривога // На серці тривожно; Я тривожуся // Я в тривозі; Хлопець засумував // Хлопець став сумним;* 2) за рахунок парадигматичних модифікацій тотожних предикатів (*Хлопець почав сумувати // Хлопець засумував; Дерево стало чорніти // Дерево почорніло;* 3) за рахунок деагентизації: *Я сумую // Мені сумно; Хлопець засоромився // Хлопцеві стало соромно* і под. Учення про “ієрархізацію пропозиції” має велике значення для з’ясування поняття диктуму, в основі якого лежить спільна пропозиційна семантика, а точніше, спільний референційний зміст.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Арутюнова 1976 – Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. – М.: Наука, 1976. – С. 78.
- Баландіна 1992 – Баландіна Н. Ф. Предикатно-аргументне представлення семантики речення // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 60 – 65.
- Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – С. 43.
- Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – С. 117.
- Вихованець 1992 – Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 20.
- Гак 1973 – Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1973. – С. 358.
- Данеш, Гаузенблас 1967 – Данеш Ф., Гаузенблас К. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1967. – С. 15.
- Ломтев 1972 – Ломтев Т. Предложение и его грамматические категории. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – С. 123.
- РГ 1980 – Русская грамматика: В 2-х т. – М.: Наука, 1980. – Т. 2.: Синтаксис. – С. 11
- Спринчак 1960 – Спринчак Я. А. Очерк русского исторического синтаксиса (простое предложение). – К.: Рад. шк., 1960. – С. 238.
- Теньер 1988 – Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – С. 133 – 135.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Василь Шинкарук – кандидат філологічних наук, доцент кафедри класичної філології Чернівецького державного університету імені Юрія Федьковича.

Наукові інтереси – проблеми актуального синтаксису.

ЗМІСТ

Іван Вихованець. Деякі питання українського правопису	3
Володимир Олексенко. Дериваційна ономазіологія як новий напрям у теорії номінації	8
Оксана Микитин. Словотворчі можливості назв споріднення та свояцтва в сучасній українській мові	16
Стефанія Панцьо. Словотвірний розряд іменників зі значенням збірності та одиничності у діалекті лемків	23
Майя Гураль. “Напруженість” словотвірної структури професійних відперсональних прикметників на -н-ий	30
Галина Гайдученко. Граматична структура хронологічно маркованої лексики (на матеріалі української історичної прози другої половини ХХ століття)	37
Олена Кардашук. Багатозначні слова та проблема взаємозв’язку семантичного поля “простір” з іншими семантичними полями	43
Наталія Іваницька. Абсолютивність семантики українського дієслова і структура простого речення	50
Мирослава Городенська. Семантико-синтаксичний потенціал дієслів руху в безособових реченнях	56
Віталій Дмитрук. Афікси дієслів як модифікатори кількісної семантик	63
Микола Степаненко. Локативні прислівники як облігаторні / факультативні компоненти семантичної структури речення ..	70
Василь Ожоган. Партикуляція прономінативних слів	81
Богдан Михайлишин. Перехідність на рівні головних членів речення у світлі граматичної концепції О. О. Потебні	89
Світлана Шабат. Комунікативно-функціональні типи невластивих питальних речень	96
Любов Рабанюк. Синтаксична природа генітивних заперечних речень	103
Алла Агафонова. Авторизація як елемент семантичної структури речення	107
Тетяна Романюк. Репертуар часових форм синтаксичної парадигми дієслівного речення	113

Богдан Михайлишин. Неоднослівні різноструктурні поєднання як ілюстрації лексикалізованих словосполучень	117
Іван Вихованець. Категорія напівпредикативності	126
Катерина Городенська. Акцентовані ознаки локативів	130
Валентина Тимкова. Валентно-незв'язані компоненти в реченнях з двовалентними предикатами якості	136
Олена Кульбабська. Семантична валентність вторинного предиката у структурі простого ускладненого речення	144
Лариса Бережан. Спонукальні конструкції з об'єктом інфінітивом	149
Наталія Ясакова. Лексичний і граматичний статус аналітичних засобів зв'язку частин складнопідрядних речень	153
Олег Семенюк. Прагматичні аспекти в граматиці української мови 90-х	165
Василь Шинкарук. Референційний підхід до вивчення диктуму і модусу	171

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 23

серія: Філологічні науки

Комп'ютерна верстка:
С.Д. Майструк
Ю.Д. Майструк
С.П. Гонтова

Підп. до друку 29.02.2000. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум. др. арк. 10,58. Тираж 300. Зам. № 1438.

Редакційно-видавничий центр
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25050, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44.